

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

ТАВРИЧЕСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА

им. В. И. Вернадского

Том 18 (57). № 3
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Симферополь
2005

Журнал основан в 1918 г.

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. В. И. ВЕРНАДСКОГО

Научный журнал

Серия “Юридические науки”

Том 18 (57). № 3

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского
Симферополь, 2005

ISSN 1606-3715
Свидетельство о регистрации – серия КМ № 534
от 23 ноября 1999 года

Редакционная коллегия журнала:

Багров Н. В. - главный редактор
Бержанский В. Н. - заместитель главного редактора
Ена В. Г. - ответственный секретарь

Печатается по решению Ученого совета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского от 2005 г., протокол № 8 от 05.04.2005 г.

Редакционная коллегия серии «Юридические науки»

Тимошук А.В., доктор юридических наук, профессор (редактор)

Ротань В.Г., доктор юридических наук, профессор

Рубаник В.Е., доктор юридических наук, доцент

Дубко Ю.В., доктор юридических наук, доцент

Гуренко М.М., доктор юридических наук, доцент

Скакун О.Ф., доктор юридических наук, профессор

Подписано в печать 24.06.2005. Формат 70x100 ¹/₁₆
12,0 усл. л. л. 12,75 уч.-изд. л. Тираж 500. Заказ № 8-УЗ.
Отпечатано в информационно-издательском отделе ТНУ.
пр. Академика Вернадского, 4, г. Симферополь, 95007

"Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського"

Науковий журнал. Серія "Юридичні науки". Том 18 (57). № 3.
Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2005
Журнал заснований у 1918 р.

Адреса редакції: пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007
Надруковано в інформаційно-видавничому відділі Таврійського національного університету
ім. В. І. Вернадського. Пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

© Таврический национальный университет, 2005 г.

ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 340.12

Скакун О.Ф.

МЕТОД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ І ПРАВОВОЇ НОРМИ: СХОЖІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ

1. Термін "теорія" многозначний. Загальним для усіх його значень є те, що теорія являє собою активне відображення об'єкту. Закономірність відображення, в тому числі в поступальному процесі інтерпретаційної діяльності, це принцип наближення до істини. Правова теорія (доктрина) – це систематизоване вчення про право, логічно пов'язана система положень про правові інститути, правовідносини, законодавство, законність і т.п. В історії людства таких правових теорій чимало: теологічна, природно-правова, юридико-позитивістська, нормативістська, психологічна, соціологічна, "відродженого" природного права, марксистсько-ленінська та ін. Згідно принципу "відповідності"¹ розвиток правової науки уявляється не як черга виникнення й занепаду правових теорій, які заперечують і відкидають одна одну в цілому, а як їх закономірне і послідовне доповнення й узагальнення, у процесі якого виявляється значимість прогресуючого наукового знання. Позитивні результати попереднього знання зберігаються у новому знанні, постійно доповнюються і перетворюються, що дозволяє стверджувати про наступність ідей, які складають ці знання. Нові знання, виростаючи із загальних категорій, напрацьованих попередниками, поглиблюють і збагачують ці категорії і водночас слугують живильним середовищем для появи нових знань.

При цьому відбувається не "філіація ідей", тобто чергування тих самих ідей у різноманітних сполученнях, а їхнє породження певним соціальним середовищем. Соціальні умови створюють ґрунт для сприйняття мислителем ідей попередників і сучасників своєї держави і сусідніх країн, інформація про які стає їхнім надбанням. Можливо і породження аналогічних ідей і теорій без обов'язкових ідейних зв'язків і впливів, що пояснюється подібними історичними умовами їхньої появи. Але навіть у тому випадку, якщо відбувається запозичення якихось ідей мислителем, він не повторює сприйняте без власної переробки стосовно його часу, інтересам, умовам. Нові історичні умови, особливості юридичного мислення вченого, інший рівень правового знання суспільства обумовлюють їх новий зміст. Здавалося б, що Цицерон лише копіював вчення Аристотеля, Платона, стоїків. Проте такий підхід до праць Цицерона був би не вірний. Він запозичав деякі ідеї видатних греків

¹ Див.: Принцип соответствия. Историко-методологический анализ. М.: Наука. 1979; Кун Т. Структура научных революций. Перевод с англ. М.: Прогресс, 1975.

(запозичення /від слова "перейняти"/) не в розумінні "плагіату". Як освічена людина свого часу він вважав за потрібне знати і використовувати інтелектуальні надбання не тільки власної, а й сусідніх країн, розвивав ті ідеї, які відповідали його світогляду, творчо переробляв їх стосовно римського ґрунту, пристосовував до інтересів вітчизняної аристократії. У його інтерпретації сприйняті ідеї одержали інший зміст і цілеспрямованість, що дозволяє говорити про "вчення" Цицерона.

Отже, кожна з теорій (вчень) і інших форм теоретичного знання (поглядів, концепцій, тощо) мала в минулому і має в наші дні своїх інтерпретаторів, тобто підлягає інтерпретації. Інтерпретація є методом, без якого неможливо уявити і роз'яснити зміст правової теорії. Інтерпретація спрямована на виявлення ґносеологічних коренів та соціально- і культурно-правової обумовленості форм теоретичного знання, відкриття вміщених в них прогресивних ідей, основних теоретичних положень, передбачення майбутніх концепцій, закладених в них. Метод інтерпретації логічно узагальнює спадкоємний процес тлумачення змісту правових теорій минулого і сучасного.

2. Метод інтерпретації правової теорії в її історичному процесі слід відрізнити від методу тлумачення (інтерпретації) правової норми, юридичного тексту. Незалежно від того, яке джерело (форма) права є домінуючим у правовій системі (закон, судовий прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий договір), юридичні правила (правові норми) завжди потребують того, щоб їх інтерпретували. Правова система України близька романо-германській, неодмінною ознакою якої є визнання нормативності права і віднесення до поняття права нормативних тлумачень (роз'яснень). Однак, тлумачення само по собі не є джерелом права, оскільки воно є відображенням справжніх джерел права і наділяється субсидіарною роллю¹. Проте, завдяки тлумаченню відбувається синтез правової системи.

Тлумачення права, об'єктивованого в законодавчому акті, – це інтелектуальна діяльність застосувача правової норми, спрямована на встановлення її точного смислу. Саме в цю сферу увійшов і здобув обґрунтування термін "герменевтика" (гр. *hermeneutike* – роз'яснювальне мистецтво) – сукупність пізнавальних засобів, що здобули назву від імені давньогрецького бога Гермеса, який роз'яснював людям глибинний зміст велінь богів. Засновником герменевтики як наукового методу вважається німецький вчений Ф. Шлейєрмахер (1768–1834). Під терміном "юридична герменевтика" розуміють дослідження юридичного тексту, його мови, мистецтво мислення у правовій сфері.

Ряд зарубіжних вчених розширили дослідження процесу інтерпретації в галузі права до аналізу інтерпретації самого права, тобто підняли юридичну герменевтику до рівня методології юриспруденції. Марксистсько-ленінською юридичною наукою

¹ Тлумачення правової норми виступало в ролі справжнього джерела права у римському праві, коли судді змушені прислухатися до думки деяких юрисконсультів, у середньовіччі, в епоху Відродження, коли значним авторитетом користувалося положення «*communis opinio doctorum*» («загальна думка вчених»). Див.: Бержель Жан-Луї. Общая теория права. М.: NOTA BENE, 2000. - С.130.

МЕТОД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ І ПРАВОВОЇ НОРМИ: СХОЖІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ

був відкинутий аналіз права як герменевтичного феномену. Якщо в СРСР герменевтика як методологія не знайшла місця в праві, то доцільність дослідження права за допомогою герменевтичного методу вже тоді ні у кого не викликала сумніву. Нині герменевтичний метод активно використовується, збагачуючи юридичну традицію.

3. Інтерпретація правової теорії - це інтелектуальна діяльність вченого, мислителя по встановленню її точного змісту, а інтерпретація правової норми - це інтелектуальна діяльність реалізатора права (суб'єкта права), переважно провозастосувача (офіційної посадової особи). Офіційна інтерпретація являє собою сукупність значень (смислів), які надаються елементам правової теорії або правоположенням (виразам, формулам, окремим символам). Кожне таке значення є інтерпретацією певного виразу, формули, символу. Смысл - це відповідь, що має правова теорія чи правова норма на проблеми, які хвилюють суб'єктів інтерпретації.

Якщо правова теорія потребує обов'язкового (в разі інтересу до неї) тлумачення науковцями, то інтерпретація в праві, об'єктом якої є законодавчий акт, залежить від того, чи є зрозумілим, ясним його текст. Текст, який є зрозумілим зразу, не потребує інтерпретації з боку суб'єктів його видання чи застосування. До тлумачення вдаються тоді, коли текст є двозначним. Він переважно потребує здійснення вибору між багатьма дискусійними варіантами і підходами. Пошуки значення тексту, як правової теорії, так і правової норми, проходять через аналіз і використання усього наявного діапазону значень (смислів), які можуть підійти до реконструкції волі мислителя як творця теорії чи законодавця як нормативно-правового будівника.

4. Текст норми права як складової системи права і текст правової теорії далеко неоднозначні. Щодо правових теорій, то навіть сам момент їх фіксації в "писаному" тексті не є обов'язковим. У будь-якому випадку вони не є "документальними", не є письмовими актами-документами, що володіють державно-владною нормативністю, як це властиво текстам закону і офіційному тлумаченню права. Якщо якась правова теорія і набуває ідеологічний, гносеологічний нормативний авторитет (напр., теологічна доктрина Фоми Аквінського в католицькій філософії права; марксистська доктрина в радянській юридичній науці), то вона все одно залишається творінням індивідуального розуму (в даних прикладах - Фоми Аквінського і Карла Маркса). Навіть коли інтерпретації належить цілий напрямок (школа, течія) в історії правових теорій, то й тоді тлумачаться погляди індивідуальних мислителів, які відбираються за ознакою їх між індивідуального значення в межах даного напрямку (школи, течії).

Вирішальним же моментом у визначенні видів тлумачення правових норм є суб'єкт - особа або орган, який дав це тлумачення. Тлумачити норми права і правові теорії в їх історичному ракурсі можуть усі особи, але значення такого тлумачення, його науковість (якщо тлумачаться правові теорії) і юридична обов'язковість (якщо тлумачаться правові норми), а також компетентність (в усіх випадках) не однозначні.

5. Про схожість інтерпретації правової теорії і тлумачення правової норми можна говорити стосовно неофіційного (доктринального) тлумачення, коли відбувається аналіз норми права для викладення його в статтях, монографіях,

наукових коментарях практики, усних або письмових обговоренням нормативних документів - актів. Інтерпретатор іманентно притаманний тексту права чи правової теорії, і інтерпретація стає суб'єктивним процесом оцінюючого характеру. Він може стати творцем нової правової теорії. Але, як правило, він не стає активним учасником і творцем права в правових системах романо-германського типу. Тільки вищі судові інстанції, в Україні – Конституційний Суд, Вищий Верховний суд, Вищий Арбітражний суд в процесі право тлумачної діяльності можуть набувати якостей суб'єктів правотворчості.

6. Для процесу інтерпретації в праві, тобто для тлумачення юридичного тексту, ступінь однозначності є одним із найважливіших факторів. У випадку неоднозначності коректно використаних лінгвістичних висловів не потрібно ні інтерпретації, ні інших додаткових операцій, зв'язаних з дефініюванням використаних термінів. Якщо однозначне прочитання тексту не вдається, то можна сказати, що контекстуальні фактори є впливовішими, ніж текстуальні, і в процесі інтерпретації вони можуть відіграти важливу роль, перешкодити об'єктивному ходу тлумачення.

Було б неправильним вважати, що законодавчий текст інтерпретується з допомогою формальних процедур перевірки речень і класичної логіки і що неоднозначність тексту обов'язково веде до вузької інтерпретації з ведучою роллю контексту. Є чимало прикладів, коли інтерпретація в праві продиктована скоріше внутрішньополітичними умовами, ніж суворими факторами (лінгвістичні стилістичні знаки та ін.), які впливають на процес інтерпретації.

Ще в більшій мірі це спостерігається в процесі інтерпретації правових теорій в їх історичному контексті. При створенні власних правових теорій, в тексті яких, як правило, містяться інтерпретації теорій попередників і сучасників, вчені (мислителі) відчують вплив політичних режимів своїх країн. Наприклад, сьогодні вчені країн СНД дають нове тлумачення марксистсько-ленінської теорії прав людини, відштовхуючись від внутрішньо- і зовнішньополітичних умов розвитку - відкритості суспільства, політичного плюралізму, конституційного визнання верховенства права і прав людини.

Діалектика інтерпретаційної діяльності в її історичному розвитку - це двоєдиний історичний процес - наближення до істини і усунення на шляху до неї перешкод. На цьому шляху кожний інтерпретатор прагне до виключення множини тлумачень правових теорій минулого. Вчений завжди прагне прийти до однозначного рішення. Така психологія індивідуально-творчої праці. Проте, як явище науки в її історичній перспективі, множина відносно істинних інтерпретаційних концепцій є закономірною. При плоско однозначному розумінні попередніх правових теорій зникає живий інтерес до них. Саме ідеологічно-правовий плюралізм і є проявом демократичності. Отже, однозначність в інтерпретації в праві і в інтерпретації правової теорії слід оцінювати не того ж. В першому випадку - це загальнообов'язкове і позитивне явище, в другому - на рівні науки - негативне, не потрібне, та й не корисне.

7. Варіант тлумачення законодавчого акта, що виникає в результаті вступу в протиріччя з цілями, завданнями і цінностями законодавця, відхиляється самим же

МЕТОД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ І ПРАВОВОЇ НОРМИ: СХОЖІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ

законодавцем. Невідповідність нормативних приписів уявленню про право як справедливий соціальний регулятор потребує їх виправлення. Це повинен зробити законодавець через майбутнє законодавство або ж у чинному праві встановити, що в законі є прогалина, яку повинен заповнити суддя. Суддя, вирішуючи спірне питання відносно тієї чи іншої ситуації, формує уявлення про те, яке рішення він повинен прийняти і шукає обґрунтування прийнятого рішення. Як наголошував Й.В. Гете: «При тлумаченні свіжість і пильність важливі! Без тлумачення будуть підстави фальшиві»¹.

Варіанти тлумачення правових теорій минулого сучасниками фізично не можуть бути відхиленими їх авторами у разі хибної інтерпретації. Щоправда, окремі раціональні елементи можуть мати місце і у в цілому хибній інтерпретації, оскільки в ній відображаються, хай і неправильно, ті чи інші справжні грані об'єкта пізнання. Іноді вони висвічуються через багато часів. Істина не обов'язково входить в історично наступну інтерпретаційну теорію. Проте спадкоємна кумуляція історично-правових знань залишається законом розвитку науки історії правових вчень (теорій). Адже основу інтересу до теоретико-правової спадщини минулого якраз і складає можливість її нових інтерпретацій, нових "прочитань", тобто поглядів на них під іншим кутом зору. Такого не можна сказати про інтерпретацію правових норм сучасності, для якої благом є відсутність двозначності. Багатозначність не є достоїнством права. Проте при застосуванні інтерпретації правової теорії і правової норми юридична інтерпретація як інтерпретаційний метод обмежує і контролює саму інтерпретаційну діяльність суб'єкта. Якщо суб'єкт інтерпретації правового припису переступає межі тлумачення, то це відбувається не шляхом тлумачення, а шляхом уточнюючої чи доповняльної або коригувальної побудови права².

Тлумачення норм права означає не лише встановлення смислу, який ховається за тими чи іншими словами, а з багатьох різноманітних смислів, що допускає те чи інше висловлювання, встановлювати правильне вирішальне значення³. Як норми права, так і їх тлумачення мають забезпечувати справедливість і оптимальніше для всіх співвідношення щодо задоволення інтересів.

8. Можна стверджувати про наявність і принципове значення герменевтичного тлумачення. Його особливість полягає у пошуку змісту при створенні і реалізації норми права, заснованій на знанні онтологічної технології, таких понять, як смисл, двозначність або багатозначність, символ, знак, дискурс. Герменевтичне тлумачення – це тлумачення у вузькому розумінні, яке означає інтерпретацію глибокої семантики (сислової сторони мови, окремих слів або частин слова), тобто символізму (сукупності смислу, цінностей, норм, які не присутні з

¹ Гете Й.В. Крива Ксенія. II. Переклад з нім. Р. Корнуги. Цит. По кн.: Циппеліус Райнгольд. Юридична методологія. К.2004. С.25.

² Циппеліус Райнгольд. Юридична методологія. К.2004. С.75.

³ Коллер Й. Підручник цивільного права. 1904. С.125.

достатньою наочністю, а розуміються) на рівні ідеї, тексту, мови. Символізм на рівні *ідеї* властивий для герменевтики законотворчості – розуміння ідеї закону і її втілення в життя. Символізм на рівні *тексту* и *мови* властивий для герменевтики правозастосувальної діяльності – це, насамперед розуміння тексту закону, так як правова ідея, реалізована в процесі правотворчості у формі того чи іншого закону, фіксується з допомогою тексту і у вигляді тексту закону доводиться до правозастосувача, який повинен дешифрувати знаковий ряд (текст), ґрунтуючись на припущенні про його двозначність, і реалізувати на практиці. Це і розуміння мови адвоката, судді та інших учасників процесу в суді, де мова виступає носієм правової інформації (приведення аргументів, тлумачення доводів опонента та ін.). У судовому процесі, наприклад, відбувається конфлікт різних інтерпретацій одного і того ж положення закону, оцінки одних і тих же доказів, кваліфікацій однієї й тієї ж події, тобто відбувається вкладання множини смислів в один і той же зміст. Правозастосувач повинен дешифрувати звуковий ряд (мову), ґрунтуючись на припущенні про його двозначність, стосовно до юридичної ситуації.

На практиці спостерігається парадоксальна ситуація, коли законодавець добивається однозначності тексту, вищі судові органи держави прагнуть використати його неоднозначності (помилки, прогалини і т.п.) на свою користь, нерідко підміняючи смисл закону своїм тлумаченням. Відбувається конфлікт інтерпретацій законодавця і правозастосувача.

Визнання професіоналізму юриста залежить від герменевтичного тлумачення – уміння вибрати і реалізувати із множинності смислів правової норми той, який закладений законодавцем. Юридична герменевтика як раз вивчає проблему множинності смислів, коли символ розуміється як структура значення, в якій один смисл (первинний, буквальный) означає водночас і інший смисл (посередній, вторинний), що досягається через перший.

У тексті закону є чимало символічних понять, які потенційно інтерпретуються. Інтерпретація необхідна там, де є багатоскладний смисл, де завдяки інтерпретації виявляється багато складності, символічність смислу, «значущий розрив смислу». Пошук смислу правової норми – основне призначення її застосувача, який повинен володіти, крім інших глибоких знань, вмінням використовувати «значущі розриви смисла» правової норми з метою повернення правової ситуації на свою користь.

9. Схожість в інтерпретації правової теорії минулого і правової норми сучасного полягає в тому, що в них особливе місце займають категорії: значення (смисл) і знак, ціле і частина, система і елемент, а також специфічний "внутрішньоінтерпретаційний" спосіб – метод "питань і відповідей" та ін.

Як інтерпретація тексту законодавчого акту, так і інтерпретація тексту правової норми є процес. Кожний з них має свої особливості. Зупинимо увагу на процесі інтерпретації тексту правової теорії, який умовно можна розділити на ряд вузлових стадій: 1) стадія описання - стадія вивчення фактів, що завершується створенням емпіричної бази дослідження (вибір фактів, аналіз конкретного задуму - конкретно-історичний, ситуаційний і ін.); 2) стадія реконструкції - стадія власне інтерпретації, серцевина інтерпретаційної діяльності, яка полягає в тому, щоб виявити у внутрішніх зв'язках інтерпретованої теорії її стрижневу, кризну ідею, означити в ній

**МЕТОД ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ І ПРАВОВОЇ НОРМИ:
СХОЖІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ**

якості системності; 3) стадія пояснення - ця стадія (на відміну від попередніх, які призначені пояснити, що собою являє інтерпретована теорія, її система) призначена відповісти на питання, чому ця теорія з'ясована саме так, а не інакше. Науково-інтерпретаційний процес сходження від абстрактного до конкретного увінчує оцінка правової теорії (в інтерпретації правової норми результатом є інтерпретаційний акт) Підсумок попереднього пізнання стає початком нових творчих пошуків.

10. Для розуміння метода інтерпретації в правовій теорії і правовій нормі необхідно вивчення мислення юриста (законодавця, практика, вченого), юридичної мови і юридичної практики, а також ролі в ній юридичної традиції. Важлива також онтологія традиційного мислення юриста, вченого-інтерпретатора, яка виражається у специфічній переробці попередньої правової думки чи правової практики і створенні суб'єктивних обмежень на інтерпретацію значень юридичних термінів.

Метод (теорія) інтерпретації в сучасній вітчизняній науці призначений органічно поєднувати гуманістичний підхід, який передбачає першість людини, її прав, і наукову об'єктивність, а в юридичній практиці – ще й обов'язково законність.

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

УДК 342.517

Головатенко В.І.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ І СУДОВОЇ ВЛАДИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В системі розподілу влад Президент України взаємодіє не тільки з законодавчою та виконавчою, але і з судовою гілкою влади. Ця взаємодія досить специфічна, оскільки функцію здійснення правосуддя держава покладає виключно на суди, а тому глава держави не може в будь-якій формі втручатися в діяльність органів судової влади. Прямим свідченням такого твердження є припис ч. 1 ст. 124 Конституції України, у відповідності з яким “правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються”.

На відміну від законодавчої і виконавчої гілок державної влади, статус і зміст яких визначаються шляхом досить детального закріплення в конституційних текстах їх структури і компетенції, статус судової влади розкривається, в першу чергу, шляхом формулювання принципів її здійснення, і лише незначна частина конституцій містить опис структури або компетенції судових закладів.¹

Не є виключенням із загального правила і Конституція України, яка досить детально фіксує принципи правосуддя та основні засади судочинства (ст. 124, 126, 127, 129), проте не дає повного визначення судової системи і зазначає лише, що найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд, та що система загальних судів будується за принципами територіальності і спеціалізації (ст. 125). Такий лаконізм Конституції певною мірою компенсується наявністю Закону України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 року з подальшими змінами і доповненнями.

Повноваження Президента України, співвіднесені з реалізацією судової влади, стосуються насамперед його участі у формуванні її органів. Шляхом призначень посадових осіб судових інстанцій Президент може здійснювати певний вплив на організацію судової влади. При цьому слід зауважити, що явище судової влади не варто ототожнювати з правосуддям. Воно є ширшим за змістом і більш загальним за природою. Поняття судової влади треба визначати у двох аспектах: по-перше, воно засвідчує наявність структури органів, котрі здійснюють цю владу; по-друге,

¹ Сравнительное конституционное право. / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М., 1996. – С. 653.

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ І СУДОВОЇ ВЛАДИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

відображає природу їх компетенції і функцій. У порівнянні з поняттям правосуддя, це поняття є статичним через те, що воно не пов'язане безпосередньо з діяльністю відповідних органів.¹ Тому вплив Президента на функціонування судової влади має лише організаційний характер і ніяким чином не може впливати на зміст рішень судових органів.

Відповідно до п. 23 ст. 106 Конституції Президент України "утворює суди у визначеному законом порядку". Ця норма Основного Закону носить відбиток певної специфіки, притаманної пострадянському конституціоналізмові, оскільки повноваження створення судів у зарубіжній конституційній практиці не відносяться до компетенції глави держави. За загальним правилом, суди створюються в силу норм конституції, а не за рішенням якого-небудь органу державної влади. Доречним тут буде згадати про норму п. 14 ст. 92 Конституції України, згідно з якою судоустрій, судочинство і статус суддів визначаються виключно законами України. Разом з тим Президент може активно впливати на зміст останніх, застосовуючи своє право вето, передбачене п. 30 ст. 106 Конституції України.

Реалізуючи своє право на утворення судів, Президент України видав, зокрема, такі нормативні акти: Указ "Про Мережу та кількісний склад суддів апеляційних судів" та "Про Мережу та кількісний склад суддів місцевих судів" від 20 серпня 2001 р., Указ "Про утворення військових апеляційних та військових місцевих судів і затвердження їх мережі" від 30 серпня 2001 р., Указ "Про утворення апеляційних господарських судів та затвердження мережі господарських судів України" від 11 липня 2001 р., Указ "Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України" від 1 жовтня 2002 р. (зі змінами, внесеними Указом Президента від 5 січня 2004 р.)

У відповідності з п. 22 ст. 106 та ст. 148 Конституції України, Президент призначає шість суддів Конституційного Суду строком на 9 років. При цьому глава Української держави повинен провести консультації з Прем'єр-міністром України та Міністром юстиції України щодо кандидатур на посади суддів єдиного органу конституційної юрисдикції. Указ Президента України про призначення особи на посаду судді Конституційного Суду України повинен бути скріплений підписами глави уряду та міністра юстиції (ч. 4 ст. 106 Конституції України). Якщо ж повноваження судді Конституційного Суду України, який призначався Президентом України, припиняються, Президент у місячний строк повинен призначити іншу особу на цю посаду (ст. 6 Закону "Про Конституційний Суд України"). Водночас, практика нормотворчої діяльності Президента засвідчила, що глава держави вправі не тільки призначити суддю Конституційного Суду, а й відмінити указ

---

¹ Шаповал В. Проблеми розвитку конституційної юрисдикції в Україні // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 2. – С. 45-46.

попереднього Президента про таке призначення (Указ Президента України від 28 січня 2005 р. № 115/2005).

Особливістю порядку формування Конституційного Суду України є призначення до його складу суддів також Верховною Радою і з'їздом суддів України на той же термін і в тій же кількості. Таке формування суддівського корпусу єдиного органу конституційної юрисдикції на паритетних засадах між різними органами держави дає змогу Президентові України як гаранту додержання Конституції України брати активну участь у визначенні персонального складу Конституційного Суду України, завданням якого є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України (ст. 2 Закону України "Про Конституційний Суд України").

Відповідно до ч. 1 ст. 128 Конституції та ст. 29 Закону України "Про Вищу раду юстиції" від 15 січня 1998 року перше призначення на посаду професійного судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради юстиції. Вона може стати, поряд з главою держави, гарантом незалежності суддів на той випадок, якщо в системі виконавчої або законодавчої гілки державної влади буде виявлено незадоволення безкомпромісністю судді під час відправлення правосуддя. Звільнення судді з посади органом, що його обрав або призначив, у випадках, зазначених у ст. 126 Конституції, можливе лише за поданням Вищої ради юстиції (ст. 3 і зазначеного Закону).

Діяльність Вищої ради юстиції покликана, з одного боку, не допустити проявів корпоративності у формуванні суддівського корпусу, а з іншого - забезпечити гарантію незалежності суддів при здійсненні правосуддя від можливого тиску з боку представників виконавчої і законодавчої гілок державної влади шляхом використання процесу призначення суддів. Тому склад Вищої ради юстиції формується таким чином, щоб жодна з гілок державної влади не мала вирішального голосу під час прийняття рішення щодо кандидата на посаду судді чи притягнення його до відповідальності.¹ Зокрема, Президент України призначає трьох членів Вищої ради юстиції. Таку ж кількість її членів призначають Верховна Рада, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Разом з тим, більш глибоке дослідження норм ч. 2 і ч. 3 ст. 131 Конституції України дає підстави говорити про те, що рівномірна пропорційність призначення членів Вищої ради юстиції, та, відповідно, такий же вплив на неї, є лише удаваними. Адже, до складу Вищої ради юстиції за посадою входять Міністр юстиції та Генеральний прокурор України. Перший з них, будучи членом уряду, знаходиться у неформальній залежності від Президента, якщо взяти до уваги порядок формування Кабінету Міністрів та стан його відповідальності перед главою держави (ст. 113, 114 Конституції). А Генерального прокурора України також не можна вважати таким,

¹ Коментар до Конституції України. – К., 1998. - С. 305-306.

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ І СУДОВОЇ ВЛАДИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

що позбавлений впливу Президента, оскільки останній призначає за згодою Верховної Ради Генерального прокурора та звільняє його з посади (п. 11 ст. 106, ст. 122 Конституції). І, нарешті, вагомим аргументом на користь думки про перевагу положення Президента у взаємовідносинах з Вищою радою юстиції є те, що всеукраїнська конференція працівників прокуратури призначає двох членів до її складу. Отже, інтереси Президента України представлені у Вищій раді юстиції як мінімум сімома голосами (повний її склад - 20 членів).

Водночас, певною мірою можна говорити і про зворотній вплив органів судової влади на правовий статус Президента України. Так, ч. 2 ст. 151 Конституції України передбачає, що за зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновки щодо процесуальних питань, пов'язаних з додержанням конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпічменту. А в ч. 6 ст. 111 Конституції України та п. 3 ч.2 ст. 47 Закону України "Про судоустрій" зазначено, що Верховний Суд України дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину. Верховний Суд України наділений також повноваженням надавати за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я (ст. 110 Конституції України).

У постсоціалістичних країнах право президентів призначати суддів чи брати участь у відповідній процедурі є найважливішим інструментом впливу на діяльність судових органів. Перш за все зазначимо, що глави майже всіх зазначених держав володіють повноваженням на призначення вищих посадових осіб судової системи.

В Болгарії, Польщі та Вірменії президенти самостійно призначають глав вищих судових інстанцій, а в Туркменистані та Білорусі вони реалізують це повноваження після отримання згоди відповідно парламенту чи його верхньої палати.

Проте в більшості зазначених країн існує принципово інша схема заповнення вищих судових вакансій, згідно з якою голови та члени верховних судів призначаються парламентом за пропозицією президента (Естонія, Литва, Грузія, Узбекистан). В Росії та Казахстані таке подання направляється президентом до верхньої палати парламенту, в Киргизії - до нижньої. В Угорщині голова верховного суду обирається Національною Асамблеєю за пропозицією президента, а заступники голови призначаються президентом за пропозицією голови верховного суду (ст. 48 Конституції).

Призначення суддів всіх інших ланок судової системи здійснюються президентами за пропозицією верховного суду (Естонія), міністра юстиції (Казахстан, Таджикистан) або спеціального органу, назва якого варіюється в різних країнах (вища рада магістратури в Молдові та Румунії, вища судова рада в Казахстані). А Основний закон Литви взагалі не визначає назву цього органу, вказуючи при цьому, що пропозиції щодо призначення, підвищення, переведення

або звільнення з посади суддів подаються президентові республіки передбаченою законом спеціальною інституцією суддів (ст. 112).

В багатьох постсоціалістичних країнах праву призначення на судові посади відповідає повноваження президента звільняти суддів (Узбекистан, Вірменія, Киргизія, Таджикистан). Президент Білорусі уповноважений звільняти з посади голову та суддів Верховного і Вищого господарського судів з підстав, передбачених законом, з повідомленням про це верхній палаті парламенту (ст. 84 Конституції). В Киргизії судді Верховного та Вищого Арбітражного судів можуть бути звільнені з посади за поданням президента більшістю не менше 2/3 голосів від загальної кількості депутатів нижньої палати парламенту (ч. 3 ст. 81 Конституції).

У разі здійснення суддями злочинів Президент Азербайджану на підставі висновку Верховного суду виступає в парламенті з ініціативою відсторонення їх від посади (ст. 159 Конституції). Відповідним повноваженням наділений і Президент Литви. А Основний закон Казахстану робить застереження про те, що суддя не може бути заарештований, підданий приводу, заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, притягнений до кримінальної відповідальності без згоди Президента республіки, яка ґрунтується на висновку Вищої Судової Ради, крім випадків затримання на місці злочину чи здійснення тяжких злочинів (ч. 2 ст. 79).

В деяких інших країнах Центральної і Східної Європи, а також тих, що утворилися на теренах колишнього СРСР, президенти здійснюють вагомий вплив на процедуру формування органів конституційної юстиції. В Росії, Узбекистані, Азербайджані, Киргизії і Таджикистані президенти подають до парламентів кандидатури на посади всіх членів конституційних судів; глава Литовської держави висуває на розгляд Сейму кандидатури тільки трьох з дев'яти суддів Конституційного суду. Президент Словаччини призначає суддів конституційного суду з-поміж 20 кандидатів, схвалених парламентом. В Чехії відповідне призначення здійснюється Президентом за згодою верхньої палати парламенту на необмежений строк. В останніх двох республіках суддя конституційного суду приступає до виконання своїх обов'язків тільки після складення присяги перед президентом.

В Болгарії, Молдові та Грузії глави держав замішують третину посад в конституційному суді, в Румунії та Білорусі - половину кількісного складу. Цікавим моментом державно-правового досвіду останньої з них є те, що Президент має необмежене право на звільнення з посад голови та членів конституційного суду (ст. 84 Основного закону). А Конституція Вірменії закріплює положення, відповідно до якого 4-х з 9-ти членів конституційного суду призначає президент, решту - парламент (ст. 99). В Казахстані довічними членами Конституційної Ради стають по праву экс-президенти республіки (ст. 71 Конституції).

Конституція України формально не закріпила за Президентом статус гаранта незалежності судової влади, як це встановлює, скажімо, ст. 64 Конституції Франції. Відповідне формулювання цього Основного Закону означає, що глава Французької

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ І СУДОВОЇ ВЛАДИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

держави зобов'язаний не тільки неухильно виконувати всі судові приписи, але й особисто гарантувати їх незалежність від інших органів державної влади, включаючи президентську владу.¹ Проте деякі французькі автори погоджуються з тим, що термін “гарант незалежності судової влади” юридично не зовсім ясний і має скоріше моральне значення.²

Незважаючи на формальну відсутність дефініції Президента як гаранта незалежності судової влади в Конституції України, про таку його роль все ж можна говорити, проаналізувавши зміст деяких норм Основного Закону. “Незалежність і недоторканість суддів гарантуються Конституцією і законами України”, - проголошено в ч. 1 ст. 126. Цей непорушний принцип правосуддя гарантується також Законом “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 року з наступними змінами та доповненнями (ст. 3 та глава III Закону), окремими статтями Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та іншими нормативно-правовими актами. В той же час, виходячи з формули ст. 102 Основного Закону, яка визначає Президента в якості гаранта додержання Конституції та законів України, можна зробити висновок про те, що Президент є гарантом незалежності і недоторканості суддів.

До того ж, Президент як гарант додержання Конституції повинен забезпечувати втілення в життя норми ч. 2 ст. 126 Основного Закону, яка прямо забороняє вплив на суддів у будь-який спосіб. Це положення конкретизує п. 1 ст. 12 Закону “Про статус суддів”, відповідно до якої будь-яке не передбачене законом втручання в діяльність судді по здійсненню правосуддя забороняється і тягне за собою відповідальність згідно з законом.

Визначаючи Президента в якості гаранта незалежності судової влади важливим буде звернутися до припису ч. 5 ст. 124 Конституції України, згідно з яким судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. Водночас, Президент як глава держави наділений повноваженням виступати від імені України як всередині країни, так і у міжнародних відносинах. Тому рішення, ухвалені судами іменем України, отримують одну з найважливіших гарантій їх виконання саме у факті існування посади Президента як втілення (уособлення) держави і державної влади в цілому, однією з гілок якої є судова гілка влади.

Загалом слід зазначити, що в конституційній теорії та практиці потрібно виважено відноситися до формулювань глави держави як гаранта судової влади, про що свідчить досвід зарубіжних країн. Так, за загальним правилом, державна влада в Азербайджані організована відповідно до принципу поділу влади. Згідно з ч. 2 ст. 8 Конституції цієї країни Президент є гарантом судової влади. Зазначимо при цьому,

---

¹ Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. – М., 1994. - С. 97.

² Крутоголов М.А. Президент Французской республики. Правовое положение. - М., 1980. - С. 179.

що у відповідності зі ст. 10 і ст. 112 Основного закону виконавча влада належить Президенту Азербайджанської Республіки. Отже, виходить, що гарантом судової влади в Республіці виступає виконавча влада?

Президент України структурно не належить до системи виконавчої влади, тому розглянута ситуація надання Президентові Азербайджану статусу гаранта незалежності судової влади не є теоретичним непорозумінням для науки конституційного права України. Однак вважаємо правильним, що автори Конституції України формально не надали статус гаранта незалежності судової влади Президенту, оскільки, по-перше, за функціональними ознаками статус Президента тяжіє до включення його до виконавчої гілки влади, а по-друге, був би порушений принцип рівності гілок державної влади, тому що одна з них - судова - отримала б у особі Президента могутній засіб для захисту сфери своєї компетенції, тобто такий елемент системи стримувань і противаг, вищого від якого за статусом не може існувати. До того ж, як відомо, суди дуже часто вирішують спори між конкретними органами держави, які представляють ту чи іншу гілку влади. Знаючи, до якої гілки найбільш наближена природа президентських повноважень, поставимо закономірне питання: де запорука того, що Президент в якості гаранта незалежності судової влади буде діяти неупереджено і не буде тим чи іншим чином впливати на її діяльність?

В зв'язку з цим вважаємо, що припис ч. 1 ст. 126 Конституції України, у відповідності з яким незалежність і недоторканість суддів гарантуються Конституцією і законами України, відповідає реаліям державно-політичного життя нашої країни і в сукупності з іншими положеннями Основного Закону, викладеними вище, є достатньою передумовою гарантування незалежності судової влади в Україні.

Реалізуючи свій статус гаранта додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, передбачені ст. 102 Основного Закону, Президент повинен сприяти налагодженню функціонуванню відповідних механізмів забезпечення та дотримання цих прав і свобод, а в необхідних випадках – їх поновленню. Тому гіпотетично допустимою є ситуація, коли глава держави може виступити в якості позивача в суді загальної юрисдикції, захищаючи права та законні інтереси будь-якої фізичної особи чи групи осіб (ст. 55 Конституції України). Такий варіант використання своїх повноважень Президентом України стане актуальним у випадку, коли він не зможе звернутися до Конституційного Суду України. Ст. 14 Закону "Про Конституційний Суд України" встановлює, що до повноважень Конституційного Суду не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Відповідно до п. 27 ст. 106 Президент України здійснює помилування. Право помилування традиційно відноситься до повноважень глави держави. Як зазначає німецький конституціоналіст К. Шлайх, воно дозволяє повністю чи частково

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ І СУДОВОЇ ВЛАДИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

відмінити санкції, що мають законну силу, змінювати їх чи призупиняти виконання.¹

Президенти країн колишнього соціалістичного табору також володіють правом помилування, уточнення суті якого, за деякими виключеннями, конституції не проводять. Так, Президент Естонії у порядку помилування "звільняє засуджених на їхнє прохання від відбуття покарання або пом'якшує покарання" (ст. 78 Конституції). Основний закон Словаччини наділяє Президента правом пом'якшувати вироки, винесені кримінальними судами, видавати наказ про припинення або про відкладення кримінального переслідування чи його скасування (ст. 102). А в ст. 62 Конституції Чехії передбачено положення про те, що Президент республіки скасовує та пом'якшує покарання, накладені судами, наказує не розпочинати кримінального переслідування, а якщо його було розпочато, наказує його припинити, а також скасовує попередні вироки.

В деяких постсоціалістичних конституціях накладаються певні обмеження на здійснення президентами відповідного повноваження. Зокрема, Президентові Латвійської Республіки належить право помилування злочинців, стосовно яких судовий вирок набув чинності. Проте це правило не поширюється на випадки, в яких закон передбачає інший порядок помилування (ст. 45). В Польщі помилуванню не підлягають особи, засуджені Державним судом (ст. 139 Конституції).

В Угорщині повноваження Президента на здійснення акту особистого помилування вимагає контрасигнації прем'єр-міністра або уповноваженого міністра (ст. 30/А Конституції). Вірогідно, така схема запозичена з Конституції Франції, яка передбачає контрасигнацію президентських актів помилування міністром юстиції. Цікаво, що деякі французькі конституціоналісти ставлять під сумнів доцільність такого положення, зазначаючи, що контрасигнація в цьому випадку - чиста формальність, оскільки помилування є особистою прерогативою Президента республіки. До того ж, незважаючи на контрасигнацію, відповідальність уряду перед парламентом за здійснення акту помилування не допускається.²

Діюче законодавство України не уточняє, на які види покарань поширюється право помилування. Однак безспірним є те, що це право є особистою прерогативою Президента, оскільки президентський акт про помилування не потребує контрасигнації міністром юстиції, як це вимагається, скажімо, у Франції. Тут право помилування також поширюється на всі види покарань і здійснюється главою держави після консультацій з Вищою радою магістратури. Але думка Ради ні до чого не зобов'язує президента, який залишається повністю вільним у своєму рішенні.³

¹ Государственное право Германии: в 2 т. - Т. 1. - М., 1994. - С. 224.

¹ Див: Серебренников В.П. Конституционное право Франции. - Минск, 1976. - С. 73.

³ Крутоголов М.А. Вказана праця. - С. 183.

На виконання зазначеного повноваження Президент України своїм Указом від 12 квітня 2000 року затвердив Положення про порядок здійснення помилування. В п. 2 цього нормативного акту зазначено, що помилування засуджених здійснюється у вигляді заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк, повного або часткового звільнення від відбування як основного, так і додаткового покарання, заміни покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням.

Суттєвим повноваженням Президента України, пов'язаним із здійсненням судової влади, є його право звернення до Конституційного Суду України з метою вирішення останнім питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 150 Конституції). Проте на практиці важко уявити собі, що Президент звертається до органу конституційної юрисдикції з метою перевірки конституційності своїх же актів, але відповідний припис ст. 150 Основного Закону теоретично це допускає.

У свою чергу зазначена стаття Конституції визначає коло суб'єктів, які наділені правом звернення до Конституційного Суду з метою вирішення ним питань про відповідність Конституції України (конституційність) актів Президента України (поряд з актами, перерахованими вище). До нього включені: не менш як 45 народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Поряд із вирішенням питань, передбачених ст. 150 Конституції, до повноважень Конституційного Суду України відноситься надання висновків щодо відповідності Конституції міжнародних договорів, укладених з іноземними державами. Такі висновки даються лише стосовно чинних міжнародних договорів, тобто тих, які продовжують діяти, незалежно від часу їх укладення.

До повноважень органу конституційної юрисдикції відноситься також розгляд питань про відповідність Конституції України міжнародних договорів, що підготовлені для укладення і вносяться відповідно до ст. 9 Конституції України до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ратифікації) (ст. 151 Основного Закону).

Правом звернення до Конституційного Суду України в зазначених випадках користуються лише Президент України та Кабінет Міністрів України. Інші суб'єкти конституційно-правових відносин, в тому числі народні депутати України, такого права не мають. Це можна пояснити тим, що глава і уряд Української держави займають особливе місце у механізмі здійснення зовнішньої політики. Зокрема, Президент здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України (п. 3 ст. 106 Конституції України), а Кабінет Міністрів забезпечує державний суверенітет, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави (п. 1 ст. 116 Конституції України).

Як видно з зазначеного, Президент України і Кабінет Міністрів України здійснюють всю підготовчу роботу по ратифікації міжнародних договорів; дані

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ І СУДОВОЇ ВЛАДИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

органи державної влади є найбільш компетентними в питаннях їх укладення. Тому в разі виявлення розбіжностей між договором, поданим на ратифікацію, і Конституцією України, договір має надсилатися Президентом або Кабінетом Міністрів до Конституційного Суду для одержання висновку щодо його відповідності Основному Закону.

В той же час єдиний орган конституційної юрисдикції України уповноважений розглядати питання щодо конституційності правових актів Верховної Ради, Президента або Кабінету Міністрів про набрання міжнародними договорами чинності для України відповідно до п. 1 ст. 13 Закону “Про Конституційний Суд України” за конституційним поданням суб’єктів, визначених у ст. 40 цього Закону. При цьому під час розгляду справи щодо конституційності будь-якого з вищезазначених правових актів Конституційний Суд України одночасно дає висновок щодо конституційності міжнародного договору України, що набрав чинності за цим правовим актом (ст. 89 Закону “Про Конституційний Суд України”).

Формами звернення до Конституційного Суду є конституційне подання і конституційне звернення. Президент України є суб’єктом права на конституційне подання і конституційне звернення серед інших суб’єктів, вказаних у ст. 150 Конституції України. При цьому Закон України “Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 року, деталізуючи положення цієї статті Конституції, розрізняє конституційне подання з питань прийняття рішень Конституційним Судом і конституційне подання з питань дачі висновків Конституційним Судом. Відповідно до ст. 40 зазначеного Закону Президент є суб’єктом права на конституційне подання з питань прийняття рішень Конституційним Судом у випадках, передбачених п. 1 ст. 13 цього Закону, тобто стосовно визначення конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента та Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Водночас ст. 41 Закону “Про Конституційний Суд України” визначає Президента в якості суб’єкта права на конституційне подання з питань дачі висновків Конституційним Судом України у випадках, передбачених пунктами 2 і 4 ст. 13 даного Закону, тобто щодо визначення відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов’язковість, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Закон “Про Конституційний Суд України” прямо не вказує на Президента як суб’єкта права на конституційне звернення з питань дачі висновків Конституційним Судом щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. Однак таке право глави Української держави можна трактувати як різновид його повноваження звертатися до органу конституційної юрисдикції із зверненням про необхідність тлумачення Конституції та законів України. Не менш важливою підставою інтерпретації Президента в якості суб’єкта вищевказаного

права є норма ст. 43 Закону “Про Конституційний Суд України”, яка визначає суб’єктом права на конституційне звернення з питань дачі висновків Конституційним Судом у випадку, передбаченому п.4 ст. 13 цього Закону, фізичних і юридичних осіб.

Тут буде доречним вказати на особливу роль Президента України як державного органу, уповноваженого робити конституційне звернення до Конституційного Суду стосовно офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. Саме таке право звернення до єдиного органу конституційної юрисдикції глави Української держави повинно бути одним з провідних засобів реалізації його статусу як гаранта додержання прав та свобод людини і громадянина, зафіксованого в ст. 102 Основного Закону.

Розкриваючи характер правових зв’язків між главою Української держави і Конституційним Судом України, слід звернути увагу і на питання соціального призначення діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції. Виходячи з формальних компетенційних ознак, суть такого призначення можна було б визначити як вирішення питань відповідності законів та інших правових актів Конституції і надання офіційного тлумачення Конституції та законів. Однак враховуючи аналіз практики Конституційного Суду, можна стверджувати, що актуальним є вирішення ним юридичних за формою і політичних за змістом спорів між вищими органами держави, котрі уособлюють і репрезентують законодавчу і виконавчу владу. Тим самим Конституційний Суд змушений виступати у ролі арбітра в спорах, котрі здебільшого стосуються питань розмежування компетенції.¹

Правовою основою зазначеної діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції України є положення норм глави 10 Закону “Про Конституційний Суд України”, яка носить назву “Особливості провадження у справах щодо конституційності правових актів, що викликають спір стосовно повноважень конституційних органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування”.

Підставою для конституційного подання є наявність спору стосовно повноважень вказаних органів, якщо один із суб’єктів права на конституційне подання, визначених у ст. 40 Закону “Про Конституційний Суд України” (Президент, не менше як 45 народних депутатів, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим), вважає, що правові акти, якими встановлено повноваження зазначених органів, не відповідають Конституції України. У резолютивній частині рішення Конституційного Суду дається висновок щодо конституційності правового акта,

¹ Шаповал В. Вказана праця. // Там само. - С. 51.

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ І СУДОВОЇ ВЛАДИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

яким встановлено повноваження конституційних органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування.¹

Найчастіше подібні спори виникають між Верховною Радою і Президентом, хоча парламент і не названий безпосередньо серед суб'єктів права на конституційне подання з питань прийняття рішень Конституційним Судом. А те, що таким суб'єктом визначені 45 народних депутатів (тобто десята частина конституційного складу єдиного органу законодавчої влади) свідчить, що відповідні спори є різними за своїм політичним змістом.

Відповідно до положень чинної Конституції України, Президент не наділений окремими повноваженнями арбітра у вирішенні спорів між владними структурами, як це фактично існувало протягом чинності Конституції України 1978 року зі змінами і доповненнями та Конституційного договору. Так, згідно з п. 7-2 ст. 114-5 Конституції України 1978 року зі змінами і доповненнями, Президент наділявся правом скасовувати акти Кабінету Міністрів України, акти міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади України, акти органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим у разі невідповідності їх Конституції і законам України та указам Президента України.

Це повноваження глави Української держави набуло ще більш широкого змісту в приписі п. 6 ст. 24 Конституційного договору, оскільки до числа актів, які могли бути скасовані Президентом, включалися і акти місцевих органів державної виконавчої влади. Більше того, відповідні акти перевірялися на відповідність не тільки Конституції, законам і указам Президента, але й розпорядженням останнього.

Зазначене повноваження глави держави несло подвійне "навантаження" в обсязі його компетенції. По-перше, воно давало можливість Президенту бути своєрідним арбітром між органами державної виконавчої влади, оскільки його повноваження вирішувати питання про відповідність Конституції актів цих органів державної влади фактично надавало йому право вирішувати питання обсягу компетенції останніх. А по-друге, Президент формально виступав у ролі органу конституційної юрисдикції, тому що був уповноважений вирішувати питання про відповідність правових актів органів державної виконавчої влади Конституції та законам України.

Тепер у відповідності з конституційною нормою глава держави також має право скасовувати акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної

У деяких постсоціалістичних країнах президенти мають право звернутися в орган конституційного нагляду задля перевірки конституційності того чи іншого закону, прийнятого парламентом і поданого на підпис главі держави. Очевидно і тут певну роль зіграло запозичення окремих конституційно-правових інститутів з

---

¹ Конституційне право України. За ред. В.Ф. Погорілка. К., 1999. - С. 570.

державотворчого досвіду розвинених західних демократій. Так, ст. 61 Конституції Франції 1958 року надала Президентові республіки право звертатися до Конституційної Ради з метою встановлення відповідності конституції прийнятих парламентом законів після того, як вони поступили на промульгацію.¹

Президент України, однак, не наділений Конституцією таким повноваженням. Вважаємо, що такий спосіб регулювання відповідного аспекту правового статусу Президента України є доцільним, оскільки він володіє досить потужним механізмом накладення вето на закони, прийняті Верховною Радою. Надання ж главі держави права звернення до Конституційного Суду з метою перевірки конституційності того чи іншого закону, прийнятого парламентом і поданого на підпис Президенту, приводило б до блокування законів, прийнятих єдиним представницьким органом народу.

Підсумовуючи аналіз правових аспектів взаємодії між главою держави і органами судової влади, зазначимо, що Президент України і органи судової влади не мають прямого впливу одне на одного. Їх взаємовідносини носять опосередкований характер, оскільки Президент України не може впливати на діяльність судової гілки влади, а лише організаційно бере участь у процесі формування суддівського корпусу, має право звернення до Конституційного Суду, може виступити в якості позивача в судах загальної юрисдикції, захищаючи права та законні інтереси будь-якої фізичної особи чи групи осіб. У свою чергу, такі органи судової влади як Конституційний Суд та Верховний Суд України уповноважені брати участь у конституційній процедурі усунення Президента України з поста в порядку імпічменту, виступаючи таким чином своєрідними гарантами стабільності державного механізму. Але головним завданням діяльності як Президента України, так і органів судової влади має бути ефективне функціонування системи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, дотримання принципу верховенства права та законності в державі.

¹ Крутоголов М.А. Конституционный Совет Франции. Организация и правовые аспекты деятельности. - М., 1993. - С. 144.

КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ЗВЕРНЕННЯ

Важливим політичним правом, що забезпечує участь громадян України в управлінні державними справами, є право громадян на звернення до органів державної влади, їх посадових і службових осіб. Відповідно до ст. 40 Конституції України, усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. Звернення громадян є однією з найбільш часто застосовуваних громадянами форм здійснення безпосереднього народовладдя, в аспекті участі громадян в управлінні державними справами це право недостатньо досліджене, і тому важливим є вивчення його конституційно-правових засад, що й стало предметом цієї статті.

Законодавець в Україні не використовує термін “петиція”, він запозичений науковцями з іноземної правової та політологічної літератури. Натомість у Конституції та інших нормативних актах вживається загальне поняття “звернення”. У вітчизняній та закордонній юридичній літературі немає єдиного підходу до трактування першого терміну, але здебільшого вчені – конституціоналісти зазначають, що петиції – це звернення з суспільно значущих питань, які мають переважно колективний характер [4, с. 104; 6, с. 270; 7, с. 87; 8, с. 170]. За такого визначення, петиції найбільш яскраво характеризують участь громадян в управлінні державними справами.

Процедура подання і розгляду звернень громадян регламентується Законом України “Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 р. [2] (зі змінами), Указами Президента України “Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення” від 19 березня 1997 р. (№ 241/97) і “Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення” від 13 серпня 2002 р. (№ 700/2002). Зокрема, в останньому зазначена особлива роль звернень громадян до органів державної влади у забезпеченні постійного зв’язку між державою та громадянином, вирішенні життєво важливих проблем окремої людини і суспільства в цілому, реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до Закону “Про звернення громадян” (ст. 1), громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об’єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб (на рівні Конституції вказані лише такі адресати звернень, як органи державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові і службові особи цих органів) відповідно до їх функціональних обов’язків (у тому числі до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Конституційного Суду України) із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо

реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Конституція України не передбачає жодної можливості обмеження досліджуваного нами права. Коло осіб, які мають право на звернення, в Україні не обмежене. Положення ст. 40 Конституції стосується не тільки громадян України, відповідним правом наділяються також іноземці та особи без громадянства. Необмеженим є також коло установ та посадових осіб – адресатів звернень; не регламентоване коло питань, що можуть бути їх предметом. Гарантією реалізації цього права є також обов'язок органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Таке конституційне регулювання надає широкий простір для політичної активності громадян у цьому напрямку, впливу громадян на прийняття державних рішень.

Україна, як і будь-яка інша держава, захищаючи свій суверенітет і незалежність на рівні Конституції, закріплює значну кількість політичних прав і свобод та надає гарантії їх здійснення лише своїм громадянам. Право брати участь в управлінні державними справами, право на свободу об'єднання у політичні партії, виборчі права, рівне право доступу до державної служби, право збиратися мирно і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації належать виключно громадянам України. Свободою ж об'єднуватися в неполітичні організації, правом направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення, як вже зазначалося, можуть користуватися також іноземці та особи без громадянства. Але деякі вчені зазначають, що в останньому випадку право на об'єднання не виступає як політичне право [9, с. 151]. Аналогічне зауваження можна зробити і щодо права на звернення: здійснюване негромадянами, воно так би мовити втрачає свою політичну сутність.

Звернення громадян, залежно від їх предмета, можна умовно поділити на звернення: а) зі суспільно значущих, публічних питань; б) з особистих питань. З точки зору участі громадян в управлінні державними справами, вирішальними є звернення, що мають суспільне значення чи принаймні претендують на таке. Право громадян на звернення може бути реалізоване тільки в ініціативному порядку. Його реалізація передбачає прояв особистої ініціативи та зацікавленості громадян при вирішенні питань державницького характеру. Вбачається, що показником належного рівня політико-правової культури громадян, їх реальної можливості впливати на прийняття державно-значущих рішень є звернення громадян в державні установи не стільки з особистих, але із питань, що мають суспільне значення.

У деяких конституціях європейських держав встановлено, що з колективними петиціями можуть звертатися тільки “законно створені організації” (“визнані законом корпорації та об'єднання”) або їх “установчі органи” (ст. 11 Основного Закону Австрії, ст. 28 Конституції Бельгії, ст. 27 Конституції Люксембургу, ст. 47 Конституції Румунії). Законодавство України не висуває такої вимоги, тому невизначеною залишається процедура складання і підписання колективних письмових звернень. Для конституційного законодавства характерне найбільш загальне регулювання, щоб залишити простір для розсуду громадян, оскільки “зарегульованість” спричиняє

формалізм. У конституційному законодавстві України необхідно закріпити вимоги до колективного звернення, щоб забезпечити їх результативність.

Ознакою глобальної демократизації суспільних відносин вважається визнання права індивіда на звернення до міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій зі скаргою на державу про порушення прав особи. Представляється, що складовою частиною саме політичних прав громадян України є звернення лише до державних органів, посадових і службових осіб України (ст. 40 Конституції України), але не до міжнародних установ (ч. 4 ст. 55). Звернення до міжнародних правозахисних установ не характеризує участь у внутрішніх справах держави, оскільки скарга подається проти самої держави як суб'єкта-опонента.

Право громадян на звернення гарантується, зокрема, такими положеннями Закону України "Про звернення громадян": заборона відмови в прийнятті та розгляді звернень; заборона переслідування громадян за подання звернення і неприпустимість примушування їх до його подання; заборона розголошення відомостей, що містяться у зверненнях; обов'язок органів – адресатів звернень розглянути їх у встановлений термін і повідомити громадянина про результати розгляду; безоплатність розгляду звернення; відповідальність посадових осіб за порушення законодавства про звернення громадян; відшкодування громадянину завданих матеріальних збитків, пов'язаних з поданням звернення тощо. Посилити конституційно-правові гарантії права громадян України на звернення можливо зокрема шляхом законодавчої конкретизації вимог до колективних звернень.

В умовах широкого використання комп'ютерних технологій останнім часом все частіше наголошується на необхідності переглянути парадигму державного управління. Поодинокі реакції на звернення громадян з допомогою "гарячих ліній" не вирішують проблеми. На думку деяких учених, що суперечність покликаний розв'язати "електронний уряд" – це уряд, у якому вся сукупність як внутрішніх, так і зовнішніх зв'язків і процесів підтримується й забезпечується відповідними інформаційно-комп'ютерними технологіями [1]. Такий підхід дозволив би деперсоніфікувати взаємовідносини громадян і державних чиновників, дистанційно здійснювати управлінські функції, залучити більше громадян до прийняття державно-значущих рішень, значно спростити процедури масового опитування громадської думки, забезпечити інформаційну відкритість діяльності державних органів.

Доступ до інформації державних структур може бути спрощений за допомогою створення Інтернет-сайтів державних органів, які надавали б докладну інформацію не тільки про їх діяльність, нормативно-правові акти, а й індивідуальні акти, що ними приймаються, стан руху справ з розгляду звернень громадян, а також можливості інтерактивного режиму спілкування з державними органами і посадовими особами за допомогою електронної пошти. На сьогодні у ряді міністерств і відомств України Інтернет-сайти створено. Часи прийому державних службовців обмежені, і відтепер громадяни можуть звернутися до деяких представників влади електронною поштою. Щомісяця на урядовий портал заходять більше півмільйона користувачів [5]. У майбутньому планується і введення системи електронних підписів, які вже широко застосовуються у державних апаратах країн Євросоюзу.

Але необхідно визнати, що у теперішній суспільно-економічній ситуації в Україні створення електронного уряду є доволі проблематичним. Виникає чимало питань: по-перше, як реєструвати звернення громадян, що надійшли електронною поштою, для подальшого контролю за їх розглядом? По-друге, сучасні комп'ютерні системи є високорозвиненими, але це все ж таки технології, що не виключають можливості збоїв, коли може бути заблокований доступ до електронних документів (а "рукописи – не горять"). По-третє, у зв'язку з низьким рівнем матеріальної забезпеченості населення України, доступ до мережі Internet має порівняно невеликий процент громадян, а суб'єктами звернень найчастіше є особи саме з малозабезпечених верств населення. Тому для впровадження таких високотехнологічних систем врядування необхідно матеріально забезпечити їх реальне функціонування, наприклад, можливість подати звернення через комп'ютерні ресурси юридичних консультацій, забезпечити навчання громадян у цьому напрямку, починаючи з загальноосвітніх шкіл, безкоштовні консультації.

Кількість звернень громадян до державних органів влади є своєрідним показником якості виконання ними своїх функціональних обов'язків. Звернення громадян є чутливим індикатором стану суспільства, його проблем, конфліктів, ставлення людей до органів влади, їх спроможності вирішувати відповідні питання, рівня сподівань, очікувань і вимог, що формуються у суспільній свідомості під впливом подій у державі, заяв політичних лідерів. Якщо розглянути кількісні показники, у 2004 р. до Кабінету Міністрів надійшло 87 334 звернення від 389 144 громадян з усіх регіонів України та з-за кордону, що майже утричі більше порівняно з попереднім роком (+180,8%). Це найбільша кількість опрацьованих звернень громадян, що коли-небудь надходили на адресу Кабінету Міністрів за рік. У четвертому кварталі, порівняно з відповідним періодом попереднього року, кількість звернень до уряду збільшилася у п'ятеро, що було пов'язано передусім з президентською виборчою кампанією. Із її завершенням, надходження звернень громадян з усіх регіонів України не тільки не зменшилося, а суттєво збільшилося (тільки за три тижні лютого 2005 року їх опрацьовано в 4,5 рази більше, ніж торік) [12]. Протягом першого кварталу 2005 р. на адресу Президента України також надійшло близько 36 тис. заяв, скарг і пропозицій громадян. Переважна більшість питань, про які йдеться у зверненнях, стосуються порушення прав громадян, проблем із забезпеченням законності та охорони правопорядку [11].

Серед основних питань, які порушують перед урядом громадяни, питання соціального захисту становлять 24,6% усіх звернень, забезпечення законності та охорони правопорядку, прав і свобод громадян - 14,5%, праці і заробітної плати - 9,2%, комунального господарства -7,6%, діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади - 7,4%, житлові -6,6%, фінансів, податків і зборів -5,5%, повернення заощаджень -4,3%, діяльності політичних, релігійних та інших об'єднань громадян - 3%. Особливістю звернень, що почали надходити до нового уряду в лютому 2005 р., є суттєве збільшення кількості заяв та клопотань громадян з питань діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, передусім - щодо кадрової політики [12]. Хотілося б сподіватись, що таке збільшення кількості звернень обумовлене підвищенням рівня довіри людей до державних органів, а не

недостатністю заходів із забезпечення прав громадян, що вживаються центральними та місцевими органами державної влади.

Права людини у значній мірі визначаються моральністю державної влади, ситуацією, що складається в політико-правовій сфері [10, с. 107]. Звернення громадян мають бути покладені в основу реальних адміністративних рішень, служити засобом їх апробації. Необхідно посилити участь громадськості у контролі за виконанням адміністративних рішень. Для цього в юридичній літературі слушно пропонується, зокрема, запровадити процедуру громадського запиту з метою отримання громадянином інформації про рішення органів виконавчої влади, заплановані дії [3, с. 28]. На практичному рівні здійсненню права громадян на звернення має сприяти спрощення адміністративних формальностей, подолання надмірного бюрократизму і паперової тяганини з найнижчих до найвищих ланок управління, перетворення громадянина з “прохача” на рівноправну сторону у процесі взаємодії державної влади і громадськості.

Отже, звернення громадян виконують потрійну функцію: по-перше, вони є однією з найважливіших форм і гарантій участі громадян в управлінні справами держави і суспільства. По-друге, вони є формою громадського контролю за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування; по-третє, у політичному аспекті вони покликані забезпечити зворотний зв'язок між громадянином і державно-владними структурами, виявити суспільну думку, суспільні інтереси, ставлення громадян до тих чи інших державних рішень. При правильній організації роботи зі зверненнями громадян на демократичних засадах, вони можуть бути істотним джерелом інформації, необхідної для вирішення питань державного і громадського будівництва.

Література:

1. Баранов О. Електронний Уряд в Україні? Буде! Коли? // Дзеркало тижня. – 2002. – 18 січня.
2. Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
3. Заєць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізм реалізації: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 36 с.
4. Златопольский А.А. Политические права и свободы граждан и механизм их реализации в Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – М., 1993. – 250 с.
5. Ключева О. Чиновничий апарат становиться електронним // <http://www.podrobnosti.com.ua/podrobnosti/2004/04/13/113843.html>.
6. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – 520 с.
7. Кондратьев С.А. Конституционное право граждан на участие в управлении государственными делами в условиях формирования правового демократического государства: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – М., 1999. – 143 с.
8. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ: Учеб. пособие. М.: Юристъ, 1999. – 352 с.
9. Сравнительное конституционное право: Учеб. пособие / Авт. кол.: Б.Н. Топорнин, В.Е. Чиркин, Ю.А. Юдин и др. / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М.: Междунар. отношения, 2002. – С. 133-169.
10. Тодыка Ю.Н., Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. – К.: Ін Юре, 2004. – 368 с.
11. У центрі уваги – права громадян // Урядовий кур'єр. – 2005. – 20 квітня.
12. Чутливий індикатор стану суспільства // Урядовий кур'єр. – 2005. – 10 березня.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

Правова політика є одним із видів політики як родового інтеграційного поняття, і, відповідно, будь-яке її визначення не повинно розходитися з загальним уявленням про політику в її традиційному змісті, яка інтерпретується як сфера взаємодії між класами, націями, народами, державами, соціальними групами, державною владою і населенням, громадянами і їх об'єднаннями. Політика має багато вимірів і характеристик, якостей і проявів, широкий і її суб'єктний склад. Вона є динамічно змінюваною і всеохоплюючою. Правова політика є комплексом ідей, заходів, цілей, програм, принципів, установок, що реалізуються в сфері дії права і з допомогою права [12, с. 127].

Більша частина внутрішньої і зовнішньої політики здійснюється через право, його норми, насамперед конституційні. Правова політика є особливою формою вираження державної політики, засобом юридичної легітимації, закріплення і здійснення політичного курсу країни, волі її офіційних лідерів і державно-владних структур. Будучи консолідованою, вона втілюється в конституціях, законах, інших основоположних нормативно-правових актах, спрямованих на охорону і захист даного соціального ладу, розвиток і вдосконалення суспільних відносин, є могутнім засобом перетворень в суспільстві.

Становлення правової політики в сфері народовладдя безпосередньо пов'язано із реалізацією громадянами своїх політичних прав. Тому тенденції розвитку цієї правової політики в даній науковій статті ми аналізуємо з урахуванням проблем здійснення громадянами пострадянських країн своїх політичних прав.

Тенденції розвитку правової політики в сфері народовладдя ще не були предметом наукового аналізу, хоча питання правової політики в різних сферах суспільних відносин в останні роки все більше розглядається в юридичній і політологічній літературі [Див.: 6; 9; 10; 14; 15]. Приділяється увага і питанням здійснення в сучасних умовах народовладдя [Див.: 5; 8; 21; 23], реалізації і гарантування політичних прав [Див.: 1; 16; 17; 18; 20].

Актуальність виявлення тенденцій розвитку правової політики держави в сфері здійснення народовладдя обумовлюється багатьма чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. І насамперед вимогами державно-правової практики, розвитком конституційно-правових процесів на пострадянському просторі в сфері виборчих і референдумних відносин, в питаннях взаємовідносин між собою державних інституцій. Проведені в останні роки вибори до парламентів країн СНД, вибори президентів в Україні, Росії, Республіці Беларусь, Молдові виявили цілий комплекс загальних проблем, характерних для країн СНД: порушення виборчих прав громадян; широке застосування „брудних” виборчих технологій;

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

необ'єктивність судів у розгляді виборчих спорів; низький рівень правової культури суб'єктів виборчого процесу. В Україні весь час змінюється законодавство про вибори до Верховної Ради України, причому нерідко вже в процесі проведення виборчої кампанії. Активно йде пошук оптимальної виборчої системи. Так, в Україні спочатку вибори до парламенту проходили на основі мажоритарної виборчої системи, потім – змішаної, а в березні 2006 р. вони будуть проведені на основі пропорційної системи. Все це свідчить про те, що немає чіткої правової політики держави в сфері виборчих правовідносин.

Сфера народовладдя більш широка і не може бути зведена тільки до виборів. Але вже стан виборчого законодавства в Україні свідчить, і досить яскраво, що проблем в правовій політиці держави в сфері народовладдя багато. Не менше їх і щодо гарантування політичних прав і свобод громадян. На ці аспекти в даній науковій статті ми і звернемо увагу.

Тенденції розвитку правової політики пострадянських країн можуть проявляти себе на основі тих загальних соціально-економічних і державно-правових процесів, які відбуваються в цих країнах. Успіхи або негаразди суспільно-політичного реформування безпосередньо пов'язані з функціонуванням правової системи цих країн, втіленням на практиці закріпленого в конституціях принципу народовладдя, із ефективністю захисту прав і свобод особи. Правова політика в сферах народовладдя і гарантування політичних прав громадян націлена на подолання об'єктивних соціально-правових протиріч, які виникають в цих сферах.

Сьогодні в діючому законодавстві України, інших пострадянських країн більш широко і ґрунтовно закріплюється механізм реалізації народовладдя, основні політичні права і свободи громадянина в порівнянні з радянським періодом. Разом з цим аналіз державно-правової практики свідчить, що при проведенні виборів, всенародних референдумів є безліч порушень. Чимало конституційних прав особи не гарантовані, особливо соціально-економічні. Немає в цій сфері комплексної системи захисту прав і свобод, відсутня скоординована систематична діяльність держави і її органів, правозахисних організацій і громадських об'єднань. Тому важливо виявити можливості і ресурси правової політики, тенденції її розвитку щодо здійснення народовладдя і захисту політичних прав громадян.

В літературі тенденція розуміється як напрямок, в якому здійснюється розвиток якого-небудь явища, намір, прагнення, ціль [7, с. 451]. Виходячи з необхідності забезпечення політичних прав громадян і здійснення народовладдя в межах конституційно-правових приписів можливі наступні тенденції розвитку в цих сферах правової політики держави: 1) подальша новелізація законодавства, спрямованого на забезпечення різних форм народовладдя і реалізацію політичних прав громадян; 2) формування в цих сферах відносно правозахисного характеру діяльності держави в пострадянських країнах; 3) підвищення активності громадян в політико-правовій сфері відносин як фактор здійснення ними своїх політичних прав і підвищення потенціалу народовладдя; 4) поширення застосування в сфері реалізації народовладдя технологій, які йдуть в протиріччя з демократичними засадами конституційного ладу і порушують політичні права громадян в пострадянських країнах; 5) становлення правової політики, спрямованої на забезпечення відкритості

і прозорості державної влади в сфері політико-правових відносин, на посилення контролю народу за функціонуванням державного механізму; 6) підвищення ролі місцевого самоврядування; 7) посилення в пострадянських країнах ролі суду в захисті політичних прав громадян і в забезпеченні і гарантуванні народовладдя. Всі ці тенденції між собою тісно сьогодні взаємопов'язані і визначають напрямки правової політики держави в сфері здійснення народовладдя.

Першою тенденцією розвитку правової політики в цій сфері є подальша новелізація законодавства, прийняття нових законів. Це включає в себе вдосконалення законодавства щодо здійснення форм безпосередньої демократії, організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування. Відносно України це означає подальше вдосконалення виборчого законодавства, Закону „Про всеукраїнський та місцеві референдуми”, а в перспективі прийняття Виборчого кодексу України, прийняття Закону „Про регламент Верховної Ради України”, Закону „Про Кабінет Міністрів України”, новелізацію законодавства про судоустрій, про прокуратуру, про місцеве самоврядування та їх органи. Велике значення має вдосконалення правового механізму оптимального розподілу владних повноважень між парламентом, Кабінетом Міністрів і Президентом України. На вирішення комплексу цих проблем спрямована конституційна реформа, змістом якої є перехід від президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської.

Правова політика Української держави в сфері народовладдя і реалізації політичних прав громадян має суттєве значення для забезпечення охорони і захисту конституційного ладу, легітимації державної влади, виявлення волі народу по концептуальним проблемам розвитку держави і суспільства. Така політика повинна бути чіткою, стратегічно виваженою, спрямованою на демократизацію суспільних відносин, забезпечення прав людини і громадянина. Її завданням сьогодні є проведення правової реформи, забезпечення законності і правопорядку.

Виваженою правовою політикою може бути тільки та, яка враховує весь комплекс факторів суспільного розвитку. При цьому слід брати до уваги, що ця політика в країнах СНД є політикою перехідного періоду, і у неї є свої можливості. І вони не безмежні. Наприклад, згідно Виборчого кодексу Франції громадянин може проголосувати по пошті. Введення такої новели у виборчому законодавстві України, інших країн СНД може призвести до більших його порушень аніж це мало місце в останні роки. Тобто слід враховувати рівень правової культури громадян, всіх суб'єктів виборчого процесу. А ця культура, на жаль, не на високому рівні.

Оскільки сучасна українська правова політика – це політика перехідного періоду, і в цьому є її головна особливість, то саме цією специфікою і пояснюються її хиби і непослідовність у реалізації народовладдя. Інколи ця політика не тільки нестабільна, мінлива, але й непередбачувана. І в цьому нерідко проявляється домінування політики над правом. Вважасмо неприпустимою і небезпечною підгонку права під політичну ситуацію. В останні роки в Україні це найбільш яскраво проявилось у проведенні 16 квітня 2000 року всеукраїнського референдуму про зміну Конституції України, в рішенні Конституційного Суду про можливість колишнього Президента України Л.Д. Кучми балотуватися ще на один строк на

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

посаду глави держави. На суто політичній основі прийнято законодавство про проведення виборів у березні 2006 року до Верховної Ради України на пропорційній основі, оскільки це в інтересах політичних партій. Суто політичним є законодавче рішення про проведення виборів у деякі ланки місцевих рад на основі пропорційної системи. Все це не протирічить Конституції України, але наслідки розширення пропорційного принципу формування представницьких органів належним чином науково не обгрунтовано. Не проведений і державно-правовий експеримент по даній проблемі.

Виникає питання – в якій мірі закони, на основі яких будуть проведені вибори до парламенту України і до місцевих рад у 2006 році є правовими, і наскільки виваженою є правова політика держави в цій сфері відносин? На це дати відповідь може тільки практика. В питанні новелізації виборчого і референдумного законодавства, в цілому законодавства щодо регламентації відносин в сфері народовладдя, необхідно підходити більш виважено, з урахуванням всього комплексу чинників, можливих наслідків формування на пропорційній основі парламенту, деяких ланок місцевих рад. В Україні, як і в інших країнах СНД, не прийнято проводити державно-правові експерименти. Вони безпосередньо проводяться зразу на всьому народі. Майже не застосовується практика всенародних обговорень найбільш важливих законопроектів, що було притаманно для радянського періоду. Проекти законів України „Про вибори Президента України”, „Про вибори народних депутатів України”, „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” могли би стати предметом всенародного обговорення. Це закони, які регламентують питання волевиявлення народу при формуванні різних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, і народ повинен не тільки знати, але й впливати на цей процес. Проекти вищезазначених законів не були навіть предметом широкого наукового обговорення. А це ті закони, що формують „правила гри” в сфері здійснення народовладдя. Дані відносили – одні із найважливіших у сфері політичного життя.

Необхідно встановити, по яким питанням проекти законів повинні бути предметом всенародного обговорення. До них повинні відноситися всі проекти законів про вибори, про референдуми, про громадянство, про політичні партії. Вони повинні бути не тільки предметом ґрунтовної наукової дискусії, а й всенародного обговорення. Необхідно також прийняти нормативно-правовий акт, в якому не тільки закріпити механізм обговорення найбільш важливих законопроектів, а й процедуру врахування пропозицій громадян. Практика обговорення проектів Конституції України свідчить, що чимало ґрунтовних пропозицій не було враховано, і державні інституції в засобах масової інформації не довели до відома народу, чому ті чи інші пропозиції не були взяті до уваги. А це би було дуже важливо з точки зору правової активності населення, заохочування громадян до участі в державотворчому процесі.

Однією із тенденцій правової політики в сфері здійснення народовладдя і реалізації політичних прав громадян в пострадянських країнах є формування і посилення правозахисного характеру діяльності держави. Це проявилось

насамперед у формуванні інституту омбудсмана в цих країнах, в його правозахисній діяльності. Так, Уповноважена Верховної Ради України Н.І. Карпачова акцентувала на фактах порушення виборчих прав громадян на президентських виборах у грудні 2004 р. Формування і посилення правозахисного аспекту в діяльності держави означає насамперед додержання державою своїх обов'язків, у тому числі в сфері політичних прав громадян і здійснення народовладдя.

Аналізуючи проблему слід враховувати, що сукупний державний інтерес не є механічною сумою інтересів окремих громадян або сукупністю інтересів носіїв влади різних рівнів. Сьогодні є необхідність говорити про інтереси народу і про те, що інтерес держави не може бути відокремлений від інтересів народу. Відповідно, державна правова політика в сфері народовладдя повинна бути спрямованою на реальне виявлення волі народу, особливо під час проведення виборів і референдумів. Державний інтерес пов'язаний з реалізацією внутрішніх і зовнішніх функцій держави, збереженням її суверенітету і територіальної цілісності. Цей інтерес не йде в протиріччя з інтересами народу, кожного громадянина, оскільки такі цінності як суверенітет і цілісність держави є одними з визначальних серед цінностей конституційного ладу. Посилення правозахисного характеру держави в сфері народовладдя проявляється і в тому, що суди у все більшій мірі становляться суб'єктами виборчих процесів, розглядаючи скарги громадян на порушення їх виборчих прав.

Разом з цим вважаємо, що правова політика пострадянських держав у сфері народовладдя повинна бути спрямованою на подальшу активізацію в цій сфері правозахисної і правозастосовчої діяльності державних інституцій. Крім того, повинні бути створені такі умови, при яких би державі було не вигідно порушувати права і свободи громадян. Правова політика – це політика, яка проводиться з допомогою правових засобів, і ці засоби повинні весь час вдосконалюватися. Тому навряд чи можна вважати нормальною ситуацію, при якій референдумні відносини регулюються Законом „Про всеукраїнський та місцеві референдуми” [2], який був прийнятий ще 3 липня 1991 року і явно не відповідає сучасним вимогам життя.

Можливості правозахисного потенціалу держави в сфері здійснення народовладдя в значній мірі визначаються рівнем правової культури громадян, їх обізнаністю щодо виборчого і референдумного законодавства, сприйняттям його норм. Необхідно, як радив ще І.О. Ільїн, зробити все для наближення права до народу, укріплення масової правосвідомості, щоб народ зрозумів, знав і цінував свої закони і добровільно додержувався своїх обов'язків і заборон, лояльно користувався своїми правомочностями. Право повинно стати, на його думку, фактором життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі. Небезпечним є той порядок, при якому народу недоступне право [3, с. 23-24, 31]. На жаль, рівень правосвідомості громадян в пострадянських країнах не досить високий. Про це особливо свідчать виборчі кампанії, насамперед такі її стадії як передвиборна агітація і підрахунок голосів, де більше всього порушується законодавство. Та й державні інституції не завжди діють в межах правового поля.

Народовладдя – це насамперед сфера реалізації політичних інтересів різних соціальних сил. Тому завжди слід враховувати, що в політиці діє багато

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

суб'єктивних компонентів: світосприйняття, ідеологія, психологія, культура, мотивація політичних суб'єктів. Значущість цієї політичної мотивації ємно виразив В.С. Соловйов: „Є у народу інтерес, є у нього і совість” [19, с. 63]. Дійсно, без совісті, без моралі неможливо встановити межі реалізації права участі громадян в політиці. Якщо такі регулятори відсутні, то політика і владна сфера становляться полем гри егоїстичних інститутів, що веде суспільство до розрухи. Ось чому об'єктивно необхідна правова пропаганда в сфері здійснення народовладдя.

Така тенденція правової політики в пострадянських країнах в сфері здійснення народовладдя і реалізації політичних прав громадян як підвищення активності громадян у сфері політичних відносин є досить суттєвою. Вона відображає принципово нову позицію взаємовідносин між громадянином і державою, у сфері народовладдя. В радянський період не було змагальності виборчого процесу, конституційно не закріплювався принцип політичної і ідеологічної багатоманітності. Відповідно, сьогодні в системі конституційно-правових відносин щодо здійснення народовладдя складається зовсім інша ситуація.

Суттєве значення має відповідальність громадянина у сфері народовладдя. Наявність прав і свобод у громадянина є тільки одним із компонентів правової держави, який не спрацьовує, якщо не діє інших компонент – відповідальність особи. За межами такого аспекту не реалізуються права громадян, в тому числі політичні. Але відповідальність щодо політичних прав громадян є специфічною, оскільки вона є не юридичною, а тільки моральною. В пострадянських країнах право участі громадянина у виборах, референдумах – це його справа, і ніхто не має права його примусити приймати участь у виборах, референдумах або голосувати за того чи іншого кандидата або політичну партію (блок партій). Принцип свободи участі громадян у виборах закріплений в конституціях і законах країн СНД. Разом з цим слід враховувати, що тільки громадяни мають право обирати главу держави, парламентарів, формувати органи місцевого самоврядування, і це накладає на них моральний обов'язок брати участь у виборах. А тим більше у всенародних референдумах, оскільки на них виносяться найбільш важливі питання загальнодержавного значення.

Аналіз проведення виборчих кампаній в пострадянських країнах свідчить, що в останні роки досить яскраво проявилася така тенденція як широке застосування виборчих технологій, що порушують виборчі права громадян, що негативно впливає на процес реалізації народовладдя і веде до жорсткої конфронтації політичних сил. Слід враховувати й те, що процес демократизації є складним. Виникають суттєві протиріччя і такі соціальні феномени („брудні” виборчі технології, підкуп виборців, широке застосування адміністративного ресурсу), що ставить під загрозу народовладдя. Люди становляться об'єктом політичного маніпулювання.

У зв'язку з цим все більш актуальним є питання щодо стану поінформованості громадян. Багаторічне обмеження засобів масової інформації в радянський, і в значній мірі в пострадянський період, знизили здібність громадян орієнтуватися в політичному і економічному житті своєї країни, свого регіону. З точки зору забезпечення народовладдя державна політика повинна бути спрямованою на те, щоб інформаційним правам громадян приділялася належна увага, особливо щодо

політичної та економічної сфер. Ця проблема сьогодні досить серйозна, оскільки нерідко інформація в ЗМІ подається претензійно, дозовано, необ'єктивно і пропущеною через сито інтересів власників ЗМІ. На жаль, люди не завжди мають реальне уявлення по багатьом питанням в політичній сфері. Нерідко громадяни не можуть зрозуміти критерії, по яким проводяться кадрові призначення. Практика свідчить, що неможливо забезпечити оптимальний механізм функціонування народовладдя, якщо громадяни не отримують об'єктивну інформацію про відповідні соціальні процеси. Тому створення належних правових і організаційних умов для діяльності засобів масової інформації має суттєве значення для демократизації суспільних відносин, забезпечення політичних та інших конституційних прав громадян.

Важливою тенденцією правової політики в сфері народовладдя є забезпечення відкритості і прозорості державної влади. Створити такий режим функціонування державних інституцій намагається Президент України, який систематично виступає по телебаченню і дає відповіді на запитання журналістів, населення. Це становиться правилом і в роботі інших вищих посадовців, що є важливим і з точки зору контролю народу за владою. Сьогодні є головним необхідність зміни обличчя політики в Україні, оскільки політика і право в нашій державі це не мають цивілізованих засобів взаємодії. Право заключає в собі принципи юридичної рівності, свободи і людської гідності. Воно отримує свій вираз в законах, цивілізує політику, виводить її із дикого стану, де зміст має тільки сила і право сильного, і приводить в такий стан, де забезпечуються права і інтереси всіх – меншості і більшості. Тільки таким чином розумієма політика перетворюється в діяльність по рішенню загальних справ. Перевага демократії перед іншими моделями вирішення проблем в тому, що вона не дає можливості державі впродовж тривалого часу нехтувати інтересами суспільства і втручатися в ті відносини, які для неї закриті. „Таким чином, забезпечується як негативна, так і позитивна свобода і створюються умови для фактичної реалізації принципів правління права в їх субстанційному розкритті” [4, с. 187-188].

З точки зору реалізації народовладдя необхідно забезпечити контроль народу за законотворенням. Народ, як носій влади, а відповідно, і творець її правових підвалин, повинен бути впевнений в компетентності законодавців, їх високому рівні правового мислення і культури. В літературі зазначається, що будучи хорошим фахівцем по основній спеціальності, депутат може стати посереднім законодавцем, який здібний тільки механічно читати і сприймати законопроекти, що пропонуються. Добротне законодавство потребує не любительського, а професійного відношення. Якщо цього немає, то і на майбутнє буде „надзвичайно низький рівень досить розрізненого, внутрішньо суперечливого законодавства і відповідаючий йому рівень економічної, соціально-політичної, культурної та інших сфер суспільства” [11, с. 545].

Контроль народу над законотворенням як елемент правової політики в сфері народовладдя, заключається і в установленні правових процедур відповідальності парламентарів перед виборцями, включаючи інститут відзиву. З введенням системи виборів парламентів на пропорційній основі навпаки знижується можливість

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В СФЕРІ НАРОДОВЛАДДЯ

громадян контролювати законодавчий орган. Сприяти контролю над законотворенням може всенародне обговорення найбільш важливих законопроектів. Такий захід, добре відомий в радянський період своїм формалізмом, в сучасних умовах може стати реальним механізмом обговорення проблем, що досить актуально, наприклад, відносно конституційної реформи, законів про вибори, про місцеве самоврядування. Народ як джерело влади має право у встановленому порядку вносити корективи в зміст законів. Відмінність авторитарної або тоталітарної держави від правової полягає в можливості впливу народу на змістовну сторону правотворчості і характер правозастосування. В літературі правильно зазначається, що права і свободи людини і громадянина, система права в цілому повинні володіти конституційними гарантіями, які захищають їх від нормотворчого і правозастосовного свавілля держави [13, с. 23]. Це стосується і політичних прав громадян.

Важливою тенденцією сучасної правової політики є підвищення ролі місцевого самоврядування. Необхідність посилення його авторитету і ролі в аспекті здійснення народовладдя не викликає ніяких сумнівів. Так, згідно ст. 5 Конституції України народовладдя реалізується і через органи місцевого самоврядування, яке виступає важливим елементом механізму народовладдя. Конституційна реформа в Україні спрямована на підвищення ролі цих органів в механізмі народовладдя.

На сучасному етапі в пострадянських країнах в правовій політиці в сфері народовладдя все більше проявляється така тенденція як посилення ролі суду в захисті політичних прав громадян і забезпеченні народовладдя. Згідно Конституції України, основних законів інших пострадянських країн в системі поділу влад суд займає вагомe місце. Підвищується його роль в розгляді виборчих спорів. Для посилення ролі судів в механізмі здійснення народовладдя необхідно щоб реалізувався принцип незалежності суду. Це повинно бути важливою частиною державної політики. Укріплення незалежності суду – не тільки тенденція, але й одне із центральних завдань правової політики в цілому, від успішного вирішення якого залежить формування правової держави в Україні, в інших пострадянських країнах. Необхідно вирішити комплекс організаційно-фінансових, правових і професійно-статутних проблем в цій сфері. Незалежність судів слід відтворювати і підтримувати, в тому числі засобами правової політики. Їх незалежність є показником розвиненості інститутів демократії. Народовладдя не буде належним чином забезпечене, якщо в державі відсутня авторитетна і незалежна судова система.

Література:

1. Букач В.В. Зміст конституційних політичних прав і свобод громадян // Право України. – 2001. - № 9.
2. Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 33. – Ст. 443.
3. Ильин И.А. О сущности правосознания. – М., 1993.
4. Козлихин И.Ю. Право и политика. – СПб., 1996.
5. Колодій А., Копейчиков В., Цейк М. Народовладдя як основа представницької демократії // Українське право. – 1995. - № 2.
6. Коробова А.П. О многозначности понятия «правовая политика» // Правоведение. – 1999. - № 4.
7. Краткая философская энциклопедия. – М., 1994.
8. Лавринович О. Конституційне забезпечення народовладдя в Україні // Віче. – 2002. - № 2.
9. Малько А.В. Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы: Учеб. пособие. – М., 2000.
10. Малько А.В., Шундигов К.В. Правовая политика современной России: цели и средства // Государство и право. – 2001. - № 7.
11. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение. Общая часть: Учебник для юрид. вузов. – М., 2001.
12. Матузов Н.И. Правовая политика: понятие и приоритеты // Политология для юристов: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1999.
13. Матюхин А.А. Государство в сфере права: институциональный подход: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2001.
14. Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття // Право України. – 2001. - № 8.
15. Российская правовая политика: Курс лекций / Под ред. И.Н. Матузова, А.В. Малько. – М.: Норма, 2003.
16. Рыбаков О.Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности. – СПб., 2004.
17. Скібіна О.О. Поняття участі громадян в управлінні державними справами: конституційно-правовий аспект // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2003. – Вип. 22.
18. Скібіна О. Розвиток ідеї участі громадян України в управлінні державними справами // Вісник Академії правових наук України. – 2003. - № 4 (35).
19. Соловьев В.С. Великий спор и христианская политика // Собр. соч.: В 2 т. – М., 1989. – Т. 1.
20. Стівак В.І. Правова культура учасників виборчого процесу як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004.
21. Тодика О. Категорія „народовладдя” в системі інших категорій конституційного права: співвідношення і взаємозв'язок // Вісник Академії правових наук України. – 2004. - № 37.
22. Тодика О.Ю. Правова політика держави щодо органів місцевого самоврядування в аспекті реалізації народовладдя // Правничий часопис Донецького ун-ту. – 2004. - № 1 (11).
23. Шипілов Л. Про деякі питання теорії народовладдя // Вісник Академії правових наук України. – 2001. - № 4.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ

УДК 342.849.3

Гудзь Л. В.

ПРОБЛЕМИ ФІНАНСУВАННЯ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

Вибори є однією з найбільш важливих, пріоритетних форм безпосередньої демократії в Україні. Серед усього комплексу проблем, які виникають у процесі їхньої підготовки та проведення, одні з найнагальніших – проблеми фінансування. Успішне проведення виборів, а іноді й їхній результат, значною мірою залежить від рівня правового регулювання механізму їх фінансування в державі. Адже значна частина порушень виборчого законодавства пов'язана саме із фінансовими процедурами. У зв'язку з цим фінансові аспекти виборів, які регулюються виборчим законодавством, слід продумати і детально регламентувати. У цій сфері ще важливіше, ніж у будь-якій іншій, необхідно повністю уникнути двозначності в розумінні правової норми та створити жорстку систему контролю за надходженням та використанням коштів, закріплену на законодавчому рівні. [1, с.276]

Виборче право – це одне з тих наукових досліджень, якому сьогодні приділяють увагу політологи, правознавці, представники інших галузей знань. Це пояснюється соціальною цінністю виборчого права, як сфери, де громадяни можуть висловити свою політичну думку, приймаючи участь у виборах в якості виборців.

До питань виборчого права звертались такі сучасні дослідники як: С.А. Авакьян, С.С. Алексеев, В.І. Васильев, Є.І. Колюшин, А.В. Иванченко, В.І. Лисенко, В.Ф. Погорілко, М.І. Ставнічук, В.Л. Федоренко, Н.П. Гаєва, Н.І. Ісаєва, Н.В. Вороніна, Т.А. Костецька і багато інших.

Але на наш погляд, теоретико – правові основи забезпечення виборчих прав громадян, розроблені недостатньо. До цього часу проблеми пов'язані з реалізацією фінансових процедур під час виборів ще не вирішені. Тому об'єктом даного дослідження є суспільні відносини, які складаються в сфері фінансування виборів.

Метою даного дослідження є аналіз конституційно – правового регулювання суспільних відносин в сфері фінансування виборів, а також розробка на цій основі пропозицій по вдосконаленню законодавства, яке є правовою основою забезпечення виборчих прав громадян України.

Досягнення поставленої мети обумовило постановку та вирішення питань, що позначились у логічній структурі дослідження і склали його основні завдання:

- дослідити поняття “фінансування виборів”, “фінансування виборчих компаній” та “фінансування передвиборчої агітації”;
- вивчення досвіду зарубіжних країн в сфері фінансування виборів;
- вивчення і розробка конституційно – правового механізму фінансування виборів.

Для проведення справедливих і чесних виборів необхідно, щоб держава виконувала норми її національного законодавства про гарантії рівних можливостей кандидатів політичних партій на всіх етапах виборчого процесу, включаючи і такий важливий аспект, як фінансування виборчих кампаній. Встановлення правових меж правового регулювання порядку фінансування є одним із пріоритетних завдань розвитку демократичного суспільства. В Україні вибори перетворились у легальну боротьбу за державну владу, введення змагальності кандидатів і партій, звернення їх до послуг засобів масової інформації і рекламним агентствам мало наслідком поширення на вибори правил конкурентної боротьби, які існують в економічній сфері. При цьому, фактичне поширення ринкових відносин на вибори випереджає правове регулювання, що викликає зростання витрат на вибори великими темпами.

Термін “фінансування виборів” широко застосовується у виборчих законах, але його визначення в чинному законодавстві України нині відсутнє, хоча воно і міститься у працях вчених. На думку російських дослідників, під фінансуванням виборів розуміються всі дії спрямовані на пряме та непряме фінансове й матеріальне забезпечення, що піддається фінансовій оцінці, підготовки і проведення виборів, необмежені рамками виборчих компаній. До прямого фінансування виборів належить перерахування, надходження, витрати, облік, звітність та інші дії, що тягнуть за собою рух бюджетних та інших фінансових ресурсів держави, організації, громадян, котрі можуть вплинути на волевиявлення виборців. Непряме фінансування виборів пов’язане з наданням фінансової і матеріальної підтримки кандидатам, політичним партіям, безкоштовного ефірного часу для цілей виборів, а також поширенням безкоштовної інформації про кандидатів, наданням податкових пільг, утриманням виборчих комісій, інформаційних систем, спрямованих на забезпечення виборів [2, с.253].

Різниця між непрямым і прямим фінансуванням виборів міститься в тому, що:

– по – перше, пряме фінансування здійснюється тільки в період виборчих компаній, а непряме – не пов’язане вказаними часовими межами і можливе як в період виборчих компаній, так і в інший час;

– по – друге, непряме фінансування виборів регулюється різними галузями права, як публічного, так і приватного, не складаючи предмету спеціального правового регулювання. Регулювання прямого фінансування виборів – предмет перш за все публічного права. Хоча можливе виникнення приватно – правових відносин, наприклад, при оплаті праці особам, які збирають підписи.

Однією із основним проблем фінансування виборів є проблема вибору методів регулювання відносин, пов’язаних з фінансуванням виборів, а саме державного або недержавного.

Теоретично існує два різних шляхи вирішення даної проблеми:

– перший – заборона недержавного фінансування в будь – якій формі;

– другий – використання державного і недержавного фінансування виборів.

Другий шлях є більш раціональним. Україна вже стала на цей шлях, тому що таким шляхом іде більшість європейських країн. Досвід європейських країн показує, що держава у будь – якому разі приймає участь у фінансуванні виборів, безпосередньо або опосередковано субсидує партії, засоби масової інформації,

політичні фонди у зв'язку з їх участю у виборах. Позитивною є пропозиція Л.С. Андарчевої про державне фінансування виборів, тому що передбачений діючим законодавством порядок формування виборчих фондів переважно за рахунок власних коштів кандидатів і пожертв різних фізичних і юридичних осіб дуже часто призводить до обрання людей, залежних від різних, в тому числі і кримінальних структур, які фінансують їх вибори [3, с.43]. Але об'єктивно цей шлях сприяє подорожчанню виборчих компаній, чого не може собі дозволити український бюджет, запобігти виникненню вказаних явищ можливо за допомогою правового регулювання і ефективного функціонування контрольного механізму за фінансовими потоками у виборчі фонди кандидатів і виборчих об'єднань.

Слід зауважити, що в Україні існує проблема неповного та несвоєчасного фінансування виборів, що є традиційно найболючішою з усіх проблем, які виникають при організації виборчих процесів в Україні. При проведенні виборів Президент України у 1999 році і 2004 році, вона постала більш гостро, ніж при проведенні виборів Президента у 1994-у. При порівнянні обсягів фінансування виборів Президента 1994-го та 1999 років, можна констатувати, що фактичні витрати у 1999 році були у 6,6 раза менше, ніж при фінансуванні виборів Президента у 1994 році [4 с.270-271].

Законодавство про фінансування стало засобом боротьби проти перетворення політичних виборів у змагання фінансових можливостей тієї чи іншої партії, того чи іншого кандидата.

Аналіз законодавства США, Канади, Великобританії, Німеччини, Франції – держав, законодавство яких в основному відбиває сучасні тенденції в правовому регулюванні кола питань, пов'язаних з фінансовою стороною виборчих компаній, дозволяє виділити три способи законодавчої регламентації фінансування виборів.

Законодавче регулювання в межах загального нормативного акту, який регламентує систему представницьких органів держави (Великобританія – закон про народне представництво 1983 р. Регулювання фінансування виборів в межах виборчого законодавства (США – Федеральний закон про виборчі компанії, Канада – закон про вибори, Франція, де прийняття законодавчих актів про фінансування супроводжується їх інкорпорацією у виборчий кодекс. Регламентація питань, пов'язаних з фінансуванням виборчих компаній, законодавством про партії (Німеччина – закон про політичні партії).

Різні способи правового регулювання фінансування виборів пов'язані з особливостями політичних і правових систем різних країн, ніж з предметом регулювання. Ефективність даного законодавства залежить не від способу регулювання, а від змісту предмету регулювання. Л.Н. Пилипенко підкреслює, що фінансування виборів – предмет виборчого законодавства [5, с.42]. Зарубіжне законодавство визнає, по суті, двох основних суб'єктів виборчого процесу, на яких поширюються норми, які регламентують використання фінансових коштів на ведення передвиборних компаній – це кандидат і політична партія. Слід зауважити, що межі витрат на виборчу компанію законодавчо встановлюються для кандидатів, і як правило, не обмежуються для політичних партій. Крім того, передбачений механізм компенсації витрат політичних партій на виборах. Сума компенсації залежить від того

чи отримали вони встановлений законом необхідний мінімум голосів виборців, який дає право на відшкодування витрат. У Франції державна підтримка політичних партій безпосередньо залежить від того, яку роль вони відіграють у політичному житті країни. На практиці реальні витрати на виборчу компанію того чи іншого кандидата дуже важко визначити, тому що кошти, які використовуються політичною партією для його обрання визначити практично неможливо.

Фінансування виборчої компанії державою ставиться у залежність від витрат на її проведення. В законодавстві деяких країн дається визначення поняття “виборчі витрати”. Так у Виборчому кодексі Франції під виборчими витратами розуміється сукупність витрат, які спрямовуються на його передвиборчу компанію і оплачених за його рахунок протягом періоду передвиборчої компанії. На його рахунок зараховуються і витрати фізичних і юридичних осіб, груп і партій у його підтримку. Таким чином, витрати кандидата включають як його власні витрати, так і витрати, зроблені вищезазначеними учасниками виборчої компанії на його підтримку.

Законодавство США встановлює межі витрат тільки для кандидатів на пост Президента США. Вони не повинні перевищувати 10 млн. доларів. При цьому, сума витрат у кожному штаті, яке вираховується шляхом множення кількості виборців у штаті на 16 відсотків і не повинне перевищувати 200 млн. доларів.

Законом “Про вибори Президента України” визначено загальний максимальний розмір особистого виборчого фонду кандидата в Президенти – він не може перевищувати 50 000 розмірів мінімальних заробітних плат. Причому обмежений розмір пожертвування однієї юридичної чи фізичної особи – він не може перевищувати 25 розмірів мінімальних заробітних плат. Кошти (або їх частина), які надійшли понад максимальний розмір фонду, повертаються пожертвувачу за його рахунок, а у разі неможливості такого повернення переходять до Державного бюджету України. Сума внеску кандидата у Президенти України, політичної партії чи виборчого блоку партій – суб’єктів висування претендентів на кандидата у Президента України – обмежується лише розміром особистого виборчого фонду. Як свідчить практика проведення виборів Президента України у 1999, 2004 році, нерегульованість законодавством питання розміру пожертвування до особистого виборчого фонду саме цих суб’єктів призвела до того, що в деяких випадках основна частина коштів надходила саме з цих джерел. Це не давало можливості ДПА України перевірити походження цих коштів особливо тоді, коли вони нерераховувалися політичними партіями. Таким чином, була реальною можливість використовувати політичні партії як посередника та обходити встановлені обмеження [6, С. 244].

Крім того варто зауважити, що у законі України “Про вибори Президента України” встановлено, що фінансування передвиборчої компанії має здійснюватися тільки за рахунок коштів Державного бюджету України та коштів особистих виборчих фондів кандидатів у Президенти. При цьому заборонено використання будь-яких інших коштів для цих цілей. Проте значною прогалиною вказаного закону є те, що не є врегульованим питання про здійснення пожертвувань в натуральній формі. Отже, фактично немає заборони надання кандидатам безоплатно будь-яких матеріальних цінностей, що необхідні для проведення передвиборчої компанії. Це може бути друкована продукція агітаційного характеру, певні товари з агітаційною

символікою тощо, що призводить до безконтрольності та відсутності звітності кандидатів по таких пожертвуваннях. Тому обов'язково необхідно розробити відповідний механізм для усунення цього значного недоліку в чинному законі.

Для уникнення зловживань та порушень чинного законодавства по залученню та витраченню кандидатами у Президенти коштів особистих виборчих фондів існує спеціальна система контролю. Згідно з українським законодавством цей контроль провадять Центральна виборча комісія, Державна податкова адміністрація України та відділення Ощадного банку України. Однак, слід зазначити, що питання про необхідність проведення контролю з боку Державної податкової адміністрації України за використанням коштів особистих виборчих фондів кандидатів у Президенти є досить дискусійним. Існують достатньо виважені пропозиції про доцільність закріплення цих функцій за державною контрольно – ревізійною службою [6, с.243].

Підводячи підсумок вище викладеному, можливо зробити висновок, що на сьогодні в Україні ще не сформувалась достатньо розвинута система виборчого законодавства, але основні її підвалини вже закладені і створені умови для її розвитку.

Політичні процеси, які відбуваються сьогодні в країні обумовлюють розвиток нового напрямку в механізмі правового регулювання – прийняття єдиного кодифікованого нормативного акту про вибори у формі Виборчого кодексу. Розробку і прийняття кодексу слід проводити у відповідності з конституційними вимогами.

По-перше, він повинен базуватись на законі про основні гарантії виборчих прав громадян, на законах про вибори і порядок формування відповідних конституційних органів. По-друге, прийняття кодексу передбачає попереднє внесення відповідних змін і доповнень в Конституцію з метою встановлення єдиного підходу до визначення порядку формування виборчих органів. Недодержання цих конституційних вимог потягне за собою правові перешкоди на шляху реалізації ідеї про Виборчий кодекс як кодифікований нормативний акт про вибори і виборчі процеси.

Література:

1. Виборче право України: Навч. посібник / За ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук – К.: Парламентське вид-во, 2003.
2. Колюшин Є.І. Питання теорії і практики застосування російського законодавства про фінансування виборів // Збірник матеріалів міжнародної науково – практичної конференції “Вибори Президента України –1999 - проблеми теорії і практики” (доповіді, виступи, рекомендації). – К., 2000.
3. Адарчева Л.А. О совершенствовании законодательной деятельности Государственной Думы // Журнал российского права. – 2000. – №3.
4. Вибори Президента України – 1999 // Інформаційно – аналітичне видання Центральної виборчої комісії України. – К., 2000.
5. Пилипенко Л.Н. Финансирование выборов в зарубежных государствах // Вестник центральной избирательной комиссии РФ. – 1998. – №8 (62).
6. Онищенко В.А. Проблеми удосконалення контролю за формуванням та використанням коштів особистих виборчих фондів кандидатів у Президенти України органами ДПА України // Збірник матеріалів міжнародної науково – практичної конференції “Вибори Президента 1999: проблеми теорії і практики” (доповіді, виступи, рекомендації). – К., 2000.

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 347.65 "16/17" (47)

Трифонов С. Г.

РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. ЗА ПОЛЬСЬКИМ ПРАВОМ

Люблінська унія 1569р. в, знаменувала собою утворення нової держави – Речі Посполитої: Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину країну¹ з одним монархом (королем польським і великим князем литовським), спільною зовнішньою політикою, монетою, однаковим вотчинним правом тощо.

Під тиском шляхти в останній чверті XVI ст. у законодавстві Речі Посполитої з'являється низка обмежень у спадкуванні за заповітом, спрямованих у першу чергу проти церкви. Ще Сеймові Конституції 1505 і 1510 рр. ввели загальну заборону на розпорядження нерухомістю через заповіт – з цього часу заповідати можна були тільки рухоме майно і грошові суми. Заповіт же, який містив розпорядження щодо нерухомого майна, міг вважатися дійсним тільки після затвердження його спеціальним рішенням сейму. Цей же порядок зберігало і наступне законодавство⁴ Речі Посполитої.

Характерною ж новою рисою земського спадкового права стало обмеження прав жінок при спадкуванні нерухомості – з метою збереження цього виду майна в роду і недопущення виходу за його межі. З XVII ст. під впливами угорського права ці обмеження набули форми т.зв. «чверті»,² сутність якої полягала у тому, що $\frac{3}{4}$ батьківського майна успадковували сини, а всі дочки (незалежно від того, скільки їх було) одержували усього тільки $\frac{1}{4}$ майна. Материнське ж майно всі діти, незалежно від статі, успадковували нарівно.

¹ Люблінська унія по-різному оцінювалася сучасниками і наступними дослідниками. М.В. Довнар-Запольський наводив дані, згідно яких польськими урядовцями присідання Великого князівства Литовського, у тому числі – й українських земель, розглядалося як „возз'єднання частини із своїм цілим, члена із своїм тілом та головою”. – [Див.: Довнар-Запольський М.В. К истории Люблинской унии // Киевская Старина. – 1896. – №2. – С.57]. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) вважав, що рік Люблінської унії став „найтрагічнішим роком нашої історії”. – [Див.: Огієнко І. Українська церква. – К.: Наукова думка. 1993. – С.159]. На думку М.С. Грушевського, Люблінська унія стала актом „прилучення українських земель до Польщі”, а події, які мали місце після цього, стали „колонізаційним походом” шляхти на Україну. – [Див.: Грушевський М.С. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – 2-ге вид. – 1998. – С.62, 447].

² Чизмадіа А., Ковач К., Асталаш Л. История венгерского государства и права / Под общ. ред. А.И. Пушкиша, З.М. Черниловского. – М.: «Юрид. лит.», 1986. – С.137.

РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. ЗА ПОЛЬСЬКИМ ПРАВОМ

Міське спадкове право значною мірою відрізнялося від земського. Головною відмінністю виступало те, що спадщина поділялася між чоловіками і жінками у рівних долях. Стать спадкоємця враховувалася тільки у випадку, коли мова йшла про такі специфічні інститути міського права, які називалися «*герада*» і «*гергевет*». *Гераду* складали предмети, принесені дружиною у придане і доповнені за час подружнього життя предметами особистого побуту (начиння, жіночий одяг, дорожочінності, постільна білизна, килими, гроші і т.д.). Їх успадковували ті дочки і сини, які прийняли духовне звання, а при відсутності таких – найближча родичка. *Гергевет* складався з чоловічого одягу, коней з упряжжю, зброї, зброї, і міг успадковуватися тільки родичами чоловічої статі. Такий розподіл, породжений саксонським ленним правом, у XVI-XVII ст.ст. вже виглядав анахронізмом, оскільки в міських умовах цінність геради, до якої зараховувалися коштовності і гроші, дуже часто могла бути (і була) значно вищою за цінність гергевета.¹

На противагу праву земському, міське право, визнавало й свободу розпорядження придбаним нерухомим майном за допомогою заповіту, що знову ж таки, мало на меті забезпечення у першу чергу свободи обороту.²

Ще однією сферою спадкових відносин, яка зазнала певних змін у законодавстві Речі Посполитої, стали спадкові відносини подружжя. На противагу особистому шлюбному праву, де панували релігійні закони, земське спадкове шлюбне право Речі Посполитої формувалося самостійно, й відповідні спори у випадку їх виникнення підлягали розгляду світського суду. Главою родини вважався чоловік, якому дружина зобов'язана була бути вірною і слухняною; однак, у вищих суспільних верствах і дружина займала в родині досить високе (і почасти – самостійне) положення. Як у земському, так і в міському праві заручення супроводжувалося укладенням угоди, іменованої «шлюбним контрактом», де детально визначалося, що ввійде у придане і яким буде віно. При цьому сам шлюбний контракт обов'язково заносився до судових книг.³

Ще з часів «Польської Правди» дружина лицаря сама керувала домашнім господарством і жіночою прислугою, мала право на власні джерела доходу (наприклад, від ткацтва); дружина приносила у будинок чоловіка і певне власне рухоме майно, яке складалося з її особистих речей, постелі і предметів домашнього господарства. За „Польською Правдою”, дочці лицаря покладалися як прислужниці двірські дівки, домашня худоба, одяг, килими і т.п., в той час як селянській дочці

---

¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М.: Наука, 1980. – С.242.

² Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / Пер. с польск. (“Historia ustroju Polski w zagysie”. – Lw.-Warz., 1905). – Т.1. – СПб., 1907. – С.119.

³ Спасович В.Н. Об отношениях супругов по древнему польскому праву. – СПб.: Изд-во Императ. Акад. наук, 1857. – С.53.

давалися лише постіль і одяг. Усе це майно у шлюбі залишалося особистою власністю дружини.¹

Придане складало частину загальносімейного майна, яке належало виділити дочці, котра виходила заміж. Отримавши придане, вона пізніше – при відкритті батьківської спадщини, – вже не могла претендувати на неї. Спадкоємні нерухомість і цінності повинні були залишатися у руках спадкоємців-чоловіків, тому придане дівчатам могло даватися і грошима. Однак, нерідко траплялося й так, що через відсутність грошей у придане записувалося і спадкове майно. Конституція 1588р. встановлювала, що після смерті батька обов'язок давати за його дочками придане покладался на їхніх братів, і спеціально уточнювала, що таке призначуване братами придане повинне бути рівним приданому, отриманому тими сестрами, які вийшли заміж ще за життя батька. Якщо ж брати втрачали майно, котре залишилося від батька, то обов'язок надати придане їх сестрам переходив до кредиторів.

Особливим інститутом спадкового сімейно-шлюбного права Речі Посполитої виступав відомий ще з часів Київської Русі інститут віна, метою якого було майнове забезпечення дружини на випадок смерті чоловіка. Складалося віно із двох рівних частин: перша служила забезпеченням – гарантією суми приданого, отриманого у свій час чоловіком, друга – тієї ж самої цінності – складала віно у вузькому змісті цього слова (іноді цю частину віна називали також привінком). Звідси виходило, що у підсумку віно складало зазвичай подвійну вартість приданого. Віно встановлювалося спеціальним *віновим записом*, який з XIV ст. підлягав внесенню до судових книг. Записували віно на частині (звичайно на половині) майна чоловіка, тому земля, на яку було зроблено віновий запис, іменувалася *віновою*. Оскільки ж головною метою віна, як зазначалося, було забезпечення дружини у випадку смерті її чоловіка, то вінове майно не відповідало за його борги, і кредитори чоловіка – що особливо підкреслювала Конституція 1588р. – не могли позбавити вдову цього майна, – окрім випадку, якщо запис боргів на чоловіка передував оформленню віна.²

У міському праві Речі Посполитої спадкові відносини подружжя регулювалися, з одного боку, магдебурзьким правом, що передбачало майнову незалежність чоловіка і дружини, і, з іншого боку, – хелминським, яке визнавало їхню майнову спільність. Відповідно до останньої системи майно подружжя поєднувалося в одне ціле, чим одноосібно розпоряджався чоловік, і для чого не потрібною була згода дружини. Після смерті одного з подружжя загальне майно поділялося на дві рівні частини; одну частину одержував той із подружжя, хто залишився у живих, другу – спадкоємці. Знову ж таки, подібна система майнової спільності зумовлювалася, у першу чергу, інтересами розвитку торгівлі, оскільки відповідала саме цим потребам: борги повинні були сплачуватися за будь-яких умов, а для збільшення загальної маси майна боржника як до способу забезпечення боргу, до спільного майна подружжя включалося й особисте майно, і віно дружини.

¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М.: Наука, 1980. – С.131.

² Kutsheba St. Historie zrodel dawnego prawa polskiego. – T.1 – Warz., 1926. – S.97.

РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. ЗА ПОЛЬСЬКИМ ПРАВОМ

У самій Польщі ще з XV ст. у земському праві одержало поширення „довічне володіння” – вельми оригінальний інститут старого польського права. Сутність його полягала у тому, що чоловік робив запис на користь дружини на випадок її вдовства, надаючи їй у довічне користування все майно, але без права його продажу чи застави. В Речі Посполитій з останньої третини XVI ст. і дружини також почали робити аналогічні „довічні записи” на користь чоловіка. З цього часу гой із подружжя, хто пережив іншого, міг довічно користатися майном обох. Такий взаємний довічний запис, названий „доживоття”, поступово ставав загальним правилом. Його додатковою (але аж ніяк не обов’язковою!) умовою могло бути й зобов’язання овдовілого не вступати у новий шлюб. У випадку довічного запису спадкоємці одержували свою частку тільки після смерті користувача. Дослідниками засвідчується, що система довічного володіння була відома як міському, так і сільському праву.¹

Разом з тим, існував і цілий ряд положень, якими сільське право суттєво різнилося від права міського. Так, скажімо, відповідно до сільського права син чи дочка у випадку вступу у шлюб одержували від батьків частину їхнього наділу й реманенту, що називалося „відділенням”. Коли ж батьки ставали старими і не могли самостійно господарювати, вони передавали все своє майно дітям, обумовивши для себе житло й опалення, а іноді і ділянку землі під город, певні продукти харчування, кількість яких звичайно встановлювалося щорічно, захист від третіх осіб і, нарешті, обов’язок улаштувати пристойні похорон. Такі угоди носили назву „вимови” і заносилися до сільських книг.²

Намагаючись якнайбільше обмежити коло привілейованих осіб, конституція 1578р., переймаючи положення саксонського права, постановляла, що діти батьків, які народилися або були зачаті до їх весілля, не можуть визнаватися законнародженими. Тому земське право не допускало легітимації позашлюбних дітей шляхом наступного укладення шлюбу їхніми батьками.³

Незаконнароджені діти називалися „виродками” й не мали права: а) успадковувати майно батька; б) носити його прізвище; в) користуватися шляхетськими правами. Право легітимації позашлюбних дітей шляхти належало королю, однак, він утратив його в 1578р. – разом із втратою права пожалування шляхетства. Однак, впливова шляхта не могла допустити абсолютної втрати будь-якої можливості легітимації, тому на противагу цьому для шляхетських незаконнароджених дітей була введена процедура їх легітимації за рішенням сейму. Іншим був порядок для не-шляхтичів, – і міське, і сільське право однаково

---

¹ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / Пер. с польск. ("Historia ustroju Polski w zarysie". – Lw.-Warz., 1905). – Т. I. – СПб., 1907. – С. 112.

² Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М.: Наука, 1980. – С. 241.

³ Спасович В.Н. Об отношениях супругов по древнему польскому праву. – СПб.: Изд-во Императ. Акад. наук, 1857. – С. 72.

допускали легітимацію шляхом наступного шлюбу. При цьому король, як власник королівських міст, зберіг право легітимації дітей міщан.¹

Характерною стороною регулювання спадкових відносин у Речі Посполитій стало й посилення турботи про майно неповнолітніх шляхтичів, які залишилися без батьків. Законодавцем було підтверджено встановлений ще Сеймовою Конституцією 1565р. обов'язок опікунів при прийнятті опіки над неповнолітнім шляхтичем складати опис майна підопічного в присутності двох родичів його батька. З цього часу опис ставав основою для розрахунків між опікуном і підопічним з моменту встановлення опіки. Одним із важливих обов'язків опікун закон називав обов'язок дати належну освіту своїм неповнолітнім вихованцям. Опікун, який не справлявся зі своїми обов'язками, у випадку скарги або ж самого вихованця, або ж його родичів, або ж навіть сторонніх осіб, міг бути відсторонений від опіки королем або судом. Опікун не мав права продавати, міняти, закладати майно підопічного; у випадку ж, коли виникала невідкладна необхідність відчуження цього майна, він повинен був дістати попередню згоду на це суду чи навіть сейму. З кінця XVI ст. опікуна почали призначати не тільки для малолітніх, але й для осіб, які не досягли повного повноліття (24 років); крім того, опіка встановлювалася для важкохворих, престарілих, а також для повнолітніх незаміжніх дівчат, розлучених жінок і вдовиць.²

Таким чином, можна зазначити, що правове регулювання спадкування майна за законодавством Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст. було позначене низкою специфічних рис, які у більш пізній період позначилися на формуванні національного українського спадкового права.

¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. -- М.: Наука, 1980. -- С.241.

² Kutsheba St. Historie zrodel dawnego prawa polskiego. -- T.1 -- Warz., 1926. -- S.83.

Пацкевич А. П., Стороженко С. Н.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЗАРОЖДЕНИЯ УГОЛОВНОЙ РЕГИСТРАЦИИ

С возникновением государства и появлением частной собственности, классового неравенства и угнетения человека человеком возникает такое социальное явление, как преступность. Теперь уже лишь ничтожная часть случаев повторного совершения преступлений могла быть установлена по памяти очевидцев. Нужны были иные средства фиксации криминального прошлого поведения человека. Им и стала криминалистическая регистрация – специальная система собирания и хранения сведений о людях, уже однажды совершивших преступление и побывавших в руках правосудия, о тех, кто избежал ответственности и разыскивается с целью предания суду, об уголовно наказуемых деяниях, которые еще не удалось раскрыть.

Изучая исторический генезис возникновения криминалистической регистрации, мы условно делим его, на четыре этапа, каждому из которых присущи свои характерные особенности.

Первый этап регистрации преступников – с древних времен до начала XVIII в. Способы учета правонарушителей проявлялись в те времена в форме калечения и клеймения. Эти членовредительские способы регистрации преследовали несколько целей: наказание за совершенное преступление, регистрацию правонарушителей и учет их криминальной деятельности. По своей природе такая форма регистрации носила варварский характер и позволяла лишь констатировать факт совершенного преступления.

На втором этапе – начало XVIII – середина XIX в. – регистрация проводилась в письменной форме и преследовала цели установления факта уголовно наказуемого деяния и разновидности преступления.

Третий этап в развитии уголовной регистрации – середина XIX в. – 1917 г. – характеризуется первыми научными разработками в области учета преступников (А. Бертильон, Р.А. Рейс, Ф. Гальтон, В. Гершель и др.).

Четвертый этап (с 1917 г. до настоящего времени) определяется как развитие на основе научных изысканий новых прогрессивных средств, методов и способов криминалистической регистрации. При этом широко применяются информационные технологии.

Одинаковость некоторых регистрационных объектов, учреждений и систем на всех этапах исторического развития регистрации не является достаточным основанием для вывода о тождественности целей, содержания и задач регистрации в различных общественно-экономических формациях. Эти совпадения носят формальный характер, и поэтому подход к каждому историческому периоду должен быть дифференцированным.

В древние и средние века распространенным видом наказания была ампутация отдельных частей тела, выкалывание глаз и т.д. Такие меры служили одновременно для обозначения преступника. Эта вторая функция подтверждается также тем, что определенному виду преступления соответствовала конкретная регистрационная санкция. Так, если кому-то отсекали руку, то считалось, что этот человек был обозначен как вор. Если его вновь привлекали к ответственности, судья ясно видел, кого он судит. Такие санкции выполняли функцию примитивного реестра наказаний, облегчавшего надзор охранных структур государства за поведением соответствующих лиц. Упоминание о членовредительстве встречается в различных исторических памятниках права.

Древнеиндийский сборник нравственных и правовых предписаний, известный под названием «Законы Ману», предписывал за удар, нанесенный человеком низшего сословия человеку из высшего сословия, отрезать ту часть тела, которой нанесен удар. Ампутации частей тела подвергались виновные при похищении коров, принадлежавших брахману, при прокалывании ноздрей бесплодной корове. При похищении мелких животных преступник немедленно должен был лишиться половины ноги. Еще более строго наказывались преступники, совершавшие кражи в ночное время. Их сажали на острый кол, предварительно отрубив обе руки. Жестоко наказывались рецидивисты: при первой краже им отрезали два пальца, при второй – руку и ногу, при третьей он заслуживал смертной казни.

В древнем Вавилоне по законам Хаммурапи у кормилицы, виновной в смерти ребенка, отрезали груди. «Если сын ударил своего отца, ему должны отрубить руку», – указывалось в своде законов. Часто наказание было аналогично совершенному проступку: «Если человек выколол глаз сыну человека, то должны ему выколоть глаза; если он переломал кость человеку, должны переломать ему кости; если человек выбил зуб человеку, равному ему, то и ему должны выбить зуб».

В Древнем Египте за совершение кражи, подлога отсекалась рука. Калечение встречается в различных правовых документах и других стран. Так, по законодательным актам начала династии Хань (Древний Китай) преступников следовало сначала татуировать, отрезать носы, отрубать левую и правую ногу. В законодательном своде, изданном в Византии в 726 г., более известном под названием «Эклога», лица, совершившие изнасилования, подвергались обрезанию носа. За кражу во время военного похода коня, за похищение свободного человека, фальшивомонетничество отсекалась рука. По Законам Кнуда I за измену мужу неверная жена лишалась не только имущества, которое переходило к супругу, но и носа, ушей. Преступнику, совершившему кражу повторно, отрубались рука или нога, за совершение им еще большего преступления вырывались глаза, отрезались нос, уши, верхняя губа.

По дошедшим до нас сведениям из исторических источников такой способ регистрации, как калечение, практиковался у славянских народов еще в XI в. Так, новгородский епископ Лука Жидята отрезал холопу Дудику нос и обе руки за то, что тот возвел на него обвинение. Так поступил и владимирский епископ Федорец, живший в XII в., однако и самого его постигла такая же участь. По указанию

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЗАРОЖДЕНИЯ УГОЛОВНОЙ РЕГИСТРАЦИИ

митрополита ему как еретику отрезали язык и правую руку, выкололи глаза за плохие слова в адрес Святой Богородицы.

В Судебнике Ивана III 1497 г. членовредительные наказания получили официальное признание. В добавлении к грамоте Кирилловскому монастырю 1549 г. постановлено, что преступника, пойманного на второй краже, надо бить кнутом, а затем отсечь ему руку. В Соборном уложении царя Алексея Михайловича (1649 г.) калечение заняло уже видное место и считалось отличной мерой обезвреживания преступников.

Упоминание о членовредительстве встречается и в законах Литовского статута 1529 г.: «...коли простой холоп або мешанинь шляхтича собьеть, а рукой на него сягнуть и окровавить его..., тогда инымъ ничымъ не мает каранъ быти только руки утяти» [1]. Во Втором Литовском Статуте 1566 г. к этим наказаниям добавляется и отрезание языка [2]. В текст Третьего Статута внесены дополнения о том, что «членовредительные наказания могут быть направлены против всякого органа человеческого тела (в силу принципа «око за око, зуб за зуб»). В отдельных случаях упоминается о разрезании ноздрей, отрезании (отсечение и подсечение) носа, уха и губы (вместе) или (в отдельности) руки, ноги, носа, уха, губы, глаза, зуба, пальца» [3].

Членовредительство преступников производилось и во времена Петра I. Указ царя 1705 г. гласил, что «колодников, а всяких чинов людей, которые в Его Государевых делах и в татбах и в разбоях и во всяких воровствах, краже, смертоубийстве и бунтовщиков... смертию не казнить... чинить им жестокое наказание... вырезать у носа ноздри, ссылатъ на каторгу в вечные работы» [4].

В указе от 15 января 1724 г. «О вынимании у каторжных колодников ноздрей до кости» царь выражал недовольство тем, что «у каторжных невольников, которые присланы в вечную работу, ноздри выняты мало знатно» и повелевал: «Во всех местах, из которых в каторжную вечную работу присылаются, вынимать ноздри до кости, дабы когда случается таким бежать, чтобы везде утаиваться было не можно, и для лучшей поимки были знатны» [5].

Согласно статьям Воинского Артикула Петра I, виновным отсекали руки за то, что «кто пистолет или шпагу на кого подымет в сердцах, в намерении, чтобы кого тем повредить, оному рука отсечена будет» [6]; за нанесение в сердцах удара тростью или другим орудием отсекали пальцы; уши и носы – за кражу предметов в походе... и за третью кражу имущества не свыше 20 рублей перед каторжными работами [7].

Но не только в Российской империи (куда входила и территория Белой Руси) процветал такой метод уголовной регистрации, как членовредительство. Он был распространен и в «просвещенной» Европе. В кодексе Карла V, так называемой «Каролине», говорилось и об отрезании ушей, и отсечении носа, и отрубании пальцев и рук. В Законнике Благоверного царя Стефана [8] указывалось: «Кто не пришел намеренно с насилием и сотворил убийство, да платит 300 перперов (монет), буде же пришел намеренно, отрубить ему обе руки», такому же наказанию подвергались те, «...кто вырвет из бороды властителя (феодала) или доброго человека» [9].

Людей калечили, но такая уголовная регистрация цели все-таки не достигала: уж очень скудна была информационная значимость членовредительства. Не

давались ответы на вопросы: за что конкретно отрубили руку; когда; где? К тому же травма человеку могла быть причинена и не рукой палача.

Изувечивающие наказания были широко распространены, по мнению российского историка С. Познышева, вплоть до XVII в. В XVIII в. применение таких наказаний сократилось, а в начале XIX в. они исчезли вовсе. Последнее из них – рваньё ноздрей – исчезло на всей территории Российской империи в 1817 г. [10] Калечение как метод наказания и криминалистической регистрации официально было отменено Указом Александра I в этом же году [11].

Основной недостаток членовредительства как способа уголовной регистрации заключался прежде всего в том, что иногда у гражданина, вполне пристойного и несовершеннолетнего правонарушений, отсутствовали какие-то части тела. Это могло быть, например, врожденное увечье или же приобретенное вследствие неудачно проведенного лечения. Это все создавало определенные трудности в поиске и установлении настоящих преступников, у которых имелись на теле следы членовредительства, полученные по приговору суда.

Если членовредительство использовалось в двух целях, то клеймение, на наш взгляд, ставило перед собой только одну задачу – уголовную регистрацию преступников. По своей сути эти два способа регистрации были очень примитивными и в то же время крайне жестокими.

Клеймение для целей регистрации преступников пытались приспособить еще в глубокой древности. Упоминание о нем можно встретить в древнегреческих, египетских и древнеиндийских исторических источниках. Согласно Законам Ману, низший, пытавшийся занять место рядом с высшим, подлежал изгнанию с клеймом на бедре [12]. Царю предписывалось: «...принудив вора вернуть похищенное, следует наложить [на него] различные телесные наказания: брахмана [13] пусть он прикажет изгнать из страны, наложив клеймо» [14]. Преступников клеймили в странах Европы и в средневековье. Так, по Законам Кнуда I «...и если несвободный при ордалии (судебном заседании) будет признан виновным, то на первый раз пусть выжгут на нем клеймо» [15].

Во Франции в XV–XVI вв. тело преступников покрывалось клеймом в виде букв, указывающих характер преступления. Так, например, буква «V» обозначала «вор», две буквы «VV» – вор-рецидивист [16].

Клеймение в Российской империи просуществовало дольше членовредительства. Оно применялось «для отметки лихого человека, дабы он до веку был признанъ» [17]. У славян Восточной Европы этот вид криминалистической регистрации впервые встречается в проекте договора г. Новгорода с г. Готландом в 1270 г., где «всех воров вещи ценой 1/2 гривны» предложено было сечь розгами и клеймить в щеку. В Уставной Грамоте 1397 г., данной великим князем Василием Дмитриевичем жителям Двинской земли, определено «татя всякого пятнати». В последующем ни в Судебнике, ни в Уложении Алексея Михайловича ничего о клеймени ни сказано. Из дошедших до нас исторических документов (Окружная грамота 1637 г.) известно только, что клеймили в 1637 г. денежных воров, фальшивомонетчиков: «...напятнати на щеках разжегши, а в пятне написать вор». Тех воров «для улики впредь напятнати на щекахъ» [19]. По свидетельству историка

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЗАРОЖДЕНИЯ УГОЛОВНОЙ РЕГИСТРАЦИИ

XVII в. Г.К. Котошихина, преступникам, участвовавшим в «медном бунте», «клали на лица на правой стороне признаки, разжегши железо на красном, а поставлено на том железе Буки (название буквы «Б»), то есть бунтовщик, чтобы был до веку признатен» [20]. Процедура клеймения была довольно проста и жестока: разжигали докрасна печать-клеймо и палач наносил им сильный удар по лицу осужденного. Причем эта процедура для устрашения народа совершалась публично.

Еще в первые годы своего царствования Петр I постановил, чтобы клеймение сопровождало все наказания, заменяющие смертную казнь. В 1691 г. указом Петра I от 3 мая повелено всех лиц, которые «довелось смертной казни, а той казни им не учинено... пятнати и ссылатъ» [21].

И только в самом конце царствования Александра I, в 1824 г. адмиралом Н.С. Мордвиновым [22] в Государственный совет была подана записка, в которой он ратовал за отмену в России истязаний и клеймения: «Лицо человека Всевышний Творец оживотворил чувствами души и знамением ума, поэтому ему не должно было бы быть местом поругания. Еще можно в крайнем случае допустить клеймение в руку или плечо. Но при бдительном и благоустроенном правительстве эта мера совершенно излишня и предосудительна для уголовного устава. Кроме того, преступники-злодеи отыскивают способы уничтожить клейма, пострадавшие же невинно повинуются смиренно страдальческой своей участи и остаются на веки с знаками претерпенного им мучения» [23]. Согласно историческим документам, опубликованным в журнале «Русский Архив», в Государственном совете при голосовании отмены кнута и клеймения 13 членов высказались в пользу этой реформы, четверо были против, один воздержался [24].

Со временем вместо отдельного клейма вводились целые записи регистрационного характера на теле преступников. Так, в Австрии на спине осужденного выжигали буквы. По ним можно было определить род преступления и местность, где оно было совершено. Во Франции существовала система символов, обозначавших галеры, каторжные работы и другие виды наказания, к которым приговаривался осужденный, а также характер совершенного им преступления.

Клеймение, как и калечение, оказалось малоэффективным средством криминалистической регистрации. Рост преступности и ее дифференциация, возникновение профессиональной преступности диктовали необходимость выжигания на теле осужденного уже целых анкет, что было просто технически невозможно. К тому же человек с клеймом оказался навсегда изгнанным из общества, а это неизбежно толкало его снова на преступный путь. Об этом писал и выдающийся русский юрист А.Ф. Кони в своей статье «Судебные уставы 1864–1914 гг.», опубликованной в Журнале Министерства юстиции (Пг., 1914. № 9). Критикуя встречавшиеся в практике системы российской юриспруденции судебные ошибки, автор указывал, что осужденным бесполезно обжаловать понесенное наказание, например в виде «ударов плетью через палачей с наложением клейма, которых, конечно, никакое дальнейшее признание невинности осужденного вытравить уже было не в состоянии». Да и само клеймение противоречило буржуазным декларациям о свободе личности и ее неприкосновенности. Вот почему буржуазное государство вынуждено было отказаться от клеймения. Этот варварский способ

криминалистической регистрации был впоследствии везде отменен: во Франции – в 1732 г., в Российской империи – законом от 17 апреля 1863 г. [25], в Китае – в 1905 г.

Дольше всего этот вид регистрации преступников применялся в виде нанесения татуировки в государстве Таиланд, где он был отменен только в 1940 г. [26].

Обычай регистрации и наказания преступников в виде клеймения давно канул в прошлое, но в русском языке закрепились такие выражения, как «заклеймить позором», «заклеймить презрением», «незапятнанная жизнь».

Появление криминалистической регистрации было закономерным и объективным актом, обусловленным уровнем развития общественного производства и характера общественных отношений, состоянием классово-антагонистических противоречий в конце XIX в., изменением форм, содержания и методов преступных посягательств при капитализме, а также развитием естественных и технических наук.

Анализ исторического развития криминалистической регистрации, сделанный нами, свидетельствует о том, что начальный период развития криминалистической регистрации является основным, первичным и всеохватывающим средством криминалистической техники, из которого в дальнейшем в результате дифференциации и специализации обособились ее современные отрасли: дактилоскопия, сигналетическая фотография, словесный портрет и т.д.

Литература:

1. Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев, 1894. С. 129.
2. См.: Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту. Киев: Тип. Император. ун-та св. Владимира, 1894. С. 194.
3. Там же. С. 195.
4. Тимофеев В.Н. История телесных наказаний в русском праве. СПб., 1897. С. 138–139.
5. Белкин Р.С. Ведется расследование. М.: Совет. Россия, 1976. С. 97.
6. Отечественное законодательство XI–XX веков. С. 291.
7. См.: Ступин С. Указ. соч. С. 35.
8. Стефан Душан (ок. 1308–1355) король Сербии с 1331 г., царь сербско-греческого царства с конца 1345 г.; из династии Неманичей. В конце 1345 г. провозгласил сербскую архиепископию патриархией. В 1349 г. издал законник (Законник Стефана Душана) // Совет. энцикл. слов. / Гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд. М.: Сов. Энцикл., 1983. С. 1268.
9. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / Сост. д-р юрид. наук, проф. В.А. Томсинов. М.: ЗЕРЦАЛО, 2000. С. 382–383.
10. См.: Познышев С.В. Указ. соч. С. 34.
11. См.: Рассейкин Д.П. Очерки истории уголовной регистрации. Саратов: Саратов. ун-т, 1976. С. 11.
12. См.: Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича, провер. и исправл. Г.Ф. Ильиным. М.: Наука, 1961. С. 171.
13. Брахман – член высшей жреческой касты в Древней Индии // Совет. энцикл. слов. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 2-е изд. М.: Сов. Энцикл., 1983. С. 166.
14. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран ... С. 59.
15. Там же. С. 278.
16. См.: Крылов И.Ф. В мире криминалистики. С. 102.
17. Познышев С.В. Указ. соч. С. 35.
18. Цит. по кн. Евреинов Н. Указ. соч. С. 41.
19. Вольнский А.Ф., Россинская Е.Р. Криминалистическая регистрация: Лекция. М.: ВЮЗШ МВД Рос. Федерации, 1992. С. 11.
20. На лбу написано // Человек и закон. 1972. № 1. С. 144.
21. Вольнский А.Ф., Россинская Е.Р. Указ. соч. С. 11.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЗАРОЖДЕНИЯ УГОЛОВНОЙ РЕГИСТРАЦИИ

---

22. Мордвинов Николай Семенович (1754–1845) – граф, русский государственный и общественный деятель, адмирал. В 1802 г. – морской министр. В 1826 г. – единственный из членов Верховного уголовного суда отказался подписать смертный приговор декабристам // Совет. энцикл. слов. / Гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд. М.: Сов. Энцикл., 1983. С. 829.

23. Мнение Адмирала Мордвинова о клеймении. Чтение Императорского общества истории и древности. СПб., 1859. Гл. 4. С. 168.

24. См.: Русский Архив. 1907. № 2. С. 97.

25. См.: Ищенко Е.П., Девиков Е.И. Уголовная регистрация: Учеб. пособие. Омск: ОБШ МВД СССР, 1986. С. 6.

26. См.: Белкин Р.С. Ведется расследование. С. 99.

Крикун В. Г.

ИСТИННО-ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРИСТИАНЕ И «ОБЩЕСТВЕННОСТЬ» 1961-1965 гг. (ПО МАТЕРИАЛАМ ЦЕНТРАЛЬНОГО ЧЕРНОЗЕМЬЯ)

Антицерковная политика Советского государства, воззвание Патриарха Тихона в январе 1918 года, в котором он предал анафеме гонителей Церкви, ускорили политическую дифференциацию среди верующих и стимулировали появление тайных православных общин. Их идейное и организационное оформление по различным направлениям и толкам (классификация «религиозного подполья» до настоящего времени остается предметом дискуссий в отечественной и зарубежной науке) в значительной степени завершила Декларация митрополита Сергия 1927 года, признавшая существующую власть законной, а антисоветскую деятельность несовместимой с принадлежностью к РПЦ.

Влиятельным нелегальным направлением постепенно становится истинно-православное христианство (ИПХ), получившее значительное распространение в Центральном Черноземье. В 1921 году верующие Никитовского района ЦЧО (ныне Алексеевский район Белгородской области) организовали одну из первых таких групп, именовавшей себя «Правильный путь ко спасению» и насчитывавшей в своих рядах свыше 300 человек. Руководил группой мирянин Поддубный (1).

Стержнем идеологии истинно-православных христиан стали два постулата. Первый - непризнание Советской власти со всеми отсюда вытекающими последствиями: неучастие в выборах и деятельности любых общественных и государственных организаций, отказ от советских паспортов и службы в армии, полное отрицание колхозного строя. Наиболее радикальные представители отказались даже от радио и электричества. Второй – неприятие Московской Патриархии и ее сторонников, как поддерживающих «греховную власть» (2)

Органы госбезопасности неоднократно предпринимал попытки ликвидировать «православное подполье». Жесткие репрессивные меры, характерные для сталинского режима -- расстрелы, пожизненные и 25-летние сроки заключения не принесли ожидаемых результатов. К 1950-1960 гг. сложилось пять основных регионов деятельности ИПХ (3). Экспедиции, организованные Институтом истории Академии наук СССР в 1959-1961 годах, констатировали повышение активности истинно-православных в одном из них - Центральном Черноземье (4).

Установить общую численность истинно-православных христиан на территории Белгородской и Курской областей за интересующий нас промежуток времени не представляется возможным. Это обусловлено как нелегальным характером деятельности общин, так и недоступностью значительной части архивного материала для исследователей. Документы уполномоченных по делам религиозных культов при Совете Министров СССР дают весьма фрагментарный материал.

**ИСТИННО-ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРИСТИАНЕ И «ОБЩЕСТВЕННОСТЬ»
1961-1965 ГГ. (ПО МАТЕРИАЛАМ ЦЕНТРАЛЬНОГО ЧЕРНОЗЕМЬЯ)**

Впервые последователи ИПХ упоминаются в отчете за первое полугодие 1958 года. Уполномоченный по Белгородской области информировал Совет, что по непроверенным данным в Алексеевке на частной квартире в явочном порядке собираются верующие ИПХ в количестве 20-25 человек (5). В сообщениях о незарегистрированных религиозных объединениях за второе полугодие того же года информация об истинно-православных отсутствует (стефановцы выделены уполномоченным как самостоятельная секта и не классифицирована как одно из направлений ИПХ) (6).

Бесспорно, власти отслеживали деятельность сторонников ИПХ, но длительное время их существование умышленно замалчивались, чтобы не оказывать негативное влияние на «общественное мнение», да и во многом это была сфера компетенции госбезопасности. Об этом убедительно свидетельствуют архивные материалы. В 1959 году состоялся суд над двумя жителями хуторов Сетное и Гагарино, Скороднянского района, которые отказались явиться на призывной пункт, мотивируя это своей принадлежностью к ИПХ. За это они были привлечены к уголовной ответственности (7). А уже в отчете за 1960 год Уполномоченный отмечает положительный результат этого судебного процесса. Под его влиянием практически прекратили деятельность 15 групп ИПХ в Большетроицком и Корочанском районах (8). В разгар репрессий против «религиозников», по данным единовременного учета, на 1 января 1962 года в Белгородской области были зафиксированы 2 общества и 8 групп ИПХ, с численностью более 150 человек (9), в Курской области – 8 общин (количество последователей не указано)(10). Цифры явно занижены, так как райисполкомы неоднократно фиксировали отдельные семьи, являющиеся приверженцами ИПХ, но не объединенные в группы.

С конца 50-х годов истинно-православные христиане попадают под прессинг очередной антирелигиозной кампании. Два теоретических постулата – утверждение о неизбежности перерастания государства в общественное самоуправление и тезис о полной безрелигиозности будущего коммунистического общества придали ей специфику, что в значительной степени повлияло на методы и средства борьбы с нелегальными религиозными организациями, в том числе и с истинно-православными христианами.

На XXI съезде КПСС Н.С.Хрущев озвучил тезис о необходимости частичной передачи в ведение общественных организаций вопросов обеспечения общественного порядка и правил социалистического общежития. Партийную директиву предполагалось осуществлять по двум направлениям: расширяя участие населения в деятельности государственных органов и путем создания общественностью структур параллельных государственным (милиция, суды и т.д.) (11).

Исходной точкой в привлечении широкой общественности к «борьбе с религиозными предрассудками» можно считать закрытое письмо ЦК КПСС от 5 ноября 1959 года «О повышении роли общественности в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка».

Особая роль отводилась товарищеским судам. Примерное «Положение о товарищеских судах» было опубликовано в октябре 1959 года. Уже изначально обозначились два опасных симптома. Суды стали руководствоваться Примерным положением еще до окончательного его утверждения Указом Президиума Верховного Совета РСФСР 3 июля 1961 года (13). Одновременно наметился уклон на расширение их компетенции, что признавал и министр юстиции РСФСР. В своей статье «Новое в работе товарищеских судов» он как положительный момент отмечал расширение подсудности товарищеских судов: «Трудно перечислить... все возможные случаи, которые могут быть объектом внимания товарищеского суда. Да и не стоит так делать, потому что это может связать инициативу органов товарищеского правосудия.»(14).

Статья 6 примерного Положения наделяла товарищеские суды правом рассматривать дела об уклонении от общественно полезного труда и ведении паразитического образа жизни, а также о невыполнении обязанностей по воспитанию детей (15).

По инициативе партийных органов проект «Положения о товарищеских судах» вынесли на обсуждения в трудовые коллективы. В ходе выступлений к некоторым статьям были внесены дополнения и изменения. В русле рассматриваемой проблемы существенны две предлагавшиеся поправки, сыгравшие роковую роль в преследовании верующих ИПХ, так как последние в основной своей массе являлись единоличниками, труд на производстве или в колхозе считали «греховным», сводили к минимуму обучение своих детей в школах:

- «за паразитический образ жизни и уклонение от общественного труда, подвергать административному выселению в отдаленные места страны»;
- «... внести в статью закона о лишении родительских прав на детей, граждан, которые не учат детей в школах в силу своих религиозных убеждений» (16).

После постановления ЦК КПСС от 13 января 1960 года «О мерах по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах» общественность напрямую включилась в антирелигиозную кампанию. В Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР стали поступать тревожные сигналы.

В Чечено-Ингушской АССР народных дружинников применили для разгона молитвенных собраний верующих, что в немалой степени способствовало возрождению мюрадизма. В Котельниковском районе, Сталинградской области общественные организации при поддержке печати начали организацию общественного суда над руководителями секты пятидесятников (17).

Данная тенденция хорошо прослеживается по Белгородской области, о чем убедительно свидетельствуют справки и отчеты райкомов КПСС в Обком партии о выполнении требований, изложенных в закрытом письме ЦК КПСС «О повышении роли общественности в борьбе с преступностью и нарушителями общественного порядка» (18), а также публикации областных и районных газет (19). По имеющимся данным только с марта 1960 года по январь 1961 года в области общественные суды рассмотрели 5 материалов в отношении верующих. Перед судом предстали 14 человек представителей незарегистрированных религиозных

**ИСТИННО-ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРИСТИАНЕ И «ОБЩЕСТВЕННОСТЬ»
1961-1965 ГГ. (ПО МАТЕРИАЛАМ ЦЕНТРАЛЬНОГО ЧЕРНОЗЕМЬЯ)**

организаций евангельских христиан-баптистов (ЕХБ) и пятидесятников (Корочанский, Шаталовский, Краснояружский и Старо-Оскольский районы). Приговоры судов типичны для того времени: «объявить общественный выговор», «осудить антиобщественную деятельность», «предупредить, что в случае продолжения незаконной деятельности, материалы будут переданы в прокуратуру» и только руководители Ровенской общины ЕХБ были оштрафованы.

Накал антирелигиозной кампании усиливается с принятием Постановления Совета Министров СССР «Об усилении контроля за выполнением советского законодательства о культах» и «Инструкции по применению законодательства о культах» от 16 марта 1961 года.

Пункт 23 Инструкции открыто ориентировал местные власти на административные методы борьбы с истинно-православными общинами. «Не подлежат регистрации, - констатировалось в документе, - религиозные общества и группы верующих, принадлежащие к сектам, вероучение и характер деятельности которых носит антигосударственный и изуверский характер: иеговисты, пятидесятники, истинноправославные христиане, истинноправославная церковь, адвентисты-реформисты, мурашковцы и т.п.»(20). Примечательно, что в проекте Инструкции речь шла только о пятидесятниках и иеговистах (21).

Но самые трагические последствия для незарегистрированных религиозных организаций имел Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 4 мая 1961 года «Об усилении борьбы с лицами, уклоняющимися от общественно-полезного труда и ведущими антиобщественный, паразитический образ жизни».

Первый пункт Указа провозгласил: «...совершеннолетние, трудоспособные граждане, не желающие выполнять важнейшую конституционную обязанность – честно трудиться по своим способностям, уклоняющиеся от общественно полезного труда, извлекающие нетрудовые доходы, позволяющие им вести паразитический образ жизни, подвергаются по постановлению районного (городского) народного суда выселению в специально отведенные местности на срок от двух до пяти лет с конфискацией имущества, нажитого нетрудовым путем, и обязательным привлечением к труду по месту поселения».

Этим же мерам воздействия, назначаемым как по постановлению районного (городского) народного суда, так и по общественному приговору, вынесенному коллективами трудящихся по предприятиям, организациям, колхозам подвергаются также лица, устраивающиеся на работу лишь для видимости, но продолжающие жить на средства, добытые нетрудовым путем.

Пункт второй оговаривал, что постановление районного (городского) суда является окончательным и обжалованию не подлежит. Общественный приговор о выселении подлежит утверждению исполнительным комитетом районного (городского) Совета депутатов трудящихся, решение которого является окончательным (22).

Тексты Указа были отпечатаны в типографиях и размещены на видных местах в городах и селах Центрального Черноземья.

Иной характер носил специальный циркуляр, разосланный Областными советами депутатов трудящихся уполномоченным Советом по делам религиозных

культов и председателям райгорисполкомов под грифом «Не подлежит опубликованию». Он «сообщал для сведения и руководства», что Президиум Верховного Совета РСФСР постановлением от 4 мая 1961 года «О порядке применения Указа Президиума Верховного Совета РСФСР «Об усилении борьбы с лицами, уклоняющимися от общественно полезного труда и ведущими антиобщественный паразитический образ жизни» установил:

- под действие статьи 1 Указа Президиума Верховного Совета РСФСР подпадают лица, уклоняющиеся от общественно полезного труда и ведущие антиобщественный паразитический образ жизни, в том числе и лица, занимающиеся проституцией, скупкой вещей у иностранцев с целью перепродажи, а также лица, возглавляющие нелегальные религиозные секты;

- лица, подлежащие выселению, направляются в специально отведенные местности под конвоем. В местах поселения Министерством внутренних дел создаются комендатуры, которые организуют учет выселенных, контроль за их поведением и трудовой деятельностью;

- места поселения устанавливаются Советом Министров РСФСР с учетом возможности использования выселенных на работе в промышленности, строительстве и сельском хозяйстве. Расходы по переезду к месту поселения производятся за счет государства;

- предусмотренные Указом выселение и конфискация имущества, добытого нетрудовым путем, являются мерами административного воздействия (23).

По всему региону обкомы партии провели совещания с секретарями райкомов КПСС, руководителями и ответственными работниками Управлений внутренних дел, областных прокуратур и областных судов о задачах по разъяснению и применению Указа. Областные прокуратуры и Управления внутренних дел разослали во все районы специальные тексты лекций по разъяснению этого документа.

В период проведения мероприятий по разъяснению населению Указа только в Курской области местные власти выявили и предупредили об ответственности 1818 человек. Из них, по состоянию на 18 июня 1961 года, подвергли административному выселению 25 человек. Кроме этого к административной ответственности привлекли 3 человека, возглавлявших нелегальные религиозные организации. (24).

В Белгородской области на 5 января 1962 года горрайпрокуратуры осуществили 85 проверок с целью выявления лиц, нарушающих Указ. По 36 материалам прокуратуры дали санкции на привлечение граждан к административной ответственности. По постановлениям судов выселили 30 человек, в том числе, по постановлению нарсуда Скороднянского района гражданку Л..., которая занималась частными подрядами и отказывалась заниматься «общественно-полезным трудом», мотивируя религиозными убеждениями (25).

В справке отдела административных и торгово-финансовых органов Курского областного комитета КПСС «О ходе выполнения Указов Президиума Верховного Совета РСФСР от 4 и 8 мая 1961 года в Курской области» как недостаток в работе признавался тот факт, что вопрос о выселении тунеядцев в большинстве своем решался народными судами области, а общественность к этому делу привлекалась

**ИСТИННО-ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРИСТИАНЕ И «ОБЩЕСТВЕННОСТЬ»
1961-1965 ГГ. (ПО МАТЕРИАЛАМ ЦЕНТРАЛЬНОГО ЧЕРНОЗЕМЬЯ)**

недостаточно (26). На это же ориентировал своих уполномоченных и Совет по делам религиозных культов в очередной директиве: « В борьбе с нарушителями советских законов (верующих – авт.) необходимо широко использовать силу влияния общественного мнения. Нужно предавать гласности факты нарушения законов, создавая вокруг злостных нарушителей атмосферу общественного осуждения» (27).

Значительную часть функций по реализации партийной директивы взяла на себя разветвленная система товарищеских судов.

Представить полную картину работы данного внесудебного репрессивного механизма до настоящего времени весьма сложно. Значительный пласт архивных документов находится еще в закрытых фондах, а вопрос о публикациях материалов товарищеских судов в печати того времени так и не был решен окончательно (30).

Мы располагаем только сводными данными по Белгородской области из отчета Уполномоченного «О ходе выполнения Постановления Президиума Верховного Совета СССР от 27 января 1965 года «О некоторых фактах нарушения социалистической законности в отношении верующих». С 1961 по 1965 годы по Указу от 4 мая 1961 года были привлечены к ответственности и выселены 48 человек по религиозным мотивам, и только по 12 из них приговоры вынесены народными судами: (31)

год	кол-во осужденных	в том числе ИПХ
1961 г.	25	23
1962 г.	15	15
1963 г.	5	1
1964 г.	3	1

Подобный отчет по Курской области полностью подтверждает факт наличия репрессий, но не дает сравнительного цифрового материала. Уполномоченный констатирует только факт, что: «Все трудоспособные лица из этой секты (ИПХ – авт.) за последние три года как тунеядцы привлечены к административной ответственности и высланы из мест постоянного жительства» (32).

Имеющиеся в архивных материалах Совета по делам религиозных культов неполные сведения показывают, что в Советском Союзе в 1961-1965 годах было осуждено по статьям 142, 143 и 227 УК РСФСР и соответствующим статьям Уголовных кодексов союзных республик и выселено по Указу от 4 мая 1961 года 1 234 человека. Поименные списки имеются на 683 человека. Наибольшее количество было осуждено и выслано из числа верующих в пяти союзных республиках: в РСФСР – 640 человек (иготовистов – 79, пятидесятников – 77, евангельских христиан-баптистов и меннонитов – 183, истинно-православных христиан – 185, мусульман – 36, остальные культы - 80), в Украинской ССР – 334, в Казахской ССР – 98, в Белорусской ССР – 76, в Узбекской ССР – 40 человек.

С середины 60-х годов в силу политических причин давление на верующих ослабевает. После выхода Постановления Президиума Верховного Совета СССР от 27 января 1965 года начался пересмотр всех дел осужденных верующих по Указу от 4 мая. В основном опротестовывались и отменялись решения судов как

необоснованно вынесенные на последователей ЕХБ и ХВЕ. Приговоры на верующих ИПХ остались в силе с формулировкой: «... материалы дела не вызывают сомнений в правильности решения, т.е. указанная категория людей действительно вела тунеядский образ жизни» (34).

Подверглась резкой критике на расширенном заседании Совета по делам религиозных культов 17 марта 1965 года и практика работы товарищеских судов, где выступающие вынуждены были констатировать: «... Сначала товарищеский суд был формой общественного воздействия, товарищеского разговора, доброжелательного собрания. Сейчас это собрание превратилось в суд, на котором создается обстановка судилища, всемирного осуждения человека. В этом может быть и не было бы ничего плохого, но ведь за этим судом следует уголовная санкция. Поэтому эти общественные собрания становятся по существу судами» (35).

30 сентября 1965 года принимается очередной «не подлежащий опубликованию» Указ Президиума Верховного Совета СССР № 4020-У1 «О снятии ограничений по спецпоселению с участников сект «свидетели иеговы», «истинно-православные христиане», «иннокентьевцы», «адвентисты-реформисты» и членов их семей». По Указу истинно-православные христиане получили возможность покинуть места спецпоселений. Но, снятие ограничений по спецпоселению не влекло за собой возврата конфискованного имущества, а возвращение к прежним местам жительства допускалось только с разрешения соответствующих исполнительных комитетов областных (краевых) Советов депутатов трудящихся или Советов министров республик (без областного деления), на территории которых ранее проживали осужденные (36).

По своей изначальной сущности товарищеские суды являлись общественными организациями и в немалой степени способствовавшие приобщению граждан к государственной деятельности. Попав в жесткие тоталитарные рамки «советской демократии», они превратились в придаток партийно-государственного аппарата, во многом расширили возможности для внесудебной расправы по религиозным мотивам. Правящий режим, опираясь на «общественность», заметно усилил контроль над религиозными организациями, особенно на местах, но, в конечном счете, так и не смог решить проблему «сектантского подполья». К 1966 году на территории Белгородской и Курской областей реально действовали, по далеко не полным данным, 19 незарегистрированных общин истинно-православных христиан, общей численностью около 300 человек (37).

Литература:

1. Демьянов А.И. Истинно православное христианство. Критика идеологии и деятельности. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1977. – С.18.
2. Москаленко А.Т. Идеология и деятельность христианских сект. – Новосибирск: Наука, 1978. – С.356 – 370.
3. Демьянов А.И. Указ. Соч. – С.41-42.
4. Никольская З.А. К характеристике течения так называемых истинно-православных христиан // Вопросы истории религии и атеизма. – 1961. – Вып. IX. – С.172
5. Центр документации новейшей истории Белгородской области (ЦДНИ БО). - Ф.1. – Оп.1. – Д.643. – Л.57.
6. Там же. – Д.697.

**ИСТИННО-ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРИСТИАНЕ И «ОБЩЕСТВЕННОСТЬ»
1961-1965 ГГ. (ПО МАТЕРИАЛАМ ЦЕНТРАЛЬНОГО ЧЕРНОЗЕМЬЯ)**

---

7. Там же. – Д.807. – Л.57.
8. Там же. – Д.115. – Л.10.
9. Там же. – Д.1126. – Л.100.
10. Государственный архив Курской области (ГАКО). – Ф.Р-5200. – Оп.3. – Ед.хр.6. – Л.12.
11. Куцова Э.Ф. Организация и порядок деятельности товарищеских судов // Советское государство и общественность в условиях развернутого строительства коммунизма / Под. ред. Н.Г.Александрова. – М.: Из-во Московского университета, 1962. – С.358, 360-361.
12. Купцова Э.Ф. Указ. Соч. – С. 361.
13. Болдырев В. Новое в работе товарищеских судов // Советская Россия. – 1961. – 28 июля.
14. Примерное Положение о товарищеских судах // Советская Россия. – 1959. – 24 октября.
15. Государственный архив общественно-политической истории Курской области (ГАОПИ). – Ф.1. – Оп.2. – Д.3778. – Л.206, 218.
16. ГАКО. – Ф. Р-5200. – Оп.1. – Ед. хр. 76. – Л.44, 47.
17. ЦДНИ БО. – Ф.1. – Оп.1. – Д.878. Т.2. – Л.151, 153.
18. Белокопытов А. Призраки прошлого // Колхозная жизнь. – 1960. – 15 июля; Осыков Б. Суд в Ровеньках // Белгородская правда. – 1961. – 28 января.
19. Законодательство о религиозных культах (Сборник материалов и документов). Перепечатка с советского издания «Для служебного пользования». – Нью-Йорк, 1981. – С.84.
20. ЦДНИ БО. – Ф.1. – Оп.1. – Д.1126. – Л.70.
21. Об усилении борьбы с лицами, уклоняющимися от общественно-полезного труда и ведущими антиобщественный паразитический образ жизни. Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 4 мая 1961 г. // Ведомости Верховного Совета РСФСР. – 1961. - № 18. – Ст.273.
22. ГАКО. – Ф. Р- 5200. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. – Л.12-13.
23. ГАОПИ. – Ф.1. – Оп.2. – Д.3778. – Л.3 – 4.
24. Государственный архив Белгородской области (ГАБО). – Ф.Р-1384. – Оп.2. – Ед. хр. 60 – Л.11-12.
25. ГАКО. – Ф.Р-5200. – Оп.1. – Ед.хр.76. - Л.48.
26. Шиндт В. Именем товарищей // Советская Россия. – 1962. – 23 октября.
27. ГАБО. – Ф. Р-1179. – Оп.3. – Ед. хр. 41. – Л.15-18.
28. ГАКО. – Ф. – Р-5200. – Оп.3. – Ед.хр.4. – Л.31.
29. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р – 6991. – Оп.4. – Д. 173. – Л. 180 – 181.
30. ГАБО. – Ф. Р-725. – Оп.1. – Ед.хр. 72. – Л.52-53 об.
31. Там же. – Ф. Р-1176. – Оп.3. – Ед.хр. 41. – Л.13-14.
32. ГАКО. – Ф. Р-5200. – Оп.1. – Ед. хр.91. – Л. 15-16.
33. О снятии ограничений по спецпоселению с участников сект «свидетели иеговы», «истинно-православные христиане», «иннокентьевцы», «адвентисты-реформисты» и членов их семей. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30 сентября 1965 года // Одинцов М.И. Совет Министров СССР постановляет: «выселить навечно!»: Сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговых в Советском Союзе (1951-1985 гг.). – М.: Объединение исследователей религии, АРТ-Бизнес-Центр, 2002. – С.91-92.
34. ЦДНИ БО. – Ф.1. – Оп.1. – Д.93. – Л.28; ГАКО. – Ф.Р-5200. – Оп.3. – Ед.хр.22. – 216-217.

Грозовський І. М.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Важливу роль у процесах українського державотворення відіграла Запорозька Січ. Існування Запорожжя серйозно перешкоджало турецько-татарській агресії проти України, Росії, Польщі, відволікало її від Західної Європи. Січ розхитувала могутність Польщі, стала ферментом Хмельниччини. Bastion козацтва не змогла пройти духовно-католицька експансія на Схід. Військово-політична організація низового козацтва була одним із зразків при створенні української козацької держави в ході національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст.

Військо Запорозьке було багатонаціональним за своїм складом, на що неодноразово вказували дослідники запорозького козацтва. На жаль, тема міжнаціональних стосунків в Запорозькій Січі залишається малодослідженою. Етнонаціональний чинник в становленні та розвитку запорозького козацтва слід розглядати з урахуванням дії соціальних та релігійних факторів.

В процесах виникнення запорозького козацтва вирішальну роль мали соціальні причини. Живучи в Січі без жінок і нащадків і зменшуючись у кількості від постійних воєн, хвороб і старості, запорозькі козаки всіляко намагалися поповнити свій склад і збільшити своє військо. Козаки приймали до себе кожного, хто зміг добратися до Січі і був згоден прийняти січові закони. Серед втікачів були представники різних соціальних груп: селяни, козаки-випищики, які не попали в реєстр, дрібні шляхтичі, міщани тощо. Здебільшого втікачами були люди, які вступили в конфлікт з суспільними порядками: боржники, злочинці, жононенависники. Їх об'єднувало одне – потяг до свободи. Багато їх приходило на Січ, але не всі тут залишалися. Козацьке суспільство було відкрите для новоприбулих, але висувало до них певні вимоги. Стихійне утворення Запорожжя показує, що справжнього, "природного" козака не можна створити штучно, шляхом спрямованої організації. Козаччина була гостинною для самітників, але не всі їй підходили, та й не всі виявлялися готовими до випробувань – там могли вижити лише люди виняткових фізичних і душевних якостей. Серед новоприбулих були представники різних національностей, хоча, звичайно, переважну більшість населення Січі складали українці.

Аналізуючи матеріали Архіву Запорізької Січі, слід вказати на головні причини притоку людей різних національностей та народностей на Січ. Перша причина – це зростання феодального та національного гніту на Україні та в сусідніх державах і землях. Друга причина була зумовлена тим, що Запорожжя знаходилося на торговельних шляхах, де збігались інтереси трьох сусідніх держав – Польщі, Росії з Гетьманщиною та Туреччини з Кримом. Третя причина була викликана утворенням державності на Січі, значним поживленням розвитку господарства та економіки Запорожжя, зростанням потреби в робочих руках [1].

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

На Січ люди потрапляли різними шляхами. Архів Січі зберігає масу документів. Ось лише два з них, протоколи допитів гайдамаків. «Родился я в Литве, имя же мое было Иван Сулистрович. Будучи на службе у господина Мокровского, приехал в Киев. Когда же по Киеву шатался, подмовили меня козаки сечевья, с которыми севши в дуб, поехал до Сечи и приехавши пристал в курень Каневский, где названо меня Иваном Ляхом». Інший козак, Василь Перехрест, повідомляє, що «родился он в польской области от еврейна Айзика и с его (Василия) добровольного согласия привезен козаком Яковом Коваленком на Сечь»[2].

Січ підтримувала свою людність шляхом поповнення нових членів на місце вибулих. При нагоді вливались у Січ звільнені з турецьких галер бранці, представники європейських і азійських народів. Тому серед запорожців траплялись французи, араби, китайці. Є згадка, що в Криму, Туреччині, Польщі брали запорожці людський полон з хлопців, виховували їх і, коли ті виростали, комплектували ними, на зразок яничарів, свої лави [3]. Наприклад, відомий запорозький ватажок Павло Бут (Павлюк) за походженням був турком.

Отже, серед втікачів та торгових людей на Запорожжі були представники різних національностей, зокрема – українці, поляки, росіяни, литовці, молдавани, білоруси, болгары, чорногорці, турки, татари, греки, євреї, вірмени, німці, цигани, французи, італійці, іспанці, англійці та представники інших народів. Відомо, наприклад, що грузини, які втекли на Січ із татарської неволі, навіть заснували слободу Грузинівку, яка входила до Протовчанської паланки. В Архиві Запорізької Січі знаходяться відомості про втечу ногайських невільників грузинів та татар на Січ, а також – про втечу греків, які знаходились у неволі в Очакові, на Запорожжі.

Звичайно, не всі втікачі ставали козаками, але нікому з них шлях до козацтва не був заказаний. Січ могла стати притулом для будь-кого, без різниці роду-племені. За переказами, до Січі приймали всякого, хто лише міг перехреститися. Згідно реєстру п'ятисот низових козаків за 1581 рік, українці (разом з білорусами) склали 83 відсотки особового складу, поляки – 10, серед решти – росіяни, двоє черкесів, по одному німцю, сербу, татарину [4]. Хоч курені поповнювались переважно українцями, через Січ вливалась в Україну і стороння кров.

Прийнятий до запорозького братства записувався за власним бажанням в один із 38 січових куренів і тут же, під час запису, змінював своє прізвище на якесь нове прізвище, яке дуже часто характеризувало його з зовнішнього чи внутрішнього боку. Істинну причину зміни прізвища подає Д.І.Яворницький. «Часто на запит російського чи польського уряду, чи немає в Січі якогось Іванова чи Войновича, запорозький Кіш відповідав, що таких осіб у Січі немає, а є Задерихвіст чи Загубиколесо, котрі вступили до лав козаків приблизно в той час, про який запитують московські чи польські власті» [5]. Запорозькі прізвища, одержані новоприбулими на Січі, нерідко відображали національність цих людей. У реєстрі та компутах знаходимо прізвища Турченко і Татарченко, Лях і Полулях, Волох, Француженко, Жидовенко та інші.

Чільне місце в економіці Запорозької Січі як держави відігравала торгівля. Запорожці торгували самі, а також давали змогу займатися ремеслами і торгівлею представникам інших національностей – грекам, євреям, вірменам, татарам. За часів Нової Січі обсяг торгівлі зріс настільки, що було навіть утворено торгівельну

єврейську компанію на Січі. Цьому факту передували події, які свідчать не тільки про віротерпимість, а й про лицарський гуманізм козаків. В Архіві Запорізької Січі знаходимо свідчення, що під час літньої кампанії 1770 р. загін січовиків під проводом Данила Третяка захопив ханський обоз та ясир (невільників) – волохів та євреїв. Євреїв поселили в Новому Кодаку і утримували за рахунок громади. Вкуп козаки взяли символічний (600 злотих) на покриття витрат по утриманню ханських в'язнів, хоча, як свідчили самі бранці-євреї, хан зажадав би за них не менше 8 тисяч злотих. Незабаром після повернення полонених євреїв додому Кіш одержав листа від Уманського Єврейського кагалу «з подякою і презент» (цукор). Крім того, уманські купці Хаїм Беркович, Нусим Нусимович, Самуїл Маркович та інші повідомляли Кіш про своє бажання постачати на Січ необхідний товар. Кошовий отаман П.Калнишевський подякував кагалові за листа та запросив євреїв торгувати на Січі. Єврейська компанія торгувала протягом 1772-1775 рр. в Січі, обох Кодаках і Похідному Коші, маючи зв'язок з Кримом [6].

Запорожжя відіграло значну роль у справі консолідації українського народу, в формуванні його національного типу. В Січі нічого не важили відмінності регіонально-етнічної ідентифікації – Січ нівелювала їх. Там "малорос" – полтавець, волинянин, подоляк, галичанин однаково ставали просто українцями.

Закинутий у будь-який куток України, запорожець всюди був своїм, діяльним, авторитетним, консолідуючим елементом. Низові козаки ділом довели, що, опинившись у чужих краях – в Олешках, за Дунаєм, на Кубані, – вони і там залишалися українцями.

Запорожжя не мало достатньої сили для державного об'єднання України, але всі окремі частини українського народу, хоч кожна з власною політичною долею, вважали і вважають запорожців своїми. Існування козацтва й Запорізької Січі як всеукраїнських народних явищ дає право кожному українцеві думати, що він "козацького роду".

Осторонь національної справи не стояла і козацька верхівка. Запорізької старшини майже не торкнувся процес спочатку польської, а потім російської денационалізації українського панства. В Гетьманщині, яку Запорізька Січ пережила, відмежування панівних кіл від народу зайшло набагато далі.

Січ знаходилась на жвавому місці. З усіх боків спостерігався постійний потік людей. Запорожці постійно знаходились у русі – в походах, офіційних і торговельних зносинах із сусідніми народами. За умов постійного спілкування з оточуючими народами загальний культурний рівень дуже підвищувався за рахунок освічених, бувалих козаків, які володіли кількома іноземними мовами. Знайомство з європейськими ідеями самоуправління й поняттями громадських вільностей розширювало політичну культуру Запорожжя, збагачувало суспільне життя Січі. Зв'язок з довколишнім світом дуже полегшував Дніпро як зручна і порівняно безпечна транспортна артерія.

Прагнення до відокремленості не переходили на Запорожжі в ізоляціонізм і націоналізм. До автономних і сепаратистських настроїв не домішувались націоналістичні. Серед різноплемінного виру, в якому він жив, не можна уявити запорожця примітивним, дріб'язковим, обізнаним націоналістом, зацикленим на

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

неприятні й ворожнечі до сусідніх народів. Почуття значущості запорожцю надавала не національна, а скоріше станова приналежність.

Вони ставилися до представників інших народів, як до рівних. Навряд чи образи запорожців годяться для відновлення духу агресивного націоналізму. Ні з одним із сусідніх народів – поляками, татарами, росіянами – не сварились запорожці навіки, не заходились безтямною ненавистю. Козаки то воювали із сусідами нещадно, то мирились і заводили союзницькі зв'язки, а господарські ніколи й не переривались, – якщо не з приязні, то заради взаємної вигоди.

Запорозька Січ – явище патріотичне. Військова активність Запорожжя мала подвійний характер: з одного боку це були війни лицарсько-патріотичні з національними й релігійними мотивами. В таких війнах Січ проявляла себе як форма злиття армії, війська з народом. В інших випадках запорожці вели, так би мовити, ділові війни, коли більше цікавились майном ворога, ніж перемогою над ним. Воюючи на всі боки, Запорозька республіка ніколи не ставила себе у становище поза союзниками. Кіш діяв гнучко, не прямолінійно. Часто брав не силою, а політикою, діючи за прислів'ям: "При нужді і чорт може бути братом". Запорозька політична поведінка – це тактика, що складалася з суми дій згідно з вимогами моменту, при стратегії збереження свободи. Проводячи політику тимчасових союзів, Кіш не зв'язував себе ні дружбою, ні ворожнечею. У запорозькій політиці сталість і щирість не грали ніякої ролі. "Хоч я і присягнув російському цареві, але государя польського не залишу", – відверто говорив славнозвісний кошовий Іван Сірко. Іншим разом він скаже: "Я не друг ляхів, я їх ворог, але татари ворог не гірший". За законами політики, як пошуку вигоди у сфері державних інтересів, потенційні вороги і союзники розглядаються як змінна величина, інколи змушуючи виступати в союзі із зовсім чужим проти кровно і духовно близького. Водив же Богдан Хмельницький за собою орду проти поляків, а Іван Виговський ішов з козаками, поляками і татарами проти росіян. Запорожці ворогували з гетьманом Іваном Мазепою, а потім разом з ним і шведами виступили проти Петра I [7].

Січ Запорозька – українська героїчна епопея і по-справжньому народне явище. Вона втілювала національну єдність перед загрозою зовнішньої небезпеки та викликів життя без роз'єднуючого соціального антагонізму.

Українству запорожців властиві елементи постійності, відданості, особливо в релігійних питаннях. Січ не знала церковних розколів, релігійних ересей. Тому в силу обставин ставши оборонцями України, запорожці увійшли в її історію і як лицарі православ'я. На Запорожжі не порушили морального закону, за яким жоден народ не може існувати й розвиватися без національно-релігійних основ.

Релігійну ситуацію в Україні часів козаччини не можна зрозуміти поза контекстом стану європейського християнства XVI-XVII століть. Жорстокості інквізиції та діяльність єзуїтів, передусім на Заході, викликали відторгнення католицизму. Папство як духовна монополія та світська централізована міжнародна організація стало на заваді створення деяких національних держав.

За своєю суттю протестанська Реформація постає "рухом політичним, лише прикритим релігійною формою, будучи частиною довгої боротьби грошовитих класів Європи за владу". Крім оновлених на основі моральних претензій до

католицизму догматів віри, переможці розраховували на припинення виплат Святому престолу важкої церковної десятини, а також на конфіскацію багатющих маєтків католицької церкви.

Виклик католицизму, кинутий на самому Заході, в Україні спонукав до духовного самовизначення як форми національної самосвідомості. Природно, що в своєму потязі до самоствердження козацтво шукало опори в минулому, в історичному досвіді народу, де знаходились витoki національної самобутності, неповторної своєрідності. Так козаки – і гетьманці, і запорожці – лише утвердились у відстоюванні своїх прадавніх національно-релігійних коренів.

З XVI віку низове козацтво, до того більше сторіччя вірний васал польської корони, починає непримиренно ворогувати з Польщею. Важко не помітити, що поворотним пунктом у поведінці козацтва стала Брестська (Берестейська) унія 1596 р., як тільки відчувались її політичні наслідки. З цього моменту розпочалася безперервна півторавікова епопея козацько-народних повстань з національно-соціальними мотивами, замішаними на міжконфесійному протистоянні, – від бунту Северина Наливайка (1596 р.), діяльним помічником якого був православний священник, його брат Дем'ян, до Коліївщини, на чолі якої став чернець Медведівської обителі св. Миколая, колишній запорозький козак Максим Залізняк.

З самого початку унія набула характеру безчещення й вірогоніння на православних – у цьому головна причина її неуспіху. Замість рівності народів і вір, натомість компромісу й консолідації суспільства унія породила його трагічний розкол. Віднесення більшості віруючих до числа схизматиків баламутило державу, розкривалася скринька Пандори невичерпаних міжконфесійних непорозумінь, образ, неспокою. Стіну неприязні й відчуження зводили з обох кінців. Католики наступали з гоноровою самовпевненістю своєї культурної зверхності. Українець ними сприймався не як людина з іншим духовним началом, а здавався просто нижчим, неповноцінним типом.

З боку войовничої козаччини неприйняття латинства носило певною мірою стихійно-викличний характер. Визнання унії означало певну втрату національних рис, перехід у якийсь проміжний стан. Запорожці з властивою їм манерою дошкульно висміювати все, що їм не подобалось, давати влучні прізвиська й клички, дражнили уніатів "полуляшками", "недоляшками", "недовірками" і т.п.

В обставинах епохи примирливі жести були неможливими або марними. Боротьба стала неминучою, коли козацтво – найбільш впливовий, політично енергійний соціум України – сприйняло унію як загрозу своїй національній і релігійній ідентичності. У зневажливій зверхності, в ставленні до себе як до "недохристиянізованих" людей наші предки відчули глибоку, можливо, непростиму образу національним почуттям.

Не випадково змінюється напрям воєнної активності Запорожжя. До того смертельні вороги, татари стають союзниками в боротьбі проти Польщі. Орда майже постійно перебуває в Україні, попутно грабуючи та хапаючи ясир. Так ірраціональна віронетерпимість послаблює місію козацтва захищати Україну і саму Польщу від турецько-татарських навал.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Вірність православ'ю стає ознакою національного патріотизму. Вже не кажучи про запорозьку старшину, українські політичні лідери – Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа – своєю поведінкою незмінно підкреслюють ревниве православ'я. Серед гетьманів бували поляки і навіть турки за етнічним походженням, але обов'язково православного віросповідання.

Один за одним знатні магнатські роди Вишневецьких, Заславських, Збараських, Острозьких та інших, колись стовпів православ'я, переходять у латинство. Сучасний дослідник історії Запорожжя Д. С. Наливайко вживає терміни "покаатоличення і денационалізація" [8], коли говорить про переродження української шляхти, яка прийняла унію. Лише дві національні сили піднялися на захист прадавньої віри – сила інтелектуально-моральна з представників духовенства й вірної православ'ю шляхти, а також сила козацтва. Їхніми союзниками стають міщанські православні братства.

Очолюють табір захисників православ'я темпераментні запорожці. Віднині ні Польща, ні Україна не знають внутрішнього спокою. Крім зовнішніх фронтів, два народи знаходяться в постійній сутичці, взаємно паралізуючи розвиток державного життя, розоряючи себе та виснажуючи національні сили в боротьбі. Запорожці знаходяться в центрі подій. Для соціально і національно пригнобленого простого люду Січ стає символом свободи й оплотом віри.

З часів унії Запорозька Січ демонструє глибоку релігійність і непохитну прихильність до православ'я. В Січі єдність віри навіть серед представників різних національностей була обов'язковою. Січове товариство не терпить релігійного дисидентства у власних рядах. Так, однієї підозри в переході в унію стало достатньо, щоб кошовий Грицько Чорний поплатився життям.

В критичний для долі православ'я момент з ініціативи ряду політичних і церковних діячів України створюється рятівний для православ'я союз церкви з козацтвом, соціальні й політичні змагання козащини підсилюються національно-релігійними ідеалами.

Ще однією з причин неприйняття унії було те, що під час об'єднання західної церкви із східною їх соціальні ідеали, закорінені в масовій психології, виявилися не зовсім сумісними.

Східне християнство по-своєму дивиться і пояснює світ. Святі отці православної церкви найважливішим у людині визнавали скромне служіння, самовіддане виконання обов'язку. Православ'я апелює до почуття, а не до розрахунку, зневіра або відчай вважаються серйозним гріхом. У православної системі цінностей духовний персоналізм протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси займають хай неабияке, а все ж підпорядковане, другорядне значення. Подвиг обов'язку, довготерпіння, жертвності складає ядро православної віри, її духовне багатство, хоч такі якості й припускають деяку соціальну інертність.

Лише в православному середовищі могло зародитися козацтво. Православні ідеали якнайкраще підходили козакові. Запорожець страчував життя в боях та поневіряннях не заради прав, хоч він їх і мав серед своїх, а задля загальнонаціональних інтересів, незалежно від того, усвідомлював він це, чи ні.

Позитивна роль західних церков безперечна. Правда, що християнство західного типу більш пристосоване до прагматичних реалій, ніж православ'я. Проте католицька церква ніколи й ніде не мала чисто національного характеру. За рахунок свого космополітизму, глобального поширення, міжнародної політичної активності католицизм був і залишається наднаціональним за своєю сутністю. А православ'я ніколи не займало іншої позиції, крім національної. Тим більше це стосується українців з українців – козацтва. Запорожця навіть можна вважати націоналістом, але націоналістом не з причин зневажливої ксенофобії, а за відданістю вірі й своїй становій відокремленості.

Віра Христова була для козака чимось більшим, ніж храмовим благочестям, не обмежувалася лише обрядовістю церковної служби. Між православ'ям і козацчиною існував глибокий внутрішній зв'язок. За православною традицією, людина служить Богові не стільки розумом чи діяльністю, скільки всім своїм життям. Страждати мовчки, підкоритися долі, а не змінювати її, – ось християнська заповідь, яку прагнули дотримуватися запорозькі козаки. Саме такі люди і здатні були віками стояти на смертоносному пограниччі живою стіною.

На Запорожжі не відомі церковні розколи та ересі. "Ми старовини не рухаємо, а новин не вводимо", – казали про себе запорожці. Тільки патріархальне православ'я могло бути духовною основою запорожування й козакування. Не випадково лише православним народам властива козащина.

В запорозьких степах, де безсила будь-яка влада, молитва виконувала свою роль, – вона утихомирювала людську душу серед безкінечних жажів війни, втрат, страждань. Церква вселяла в низове товариство спокій, терпіння, подвижництво. Віра надавала запорожцю заповітні основи його життя, що й перетворювало степового бурлаку в народного лицаря, озброєного оборонця України.

Звідси метаморфози нещадного професійного вояка в благочестивого богомольця і навпаки. Коли Січ знаходилась під кримським ханом в Олешках, запорожці рвалися в Україну, в Київ на поклін святим мощам, на прощу й послушення в монастирях.

На Запорожжі, як і прийнято в православ'ї, церква не протистояла світській владі. Січ ніскільки не теократична, січова церква підпорядковувалась кошовому отаману. Несамостійність духовної влади, на перший погляд, здається слабкістю православ'я, але це його особливість. Таку залежність диктували обставини, бо під тиском агресивних іновірців не було іншого способу вистояти як при владній підтримці й обороні озброєною рукою. Між духовною і світською владами існував взаємнеобхідний союз.

Лише у питаннях віри проявляли запорожці свого роду ідейний фундаменталізм. Їхня моральна сила походила з релігії, містилась у православ'ї. Віра пояснює пристрасність, з якою вели війну обидві сторони. За смутні віки татарщини й ляхоліття низове козацтво перетворилось у борців за віру – лицарів своєї епохи. Завдяки козацькому опорюванню впродовж двох століть, від Брестської унії до падіння Польщі, так і не вдалося зломити православну церкву.

Боротьба та обійшла дорогою ціною. Конфесійна несумісність загострювала і так напружені соціальні й міжнаціональні стосунки. Релігійна екзальтація часом доводила людей до взаємного знищення. В засліпленій ненависті зневажалися закони, спалювалися дотла цілі поселення, потішалися муками, прирікали на смерть

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

будь-кого, хто мав нещастя належати до "чужої" віри. Досить нагадати про трагічний 1768 рік, коли за один день уманської різанини повстанці Залізняка й Гонта знищили до 20 тисяч людей. І ті, й інші в такі моменти забували про Бога, про християнське милосердя. В усі часи релігійний фанатизм страшний і небезпечний тим, що розпалює жорстокість до людей, котрі самі його не розділяють і переслідувати яких немає ніякої рації.

Міжконфесійні протистояння вивільнили масу негативних, руйнівних емоцій. Національна й релігійна нетерпимість, помножена на силу цілих народів, спрямувала їхню енергію непродуктивним шляхом. В Європі релігійні війни, породжені Реформацією, перевернули історію всього континенту. Свого апофеозу релігійна ворожнеча досягла в загальноєвропейській Тридцятирічній війні (1618-1648). 1648 рік, знаменитий у Західній Європі Вестфальським миром, в Україні пам'ятний початком україно-польської війни, спричиненої і соціальними, і національно-релігійними мотивами, яка затягнулася майже на півстоліття.

В нетерпимості релігійної усобиці пролились потоки крові. Запорожців не обминуло історичне правило, за яким люди завзято борються за віросповідальні принципи, хоч і не завжди живуть за релігійними заповідями. По суті війни українських козаків з татарами і поляками були скоріше національно-культурною боротьбою, ніж війнами між державами. І в цьому розумінні вони були війнами за віру. Це надавало боротьбі і благородство, і безпощадність.

На початку ХХІ ст. ті похмурі часи, схоже, інколи знову нагадують про себе. По світу розростається насильство на етнічній і міжконфесійній основі. На авансцену світової історії на місце ідеології і економіки виходять міжцивілізаційні відмінності, породжені глибинними несхожостями в історії, культурі, традиціях і, що особливо важливо й небезпечно, в релігії. В соціальному житті йде інтенсивний процес десекуляризації суспільства. Культурно-релігійні характеристики менш мінливі, тому вони примирюються між собою і розв'язуються важче, ніж політичні й економічні проблеми [9].

Історичний досвід запорозьких козаків нагадує нам про надзвичайну соціальну цінність суспільного згуртування на ґрунті міжнаціонального та міжконфесійного миру і злагоди.

Література

1. Латун О.І. Сторінки історії Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1992. – Ч.1. – С.27-28.
2. Скальковский А. История Новой Сечи. – І. П. – Одесса. 1885. – С. 260-261.
3. Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 229.
4. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. - К., 1916. – С.191.
5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т.1. – К., 1990 – С. 148.
6. Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 2, 3-5 та ін.
7. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995. – С. 120-123.
8. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 146.
9. Докл. див.: Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ ... – С. 125-140.

Заулочная С. А.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ В 1921 г.

В современных условиях, когда на территории Автономной Республики Крым решаются сложные проблемы межнациональных отношений, которые затрагивают судьбы представителей многих национальностей, восстанавливаются права депортированных народов, ведутся поиски оптимальных путей достижения межнационального согласия, государственно-политического устройства Крыма, особую важность приобретает изучение исторического опыта государственного строительства и разрешения межнациональных проблем на полуострове. Как положительный, так и негативный результаты представляют для нас ценность, поскольку помогают сохранить крупницы полезного опыта и избежать допущенных ранее ошибок. Поэтому сведения о политико-правовых процессах, протекавших в Крыму в канун создания Крымской АССР представляют несомненный интерес для правоведа и историка, государственного мужа и рядового гражданина, всех, кому не чужды грядущие судьбы южного полуострова. Исходя из этих соображений, автор избрала темой данной статьи вопрос политико-правовых предпосылок создания Крымской автономии 1921-1945 гг. В статье рассматриваются некоторые государственные формы, предшествовавшие изучаемому государственному образованию, их влиянию на характер Крымской АССР.

Изучение истории создания и развития Крымской АССР начинается уже в первые годы ее существования. Выходят информационно-пропагандистские сборники, посвященные годовщинам установления Советской власти в Крыму [1,2,3,4]. Весьма содержателен с точки зрения наличия конкретного фактического материала по теме статьи сборник «Четыре года Советской власти в Крыму (1920-1924)», в статьях которого четко поставлены цели и задачи, которые решали государственные органы Крымской республики. В сборнике приведен состав высших государственных органов автономии – Крым ЦИКа, избранного Третьим съездом Советов Крыма, Президиума Крымского Совнаркома, штата Совнаркома, постоянных комиссий. Кроме того, проанализирован ход работы по основным направлениям деятельности ЦИКа и Совнаркома Крымской АССР. Далее в сборнике проанализирована работа отдельных народных комиссариатов республики, их организационное построение, ход «татаризации» аппарата. Завершается сборник анализом организационно-штатного построения городских и районных исполкомов. При всех достоинствах этого сборника следует отметить не критичность авторов в оценке всех структур органов власти на первом этапе их существования.

Совсем иной характер имеет сборник «Десять лет советского Крыма», вышедший под редакцией И.Козлова. Его статьи носят общий, неконкретный

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ
КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ В 1921 Г.**

характер, крайне бедны фактическим материалом. Раздел «Советское строительство», который должен был бы представлять для данного исследования особый интерес, содержит лишь критические замечания общего характера о засоренности аппарата «чуждым элементом», разгуле взяточничества и кумовства, не подкрепленные конкретными фактами.

Значительно большую ценность в смысле наличия фактических данных представляет сборник «Советскому Крыму 20 лет: 1920-1949» под редакцией Я.А.Кривицкого. Он содержит обширный фактический материал по деятельности государственных органов автономии на первом этапе ее существования, их эволюции в последующие годы.

Подробный анализ начала советского строительства на полуострове содержится в сборнике «Весь Крым: 1920-1925». Во вступительной статье, написанной Председателем

Крымского ЦИКа Вели Ибраимовым, «5 лет Советской власти в Крыму» дана обобщающая характеристика первого пятилетия новой власти на полуострове, но без характеристики нерешенных этой властью проблем, без постановки задач ее работы. Большую ценность для нашего исследования представляют статья П.М.Софийского и В.А.Кобзева, в которых проанализированы административное устройство и государственный аппарат Крымской АССР. Авторы статьи профессионально разобрали проведенную в Крыму работу по формированию советских властных структур, в том числе работу комиссии по административно-территориальному районированию по изменению административно-территориального устройства Крыма и его причины. В статье также приведен анализ изменений, произведенных в 1923-1925 гг. в составе центральных ведомств автономии. Но, при всех достоинствах этого сборника, в его статьях встречаются и тенденциозность и некритичность в оценке работы административных органов, да и реального положения дел в автономии в целом.

Ряд ценных статей, касающихся политико-правовых проблем Крымской АССР содержится в статистических изданиях. Весьма интересен в этом отношении военно-статистический очерк «Красный Крым», автором которого является К.Шеф [5]. В нем помимо статистических данных содержится очерк истории Крымской автономии, высказываются оценки роли Крымской АССР с военно-политической точки зрения, в частности, в укреплении влияния Советской России на Востоке. В бюллетене Крымского ЦСУ в № 11 за май 1930 г. в статье М.А.Скачкова «Государственный аппарат Крымской АССР» проанализирован процесс его формирования и развития с 1921 по начало 1929 г., приведены данные по численности, социальному и национальному составу аппарата как в центре так и на местах, наличию в аппарате представителей старого чиновничества и трудящихся.

В 20-е годы целую серию статей, посвященную становлению Крымской автономии, политико-правовым аспектам ее существования поместили на своих страницах журналы «Революция в Крыму», «Жизнь национальностей», «Вестник административной жизни Крыма», «Красный Архив». Первостепенный интерес для исследования политико-правовых аспектов формирования Крымской АССР представляют передовые статьи еженедельника «Бюллетень ЦИК Советов Рабочих,

Крестьянских, Красноармейских и Краснофлотских Депутатов и Совета народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики», затрагивавшие актуальные вопросы политико- правовой жизни республики. Особо следует выделить аналитические статьи «Вестника административной жизни Крыма», издававшегося НКВД. Среди них особенно интересна аналитическая статья В.Андреева, посвященная анализу работы сельсоветов полуострова, выделяющаяся остро критической оценкой продуктивности деятельности сельсоветов. Много статей по вопросам политико-правового статуса органов власти Крыма публиковали крымские газеты, в том числе «Красный Крым», « Маяк Коммуны», «Красная Керчь», «Ени Дюнья» («Новый Мир») и «Яш Куввет» («Юная Сила»), последние две газеты издавались на крымскотатарском языке.

Ряд вопросов законотворческой и исполнительной работы государственных органов Крыма в сфере аграрных отношений был затронут в монографии С.А.Усова «Историко-экономические очерки Крыма. Прошлое и настоящее сельского хозяйства», в которой автор позволил себе осторожно покритиковать политику крымских властей в аграрном вопросе [6].

В 20-е гг. политико-правовые аспекты крымской государственности так или иначе затрагивали также и представители крымскотатарского общественного и политического движения, находившиеся в эмиграции, в том числе Д.Сейдамет, выпустивший в свет книги «Крым: прошлое, настоящее – осуществление своих прав татарами Крыма», « Национальная конституция: основной закон крымскотатарского народа» и «Среди негосударственных наций – татары».

В годы становления тоталитарной системы, а особенно после депортаций 1944 г. и ликвидации в 1945 г. Крымской автономии, идеологического наступления сталинизма в послевоенные годы работа по научному изучению политико-правовых вопросов Крымской АССР надолго стала практически невозможной. В 50-е гг. заметным явлением стала многотомная научно-популярная книга П.Н.Надинского «Очерки по истории Крыма» [7]. Для данного исследования важна третья книга «Очерков», частично написанная самим П.Н.Надинским, частично другими авторами уже после его кончины [8]. В этой книге весьма интересна для нас глава 1 «Крым в период восстановления народного хозяйства (1921-1925)». Эта глава была написана П.Н.Надинским. В ней дана характеристика сложного социально-экономического положения Крыма на начало 1921 г., раскрыты, разумеется с позиций коммунистической идеологии, трудности послевоенного развития. Автор прежде всего обращает внимание на деятельность партийных органов в сфере советского государственного строительства в Крыму и оставляет вне поля зрения процесс становления и эволюции органов государственной власти и управления Крымской АССР. В духе исторических сочинений того времени П.Н.Надинский акцентирует внимание на достижениях (пусть и не самых больших) и обходит многие нерешенные в то время проблемы организации государственной власти в Крымской АССР.

В 60-70-е гг. профессорско-преподавательский состав Симферопольского государственного университета им. М.В.Фрунзе подготовил ряд работ, освещавших деятельность органов РКП(б) по руководству становлением и развитием Крымской

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ
КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ В 1921 Г.**

автономии. Среди авторов этих исследований следует выделить М.М.Максименко, П.И.Гарчева, Г.Н.Губенко, В.Н.Кулипанову, А.И.Первомайского, А.В.Твердохлебову. В 70-80-е гг. коллектив историков, специализировавшихся тогда на истории КПСС и работников партийных органов под общим руководством Н.В.Багрова подготовил вышедшую в 1981 г. коллективную монографию «Очерки истории Крымской областной партийной организации» [9]. Для темы данной статьи важна глава 4 « Партийная организация в борьбе за восстановление народного хозяйства. 1921-1925 годы». Достоинством этого труда является извлеченный из архивов обширный фактический материал, ранее не вводившийся в научный оборот. Однако, идеологизированность, свойственная исследованиям такого рода, резко снижает научную ценность этой книги.

В эпоху перестройки начинается активизация изучения истории Крыма советского периода, причем в несравненно более благоприятных чем прежде условиях. Историки получили возможность доступа к ранее закрытым архивным документам и печатным работам из спецхранов. Появилась возможность свободной публикации исследований по ранее запретным темам, высказывания различных, порой противоположных, точек зрения на исторические события, был реализован принцип плюрализма в оценке исторических событий и явлений [10]. Заметным явлением этого периода стал выход серии «Крым в вопросах и ответах». Первый выпуск серии «Крым многонациональный» еще несет на себе отпечаток прежней идеологии, но в нем уже публикуются материалы, которые немислимо было опубликовать еще 2-3 года до его выхода. Настоящим прорывом к свободному изучению истории Крымской автономии стал выпуск третий: «Крымская АССР (1921-1945)» [12]. Авторы этого сборника получили возможность свободно высказать свое мнение о характере Крымской АССР. Были высказаны различные точки зрения. Профессор Р.И.Музафаров отстаивал крымскотатарский национальный характер автономии. Профессор Ф.С.Бабенко высказал мнение, согласно которому противопоставлять национальный и территориальный принцип в случае Крымской АССР неправомерно. Наконец, профессор В.И.Сагатовский предложил считать Крымскую автономию 20-40-х гг. интернационально-территориальной. В приложениях к книге были опубликованы многие ранее не публиковавшиеся или давно ставшие библиографической редкостью документы и материалы по истории Крымской АССР, в том числе крымская Конституция 1921 г., архивные материалы.

Новые возможности для публикации исследований по истории Крыма, основанные на принципах объективности, плюрализма, альтернативности предоставили историкам общественно-политические, информационно-методические и научные издания перестроечного и постсоветского времени: «Вестник. Информационно-методический журнал Крымского обкома КПСС», «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», «Крымский контекст», «Вестник Совета Министров Крыма», «Крымский Архив», «Культура народов Причерноморья». Нашли свое место в них и труды по избранной автором проблематике.

В постсоветский период наступает время нового прорыва в исследованиях истории Крыма 20-х гг. XX века. В этот период ведутся научные дискуссии по различным проблемам истории этого периода, проводятся научные и научно-

практические конференции. Выходят из печати новые исследования по истории Крымской АССР таких авторов, как В.М.Брошеван, который опубликовал более 15 книг по истории Крыма рассматриваемого периода (часть из них в соавторстве с А.А.Форманчуком) [11]. Профессор Таврического национального университета им.В.И.Вернадского С.Б.Филимонов опубликовал результаты своих исследований политических процессов в Крыму и их влияние на судьбы Крымской автономии. Профессор ТНУ Н.Е.Дементьев издал несколько статей, посвященных вопросам политической судьбы Крымской АССР, степени реализации в процессе ее создания принципов национальной политики, выдвинутых В.И.Лениным [13]. Были защищены диссертации молодого поколения исследователей рассматриваемого нами периода. Так, С.В.Бородин осветил политику властей Крымской АССР по отношению к крестьянству, Б.В.Змерзлый проанализировал взаимоотношения между властями автономии и Православной церковью в Крыму, а М.В.Прохорчик политику Крымской АССР в деле развития образования у народов Крыма [17,18,19]. Предметом исследований В.В. Прохорова стала деятельность в Крыму изучаемого периода органов НКВД.

В последние годы развернулась дискуссия по вопросу о цели создания Крымской АССР и о ее типе. Истоки этой дискуссии восходят ко времени создания автономии, когда представители крымских татар и немцев высказались за провозглашение Крыма национальной республикой с широкими политическими правами. Другие представители общественности полуострова высказались за вхождение в состав Украинской ССР, а большая часть его населения высказалась за создание автономии в составе РСФСР. В своей статье профессор Н.Е.Дементьев настаивал на том, что сначала Республика Таврида в 1918 г., затем Крымская ССР в 1919 г., и, наконец, Крымская АССР в ноябре 1921 г. были результатом курса партии большевиков на мировую революцию и укрепление власти Советов. Рассматривая принципы организации государственных органов Советской власти в Крыму, он утверждал, что они испытывали влияние – в Украине – политики украинизации, а в Крыму – татаризации, причем подобная политика проводилась в автономии трудно, болезненно, сопровождалась ошибками и перегибами, что создало у части крымскотатарского населения представления о национальном характере Крымской АССР.

Несколько по иному рассмотрел эту проблему О.В.Волобуев [20]. В своей статье он обратил внимание на дуализм процесса формирования Крымской автономии, заключавшийся как в связи с исторически сложившимся чаяниями крымскотатарского населения, так и под влиянием стремления к самоопределению народов и регионов в условиях распада старой российской государственности и противоборства «красных» и «белых».

Высказал свою точку зрения на проблему Крымской АССР и Д.В.Хованцев. Она в общем очень близка к позиции Н.Е.Дементьева [16, 17].

В своих публикациях по проблеме Крымской АССР В.Н.Пашеня указывает прежде всего на то, что «Крымская АССР вошла в состав РСФСР в тот период, когда в последней уже четко определилась политика ее национально-государственного устройства» и РСФСР была четко объявлена федерацией

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ
КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ В 1921 Г.**

советских национальных республик. Далее В.Н.Пашеня делает вывод о дуалистическом характере документов, относящихся к эпохе становления автономии, указывая, что в известном Постановлении ВЦИК и СНК РСФСР от 18 октября 1918 г. говорится об образовании Крымской АССР как части РСФСР в границах Крымского полуострова, т.е. по территориальному признаку, а через некоторое время представитель Наркомнаца РСФСР в Крыму З.Булушев рекомендует Наркомнацу и ВЦИКу перечень мер, которые должны «способствовать объявлению Крыма автономной республикой», среди которых назначение татар на многие ключевые посты в Крымском СНК, получение одним из членом КрымСНК (татаринном) мандата уполномоченного Н. Киндел, значительной татаризации аппарата, создания татарских воинских частей и командных курсов. Далее автор подчеркивает важное геополитическое положение Крыма и указывает на необходимость учитывать исторический опыт прошлого в строительстве современной крымской автономии – АРК [14, 15].

Рассмотрев состояние изученности вопроса, можно прийти к выводу, что при наличии целого ряда работ по избранной нами тематике далеко не все проблемы политико-правовых предпосылок создания Крымской АССР получили свое разрешение. В данной статье делается еще один шаг по их изучению.

10 ноября 1921 г. на Первом Всекрымском Съезде Советов была принята Конституция Крымской Автономной Социалистической Советской Республики. Вопрос о политических и правовых предпосылках ее создания до сих пор бурно дискутируется в исторической науке. При анализе этой проблемы представляется необходимым рассмотреть две ее составляющие: характер национальной политики большевиков и некоторые тенденции национальной государственности, проявившиеся в Крыму после Февраля 1917 г.

Для рассмотрения первой составляющей целесообразно обратиться к основным положениям ленинской теории, касающихся национального вопроса. Первое, сформулированное Лениным программное положение по национальному вопросу относится к 1902 г. Оно было сформулировано следующим образом: «Признание права на самоопределение за всеми нациями, входящими в состав государства». Эта формулировка содержалась и в первой программе РСДРП, принятой на ее втором съезде в Лондоне в 1903 г. Но в истолковании этого лозунга таилась определенная двусмысленность. С одной стороны, под правом наций на самоопределение понималось «государственное отделение от чуженациональных элементов, образование самостоятельного национального государства». А с другой стороны, В.И. Ленин, как сторонник классового подхода, был противником распада крупных государств на мелкие, так как крупные государства способствуют объединению рабочих масс в их борьбе против буржуазии и потому Ленин, в конечном счете, выше интересов национально-освободительного движения ставит интересы классовой борьбы пролетариата. Вот почему Ленин призывал своих товарищей по партии не путать возможность отделения наций с его целесообразностью. Под целесообразностью поддержки лозунга о праве наций на самоопределение, он понимал соответствие его интересам классовой борьбы пролетариата. Определять такую целесообразность надлежало партии большевиков, претендовавшей на роль

выразителя интересов пролетариата. Это выразилось в том, что Ленин после победы большевиков в октябре 1917 г. выступил против распада Российской империи, но вынужден был из тактических соображений поддержать требование права наций на самоопределение. Тем самым национальное движение на окраинах бывшей империи можно было направить в общее русло борьбы за установление диктатуры пролетариата. Впоследствии эти национальные окраины надлежало воссоединить в едином советском государстве [21].

Подобно ленинским установкам по национальному вопросу двойственной и прагматичной была национальная политика партии большевиков после ее прихода к власти. В «Декларации прав народов России», провозглашенной 2 ноября 1917 г. нациям действительно было предоставлено право на самоопределение «вплоть до отделения и создания национальных государств». Но когда это право вступило в противоречие с интересами пролетарского интернационализма, начало действовать правило «целесообразности». После провозглашения независимости ряда национальных окраин могло сложиться впечатление, что большевики действительно выполнили свое обещание. Но не следует забывать, что на территории этих новообразованных государств продолжали действовать партийные организации большевистской партии, имевшие задачу всячески содействовать воссоединению России на новой, социалистической основе. В свою очередь, новые власти России готовы были оказать им военно-политическую поддержку. Подобный курс был успешно реализован в Украине, но потерпел неудачу в Финляндии и Прибалтике.

С правом наций на самоопределение неразрывно связан и вопрос об автономии. Ключевая фраза ленинского тезиса об автономии: «Широкое местное самоуправление, областное самоуправление тех местностей, которые отличаются особыми бытовыми условиями и составом населения» [21]. Чрезвычайно важно для понимания ленинского подхода к проблеме автономии его высказывание, относящееся к 1913 году: «Совершенно очевидно, что нельзя себе представить современного действительно демократического государства без предоставления автономии всякой области с сколько нибудь существенными хозяйственными и бытовыми особенностями, с особым национальным составом населения... Но национальный состав населения *один* из важнейших факторов, но не *единственный* и не *важнейший* среди других. Национальный состав поставлен здесь *рядом* с другими условиями (в первую голову хозяйственными, затем бытовыми и т.д.), которые должны послужить основанием к установлению новых границ» [21]. Из этого можно сделать вывод, что при выборе между национальной и территориальной автономией Ленин чаще склонялся к автономии территориальной, более отвечавшей экономическим, да и геополитическим интересам руководства партии большевиков. После прихода к власти большевиков и эти, весьма растяжимые представления об автономии стали неактуальными. Их заменили расчеты борьбы против интервентов и планы создания мировой Советской республики.

Эти соображения подтверждаются практикой советского руководства в отношении крымских советских республик в 1918 и 1919 гг. Создание этих республик было продиктовано не стремлением выполнить программные установки большевиков, а прагматическими соображениями, конкретными требованиями

*ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ
КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ В 1921 Г.*

обстановки. Так, причиной создания в 1918 г. Республики Таврида была военно-политическая обстановка, сложившаяся после заключения Брестского мира Советской Россией со странами Четверного Союза 3 марта 1918 г. Воспользовавшись заключенным в том же Брест-Литовске мирным договором с Центральной Радой, австро-германские войска вступили на территорию Украины. Интервенты готовились к захвату Крыма, Донской области и Кавказа и в любой момент могли возобновить военные действия против Советской России, чего крайне опасались лидеры большевиков и, прежде всего, Ленин. Поэтому для борьбы с австро-германской интервенцией на юге было решено использовать Крым, объявив его независимой советской республикой. ЦК РКП(б) и СНК РСФСР приняли меры к выделению Крыма из состава Российской федерации, провозглашения его независимой республикой и включения ее в единый фронт обороны. Правда в этом решении виделись две опасности: усиление сепаратизма со стороны руководящих работников Крыма и левых эсеров Черноморского флота и необходимость обеспечения за РСФСР права дипломатической защиты новообразованной республики. Мотивы образования Республики Таврида ясно видны из письма Ленина чрезвычайному комиссару на юге России Г.К.Орджоникидзе: «...Убедите крымских товарищей, что ход вещей навязывает нам оборону, и они должны обороняться, независимо от ратификации мирного договора. Дайте им понять, что положение Севера существенно отличается от положения Юга, и, ввиду войны, фактической войны немцев с Украиной, помощь Крыма, который (Крым) немцы могут мимоходом слопать, является актом не только актом соседского долга, но и требованием самообороны и самосохранения.» [22]. 15 марта 1918 г. ЦК РКП(б) принял специальное постановление о Крымской республике, а СНК РСФСР сформулировал главные условия ее провозглашения: объявить ее в пределах Крыма; Черноморский флот считать принадлежащим Республике Таврида; за все, происходящее в Крыму ответственность перед ВЦИК и СНК РСФСР возлагалась на ВЦИК Тавриды, а все учреждения Крыма подчинялись ему. Характерно, что в декрете ВЦИК и СНК РСФСР ничего не говорилось о причинах создания Республики Таврида и не делалось ссылок на программные положения РКП(б) по национальному вопросу. Провозглашение Республики Таврида позволило избежать обвинений Германии и Австро-Венгрии в нарушении условий Брестского мира и, одновременно, противодействовать интервенции. Ленинский прагматизм взял верх.

Сходная ситуация, но с иным составом действующих лиц сложилась весной 1919 г. и привела к созданию Крымской ССР. После капитуляции Германии и Австро-Венгрии в Первой мировой войне в Черное море вошли эскадры кораблей стран Антанты. В соответствии с тайной конвенцией об отторжении от России ее южных областей, заключенной между правительствами Великобритании и Франции, на юге Украины и в Крыму были высажены десанты армий этих стран. Кроме того, на службу к 70-тысячному корпусу интервентов перешли части белой Добровольческой армии, находившиеся в Причерноморье, в том числе и в Крыму. Наступавшие на юг части Красной армии под командованием П.Е.Дыбенко, взяв Перекоп, развернули наступление на Севастополь. Находившееся в это время у власти в Крыму правительство С.Крыма было вынуждено эвакуироваться. Но взята

Севастополь с ходу красноармейцам не удалось, хотя СНК РСФСР на этом настаивал. И вот тогда то, во избежание войны со странами Антанты, корабли которой стояли в бухтах Севастополя, Ленин предложил создать Крымскую Советскую Республику, от имени которой велись бы бои с интервентами. Решение об этом было принято 20 апреля 1919 г. на заседании Оргбюро ЦК РКП(б), а тремя днями позже – на заседании Политбюро с участием Ленина. Для реализации этого решения в Крым были направлены член Политбюро Л.Б.Каменев и член ЦК РКП(б) М.К.Муранов, возглавившие работу по созданию Крымской ССР. 28-29 апреля 1919 г. на областной партийной конференции РКП(б) в Симферополе решение Политбюро было поддержано и принято к неуклонному исполнению. В полном соответствии с рекомендациями Политбюро конференция избрала членов правительства Крымской ССР. Возникла проблема только с главой правительства, так как рекомендованный Политбюро на эту должность «товарищ Кристи» в Крыму так и не появился. Поэтому правительство Республики фактически возглавил брат Ленина Д.И.Ульянов, который с этого времени подписывал все декреты правительства Крымской ССР. Так же, как и в предыдущем случае, в официальных открытых документах, провозглашавших Крымскую ССР, слово «автономия» отсутствовало, поскольку весь смысл ее провозглашения в том и состоял, чтобы военные действия против интервентов Антанты вело формально независимое государство. Отсутствовала в этих документах и ссылка на «право наций на самоопределение». Таким образом, создание Крымской ССР было не актом реализации «ленинских принципов национальной политики», а прагматическим актом, направленным на укрепление власти Советов на Юге. Крымская ССР просуществовала меньше 2 месяцев, но выполнила возложенную на нее задачу. Военные действия в Крыму против интервентов Антанты вели не войска РСФСР, а Крымская Красная Армия. Тем самым удалось избежать прямого столкновения между странами Антанты и Советской Россией. При реализации таких прагматических планов ссылок на теоретические положения по национальному вопросу не требовалось.

Второй составляющей при решении крымского вопроса являются тенденции стремления к национальной государственности, которые проявились у крымских татар после Февраля 1917 г., когда крымскотатарское общественно-политическое движение активизировалось и выдвигало все более радикальные требования, поставив целью создание в Крыму независимого крымскотатарского государства. Итогом этого движения стал созыв 26 ноября 1917 г. Курултая крымскотатарского народа, делегаты которого приняли первую в истории Крыма Конституцию. Новое государственное образование было названо Крымской Народной(Демократической) Республикой. Был избран крымскотатарский парламент, который сформировал национальное правительство – Директорию во главе с Ч.Челебиевым. Однако попытка Директории начать борьбу за власть с большевиками закончилась поражением Директории и Курултая. В итоге уже 14 января 1918 г. Курултай был вынужден принять решение о прекращении военных действий. Но, несмотря на неудачу, память об этой форме государственности в Крыму была жива в памяти

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ
КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ В 1921 Г.**

крымскотатарского народа и этого фактора нельзя было не учитывать при создании новых государственных образований в Крыму.

Указанные выше две составляющие оказали влияние на процесс создания в 1921 г. нового государственного образования. В одной из резолюций X съезда РКП(б) было записано, что среди национальных меньшинств осталось еще много «не имеющих или почти не имеющих своего промышленного пролетариата... не вполне еще ушедших дальше полупатриархально-полуфеодалного быта (Азербайджан, Крым и др.), но уже вовлеченных в русло советского развития». Учитывая это, съезд обратил внимание партийных организаций на необходимость оказания таким народам помощи в становлении и укреплении советской государственности. Вопрос о политическом устройстве Крыма 7 мая 1921 г. стал предметом обсуждения в Крымском обкоме РКП(б). Мнения руководящих работников полуострова разошлись. Представители крымскотатарских коммунистов предложили создать на полуострове национальную крымскотатарскую республику. И это при том, что прошедшая в начале мая конференция коммунистов-татар Крыма постановила: «Вполне революционно-целесообразной государственной формой для Крыма – считать провозглашение его интернациональной республикой, входящей в Российскую федерацию, взяв за основу Конституцию одной из существующих республик» [11, с.10]. Партработники из числа украинцев считали наиболее целесообразным включить Крым в состав Украинской ССР с учетом его географического положения и экономических связей. Большинство же участников пленума высказались за создание самостоятельной области, непосредственно подчиненной Москве. В конечном счете решено было передать окончательное решение вопроса на усмотрение ЦК РКП(б). ЦК РКП(б) послал для изучения вопроса на месте комиссию ВЦИК и СНК РСФСР в составе Ш.Н.Ибрагимова (член Наркомата по делам национальностей), П.Г.Дауге (член Наркомата здравоохранения), М.В.Фофанова (член наркомата земледелия) и представителей ряда других наркоматов РСФСР. Эта комиссия, изучив положение дел, предложила образовать в пределах Крымского полуострова республику с включением ее в состав РСФСР. Представители ВЦИК и СНК РСФСР предложили образовать комиссию для выработки проекта Конституции Крыма предоставить этот проект в Конституционную комиссию ВЦИК и СНК на утверждение [11, с.16]. На совместном заседании комиссии и президиума обкома РКП(б) было установлено число и компетенция наркоматов будущей республики. Крымскому СНК должны были подчиняться наркоматы земледелия, социального обеспечения, внутренних дел, юстиции с трибуналом. Наркоматов путей сообщения и иностранных дел было решено не создавать, хотя ряд видных крымскотатарских советских и партийных работников (Чобан-Заде, Озенбашлы, Чапчакчи и др.) выдвигали требование учредить в республике наркомат иностранных дел. Это требование было отвергнуто наркомом иностранных дел РСФСР Г.В.Чичериным и Лениным. Вместо наркомата по военным делам было решено создать военный комиссариат. Крымсовнархоз оставался в ведении СНК Крыма, но его председатель должен был быть согласован с ВСНХ. Наркомздрав должен был подчиняться СНК Крыма, но в его коллегию вводился представитель Центрального управления Крымских курортов. Особого

представительства Крымского ЧК не иметь, представителя назначать по согласованию с ВЧК [11, с.16].

Государственное устройство Крыма было обсуждено на первом расширенном пленуме обкома РКП(б). На пленуме, в частности, Ш.Ибрагимов заявил: «...Крымская республика будет носить характер автономной республики, входящей в состав Советской федерации. В политическом и военном отношении Крымская республика будет тесно связана с центром» [11, с. 16]. Принятая крымскими коммунистами форма государственности Крыма была поддержана Наркоматом по делам национальностей, руководством РКП(б). В течение нескольких месяцев Крымский обком РКП(б), местные партийные и советские органы готовились к провозглашению Крымской республики. Разработкой Конституции занималась комиссия в составе Горина (Крымревком), Балича (Крымнаробраз), Ефремова (Крымский обком РКП(б) и двух представителей от полномочной комиссии. Велась работа по формированию состава Крымского ЦИКа и Совнаркома. Особое внимание было обращено на обеспечение представительства крымских татар. Им было гарантировано 20 мест из 50 мест членов ЦИКа. Было оговорено присутствие крымских татар среди членов СНК Крыма.

18 октября 1921 г. М.И.Калинин, А.Е.Енукидзе, В.И.Ленин подписали декрет ВЦИК и СНК РСФСР об образовании Крымской Республики. На первом Всекрымском Учредительном съезде Советов, работавшем с 7 по 11 ноября 1921 г. в присутствии 428 делегатов – представителей всех национальностей Крыма была принята конституция Крымской ССР, в основу которой была положена Конституция РСФСР 1918 г. В ее «Основных положениях» отмечалось, что «Крымская Социалистическая Советская республика есть республика трудового народа – рабочих и крестьян, власть которых на территории Крыма осуществляется Советами.» Далее провозглашалось, что «Крымская Советская Социалистическая Республика утверждая равенство и право на свободное развитие всех национальностей Крыма, отменяет все существовавшие ранее национальные и национально-религиозные ограничения». Государственными языками были объявлены русский и татарский. В Конституции заявлялось о твердой решимости остаться «одной из составной части великой Российской Республики» [11, с. 122]. Учредительный съезд Советов избрал Крымский ЦИК из 50 человек, 18 из которых были крымскими татарами. Его председателем был избран Ю.П.Гавен, а Председателем СНК Крыма С.Г.Сеид-Галиев.

Еще до провозглашения Крымской республики начали энергично проводиться меры по татаризации аппарата управления. В июле 1921 г. по инициативе областного татарского бюро РКП(б) были намечены действия по татаризации управленческого аппарата на местах, особенно в районах, где преобладало татарское население, был поставлен вопрос о назначении татар-коммунистов на руководящие должности в ряд советских учреждений Крыма. 10 февраля ЦИК и СНК Крыма приняли перспективный план проведения татаризации советского аппарата. Принимались и другие меры по привлечению крымских татар к работе в органах власти всех уровней, что должно было способствовать более успешному привлечению беднейших слоев крымских татар на сторону Советской власти.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ КРЫМСКОЙ АВТОНОМИИ В 1921 Г.

Однако определенная часть крымскотатарской общественности требовала более масштабных мер по татаризации. Всекрымская татарская беспартийная конференция потребовала от властей закрепления за татарами 30 мест из 50 в КрымЦИКе, закрепить за татарами руководство наркоматами просвещения, земледелия, Совнархоза, крымских представительств Наркоминдел, Внешторга, Военкомата, отозвать из Крыма всех присланных из центра представителей Советской власти и т.д. В августе Президиум Крымского обкома РКП(б), а в сентябре – Президиум ВЦИК отклонил большинство этих требований, но было принято решение наращивать темпы татаризации аппарата, усиления культурно-просветительской работы среди крымскотатарского населения.

Таким образом, созданная в ноябре 1921 г. Крымская АССР была итогом поисков оптимальной формы политического и правового устройства Крыма, которые велись с 1917 г. При ее создании были учтены многие уроки предыдущих политических экспериментов, но, вместе с тем, с большим трудом удавалось найти баланс в межнациональных отношениях, что негативно сказалось на исторических судьбах республики в последующие годы. Положительные и негативные стороны процессов, протекавших в Крымской Автономии в 20-30 гг. еще ждут своего изучения. В частности, это реализация политики коренизации среди различных народов Крыма, роль управленческого аппарата в этом процессе, многие вопросы подготовки к созданию Крымской АССР.

Литература

1. Четыре года Советской власти в Крыму (1920 –1924) Изд. КрымЦИК и Совнаркома. Симферополь, 1924.
2. Весь Крым (1920 –1925) Юбилейный сборник. Изд. КрымЦИК. Симферополь, 1926.
3. Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный 10-летию советизации Крыма 1920-1930. Под ред. И. Козлова. Крымиздат, Симферополь, 1930.
4. Советскому Крыму 20 лет. Крымиздат. Симферополь, 1940.
5. Шеф К. Красный Крым. Военно-статистический очерк. Харьков, 1923.
6. Усов С.А. Историко-экономические очерки Крыма, прошлое, настоящее и будущее Крымского сельского хозяйства.
7. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма ч.1 Крымиздат, Симферополь, 1951; ч.2. Крымиздат, Симферополь, 1957.
8. Очерки по истории Крыма. Ч.3. под общей редакцией И.С. Чирвы. Крым, Симферополь, 1967.
9. Очерки Крымской областной партийной организации. Под общей редакцией Н.В. Багрова. Таврия, Симферополь, 1981.
10. Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Научно практическая конференция. Симферополь 24-25 мая 1996 б/и.
11. Брошеван В.М. Крымская Республика: год 1921. Таврия, Симферополь, 1992.
12. Крымская АССР. Вопросы и ответы. Таврия, Симферополь, 1990.
13. Дементьев Н.Е., Андропова Н.Ф. О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР // Культура народов Причерноморья. 2000, №15, с. 60-64
14. Пашеня В.Н. Становление и деятельность органов государственного управления Крымской АССР в 1921-1929 гг. Историографический очерк. // Культура народов Причерноморья. 2002, № 31, с. 103-109.
15. Пашеня В.Н. Крым в 20-30 гг. // История Крыма с древнейших времен до наших дней. Атлас-компакт, Симферополь, 2004, с. 247-256.
16. Хованцев Д.В. О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР. // Культура народов Причерноморья. 1998, № 5, с. 313-317.

ЗАУЛОЧНАЯ С. А.

---

17. Змерзлый Б.В. Политика советского государства по отношению к русской Православной церкви в Крыму в 1921-1929 гг. Автореферат диссертации. ТНУ, Симферополь, 2000.
18. Прохорчик М.В. Народное образование в Крыму в годы НЭПа (1921-1929) Автореферат диссертации. Запорожье, 2000.
19. Бородин С.В. Аграрные отношения в Крыму (1918-1926). Автореферат диссертации. Запорожье, 2001.
20. Волобуев О.В. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века. // Отечественная история. № 9, с. 88-99.
21. Ленин В.И. Полн. собр. соч. т.6, с.206, т.7, с.105, 233, 242; т.10, с.115; т.17, с. 166, 230-231; т.23, с. 209.
22. Ленин В.И. Полн. собр. соч. т.50, с. 49-50.

Заєць І. О.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У КРИМСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (КВІТЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 1919 р.)

Історія земельних перетворень у Криму після другого встановлення тут радянської влади, їх правові основи ще не одержали помітного висвітлення в літературі. Тим часом, вони були важливим етапом в процесі правового регулювання земельних відносин на півострові в роки громадянської війни, який мав свої особливості.

Крім того, низка висловлених у зв'язку з цим положень потребує перегляду, зокрема твердження В. Волкова про те, що в Кримській радянській соціалістичній республіці почалася передача земель нетрудового користування селянству, чого насправді не було. А "правову" основу виникнення соціалістичного землеробства на півострові В. Волков неправомірно бачив "у прикладі селян центральних областей радянської Росії", а не в нормах чинного тоді другого земельного закону РРФСР [1, с. 112 - 113].

Мета статті – показати, що основою земельних перетворень у Кримській радянській соціалістичній республіці були норми "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства", що непередання земель нетрудового користування стало закономірним підсумком їх здійснення.

Кримський край як державне утворення припинив своє існування в квітні 1919 р. Це було наслідком того, що Крим (крім Керченського регіону) був знову зайнятий військами Червоної Армії РРФСР. І тут вдруге було встановлено радвладу.

Це спричинило ліквідацію державних органів і органів самоврядування, що функціонували в Кримському краї. Було оголошено про незаконність Кримського крайового уряду й неправомочність усіх виданих ним постанов і рішень.

Замість ліквідованих органів управління політвідділами радянських військ були створені на не правовій основі надзвичайні органи влади – ревкоми, що мали необмежені повноваження. Вони почали формувати ради як органи влади різного рівня і їх виконкоми.

Завершилося це проголошенням 1 травня 1919 р. створення Кримської радянської соціалістичної республіки як частини РРФСР і створенням її "тимчасового робітничо-селянського уряду" із комуністів і їх прихильників.

Населення півострова було сповіщено про те, що законодавство Російської імперії й Російської республіки більше не має юридичного значення та про відновлення дії нормативно-правових актів РРФСР, перерваної падінням у травні 1918 р. Радянської соціалістичної республіки Тавриди.

Регулювання земельних відносин стало здійснюватися на основі земельних законів РРФСР, і насамперед тих, які були видані в Москві після травня 1918р. Так, конфіскація нетрудових володінь на ПБК була вироблена не тільки на підставі двох

перших російських аграрних законів, але й з використанням прийнятого 13 липня 1918 р. декрету РНК РРФСР "Про націоналізацію майна позбавленого влади російського імператора й членів колишнього імператорського будинку" [2].

Свою діяльність у сфері регулювання земельних відносин у Криму ревкоми й ради також стали будувати й на підставі декрету РНК РРФСР "Про перехід маєтків, сільськогосподарських підприємств і ділянок землі, що мають культурно-освітнє й промислове загальнодержавне значення, у відання Народного Комісаріату землеробства" від 1 жовтня 1918р.

Унаслідок цього на півострові у відання ревкомів і земвідділів місцевих рад були передані, як і передбачалося декретом, "маєтки з цінними багаторічними культурами, такими як: сади, городи, розплідники, виноградники, тютюнові плантації", а також "колишні крупні маєтки з раціональними господарствами" і "зі складним технічним устаткуванням з обробки сільськогосподарських продуктів [3, с. 412].

Проте основним нормативно-правовим актом, на підставі якого почали регламентуватися земельні відносини після другого встановлення радвлади в Криму, став третій земельний закон РРФСР – "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства", яке 14 лютого 1919р. було затверджене ВЦВК [3, с. 417 - 432].

6 травня 1919р. з'явилася декларація "тимчасового робітничо-селянського уряду" Кримської радянської соціалістичної республіки. У ній містилися основні положення третього земельного закону РРФСР і оголошувалося, що ними цей уряд керуватиметься при проведенні аграрних перетворень.

На відміну від перших двох земельних законів РРФСР "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства" не передбачало право селян на вільний вибір ними форм землекористування і ставило завдання негайного "переходу від одноосібних форм землекористування до товариських". "Великі радянські господарства, комуні, спільна обробка землі й інші види товариського землекористування, – мовилося в його ст. 3, – є найкращими засобами для досягнення цієї мети, тому на всі види одноосібного землекористування варто дивитися як на ті, що минають і відживають свій вік" [3, с. 417].

Новий закон дуже обмежив використання селянами земель нетрудового користування, знову конфіскованих у Криму у їх власників. Це пояснювалося тим, що його ст. 8 визначала, що "земельний фонд використовується в першу чергу для задоволення потреб радянських господарств і комун, у другу – для потреб трудових артілей і товариств і для спільної обробки землі, у третю – для добування коштів для існування одноосібних землекористувачів" [3, с. 418].

Є підстави говорити про те, що третій земельний закон РРФСР узагалі заборонив на півострові передачу селянству земель нетрудового користування. На кращих із них наказувалося створити радгоспи, а що решту залишити у віданні земвідділів "для організації товариського загального господарства".

А в ст. 9 "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства" спеціально підкреслювалося, що "розподілу й одноосібному користуванню" не підлягають "усі взагалі землі, що ще не розподілені в одноосібне користування" [3, с. 418].

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
У КРИМСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ
(КВІТЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 1919 Р.)

Не могли ревкоми й місцеві ради після другого встановлення радвлади в Криму не керуватися при регулюванні земельних відносин і тими статтями третього земельного закону РРФСР, які визначали основні принципи й порядок виробництва землевпоряджувальних робіт. А вони теж були спрямовані на обмеження одноосібного селянського господарювання й на перехід до соціалістичного землеробства. Ст. 14 закону наказувала земорганам "як позачергові землевпоряджувальні роботи вносити в плани робіт відведення земель для потреб радянських господарств, урядових і громадських установ, для сільськогосподарських комун і артілей" [3, с. 419].

Крім того, відповідно до закону ревкоми й ради, їх земвідділи повинні були "надавати всіляке сприяння сільськогосподарським виробничим комунам, товариствам і громадам, що перейшли до спільної обробки землі, трудовим артілям і іншим сільськогосподарським об'єднанням як постачання їм насіння, знарядь, худоби, так і всіх видів агрономічної й культурно-технічної допомоги" [3, с. 431].

Серед радянських діячів у Криму були не тільки особи, які бездумно керувалися приписами "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства". Деякі з них усвідомлювали, що курс на негайний перехід до соціалізму в землеробстві нічого окрім шкоди не принесе, зокрема викличе масове невдоволення кримського селянства.

Невипадково Сімферопольський ревком, який тимчасово здійснював радвладу на території півострова, ухвалив рішення для регулювання земельних відносин як нормативно-правову базу використовувати не тільки третій земельний закон РРФСР, але й "українські декрети", тобто нормативно-правові акти, прийняті в УРСР, із земельного питання [4].

Гідність "українських декретів" полягала в тому, що в цей час вони ще не ставили завдання негайного переходу до соціалістичного землеробства, а орієнтувалися в основному на розвиток одноосібного селянського господарювання.

До числа таких "українських декретів" відносилось й ухвалене 19 березня 1918 р. II всеукраїнським з'їздом рад робочих, селянських і солдатських депутатів "Тимчасове положення про соціалізацію землі", що повторювало зміст "Основного закону про соціалізацію землі" РРФСР. Воно передбачало першочергове проведення зрівняльного розподілу серед селянства земель нетрудового користування [5, с. 77-89].

Аналогічне положення містилося й у маніфесті тимчасового робітничо-селянського уряду УРСР від 14 січня 1919 р. У ньому проголошувалося, що "усі землі поміщиків зі всім їх живим і мертвим реманентом повинні бути негайно відібрані в поміщиків і безкоштовно передані селянам" [5, с. 95].

Проте тенденція, спрямована на використання для регулювання земельних відносин у Криму й "українських декретів", не одержала розвитку. Причиною було те, що політвідділи й командування військами Червоної Армії РСФСР не дозволили цього, оскільки "українські декрети" на той момент ішли врозрід зі настановами "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства". Тому після другого встановлення на півострові радвлади тут не тільки не провели передачу селянству конфіскованих земель

нетрудового користування, але й прагнули адміністративними заходами не допустити їх самовільного захоплення сільськими жителями.

20 квітня 1919 р. Сімферопольський ревком надіслав розпорядження "усім революційним комітетам Криму негайно вжити заходи для охорони" маєтків, залишених поміщиками, що бігли, щоб не допустити в них "розкрадань", не допустити з боку селян "безладного вирубаня в лісових площах маєтків", а також "випасів хліба і трав". Конфісковані нетрудові володіння в Криму Сімферопольський ревком оголосив "радянськими економіями" і зажадав від місцевих ревкомів, щоб "усі вільні землі в полях, городах і ін." були "засіяні й засаджені" [6, с. 126, 130].

Ці дії Сімферопольського ревкому аніскільки не суперечили приписам "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства". Навпаки, вони були їх прямим наслідком.

Не відступив від приписів третього земельного закону РРФСР і "тимчасовий робітничо-селянський уряд" Кримської радянської соціалістичної республіки. У своїй декларації він сповістив кримське населення про те, що серед безземельних і малоземельних селян будуть розподілені тільки ті конфісковані нетрудові землі, на яких не будуть створені радгоспи й колективні господарства, а кількості їх у декларації не передбачалося [6, с. 145 - 146].

Зрозуміло, що суцільна радгоспозація конфіскованих нетрудових володінь не викликала ентузіазму в кримських селян. Особливо були незадоволені діями ревкомів і рад, спрямованими на здійснення встановлень "Положення про соціалістичний землеустрій і заходи переходу до соціалістичного землеробства" безземельні й малоземельні селяни. 29 квітня 1919 р. скликаний комуністами з'їзд селян Сімферопольського повіту зажадав від Сімферопольського ревкому негайного надання в користування селян конфіскованих земель нетрудового користування [7]. Аналогічні вимоги висловлювалися й у інших регіонах півострова: з'їзд селян Андріївської волості повіту Феодосії висловив своє обурення законодавчими перешкодами на шляху вільного вибору селянами форм землекористування й виступив проти курсу, спрямованого на перехід до соціалістичного землеробства [4].

Керівники Кримської радянської соціалістичної республіки відрізнялися не тільки тим, що завзято виконували приписи третього земельного закону РРФСР, але й узагалі "бігли попереду потягу" при регулюванні земельних відносин.

В опублікованій 6 травня 1919 р. декларації "робітничо-селянський уряд" повідомив про те, що він здійснить не тільки передбачену законом конфіскацію "поміщицьких і монастирських (вакуфних)" земель, але й не передбачену "Положенням про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства" конфіскацію "куркульських" земель, тобто земель економічно міцних селянських господарств, для організації на них соціалістичного землеробства.

Нам здається, що останнє положення кримськими радянськими керівниками було запозичене з декларації тимчасового робітничо-селянського уряду УРСР від 28 січня 1919 р., у якій передбачалося конфіскація не тільки поміщицьких і монастирських, але й куркульських земель [5, с. 104].

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
У КРИМСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ
(КВІТЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 1919 Р.)

Але на відміну від декларації "тимчасового робітничо-селянського уряду" Кримської радянської соціалістичної республіки декларація уряду УРСР не передбачала у той час переходу до соціалістичного землеробства, "Проводиться конфіскація поміщицьких, куркульських і монастирських земель, – ішлося в українській декларації, – для передачі в розпорядження малоземельних і безземельних селян". Не ставилося в ній і завдання масової організації селян у колективи, а лише вказувалося на те, що "уряд сприятиме поширенню колективного спільного обробітку землі, постачаючи селу насіння, технічні й сільськогосподарські знаряддя, необхідні для ведення громадських господарств" [5, с. 104].

У своїй діяльності щодо регулювання земельних відносин радянські органи в Криму керувалися й підзаконними актами, виданими в Москві. Одним із них був "Циркуляр Народного комісаріату землеробства РРФСР усім виконавчим комітетам обласних і губернських рад про реорганізацію, структуру й компетенцію місцевих земельних органів" [3, с. 197 - 199].

Він виявився досить своєчасним, оскільки після проголошення Кримської радянської соціалістичної республіки тут почала формуватися система земвідділів виконкомів і волосних рад повітів, її очолив республіканський народний комісаріат із земельних справ. Главою його був призначений С. Ідрісов. Функції земвідділів, їх правовий статус визначалися також іншим підзаконним актом – "Положенням про земельні відділи губернських, повітових і волосних виконкомів", яке було затверджено Наркомземом РРФСР 10 травня 1919 р. [3, с. 231 - 251].

Керуючись ним, Наркомзем Кримської радянської соціалістичної республіки почав "спостереження за виконанням на місцях законів і розпоряджень", видавати свої інструкції "в межах чинних постанов центральної влади й згідно з ними", "керувати діяльністю всіх земвідділів, запобігати їх незаконні або недоцільні розпорядження й до" [3, с. 232].

Переконавшись, що від радвлади воно не одержить земель нетрудового користування, кримське селянство сподівалося, що зможе хоча б використовувати сільськогосподарський реманент із конфіскованих маєтків. Цю ідею підтримали деякі місцеві земвідділи. У червні 1919р. відбувся з'їзд представників волосних земвідділів республіки. Він висловився за організацію при кожному волосному земвідділі прокатного пункту землеробських машин і знарядь, із конфіскованих маєтків "на умовах вироблених волосним виконавським комітетом і волосними земельним відділом" для використання їх селянами в своїх господарствах.

Ця ідея викликала стриману реакцію республіканського Наркомзему, який 19 червня 1919 р. підкреслив, що "знаряддя для прокатних пунктів можуть бути взяті з радянських економш тільки зайві для цих господарств" [6, с. 182 - 183].

Правовий статус колишніх кримських поміщиків, позбавлених своєї земельної власності, визначався "Інструкцією про колишніх землевласників і про їх майно", що була видана Наркомземом РРФСР 1 жовтня 1918 р. У її ст. 1 йшлося про те, що "виселені з маєтків нетрудові особи мають право поселення в будь-якому місці..., на рівних засадах з іншими громадянами" [6, с. 199].

Чинним нормативно-правовим актом підзаконного характеру на території Кримської радянської соціалістичної республіки був і циркуляр Наркомзему РРФСР "Про порядок відчуження земель і винагороди за невикористані покращення" від 17 жовтня 1918 р. "Видача винагороди, – зазначалося в його параграфі 7, – усім нетрудовим землевласникам... за збитки, заподіяні їм... відчуженням приналежної їм землі, скасовуються" [3, с. 201 - 202].

Згідно з "Положенням про земельні відділи губернських, повітів і волосних виконкомів" РРФСР від 10 травня 1919 р. у підвідділі сільського господарства республіканського Наркомзему було створено відділення усупільнення сільського господарства. На нього московським підзаконним актом був покладений обов'язок керувати організацією колгоспів, проводити їх реєстрацію, інструктувати місцеві земельні органи з питань усупільнення сільського господарства [3, с. 240].

Діяльність відділення усупільнення сільського господарства республіканського Наркомзему регулювалася нормами підзаконних актів, виданих Наркомземом РРФСР. Одним із них було "Положення про реєстрацію сільськогосподарських комун" від 3 серпня 1918 р., яке визначало порядок організації цього виду сільськогосподарських колективів і способів їх легалізації шляхом реєстрації в земвідділі. А питання їх землекористування визначалися "Інструкцією земвідділам про відведення землі сільськогосподарським комунам", що була затверджена Наркомземом РРФСР 3 серпня 1918 р. У ній підкреслювалося, що "земля відводиться в першу чергу в користування сільськогосподарських комун", а земвідділам пропонувалося "докласти всіх зусиль" "із метою створення земельного фонду для наділу комун землею" [3, с. 407].

У розпорядженні відділення усупільнення сільського господарства кримського Наркомзему були для використання затверджені Наркомземом РРФСР 24 серпня 1918р. "Правила видачі позик сільськогосподарським виробничим комунам" [3, с. 410-411]. Проте немає конкретно-історичних даних, з яких можна було б зробити висновок про те, що ці правила мали в Криму практичне застосування. Причина цього була у відсутності необхідних для їх проведення в життя фінансових коштів у радянських органів.

Після другого встановлення радвлади в Криму регулювання відносин, пов'язаних із земельними площами, зайнятими лісами, здійснювалося на основі статей "Основного закону про ліси", прийнятого РРФСР від 27 травня 1918р. Згідно з ними кримські ліси перестали бути об'єктом власності окремих осіб і громад, а самі вони були проголошені загальнонародним надбанням. Право користування землями, зайнятими лісами, цим законом детально не регламентувалося. У його ст.8 лише йшлося про те, що право розробки правил користування землями під лісами на місцях під керівництвом рад повітів мають волосні та сільські ради [3, с. 157 - 158].

У Криму цим займалися не волосні й сільські ради, а республіканський Наркомзем. 10 травня 1919 р. він видав наказ "Про правила використання кримських лісів для задоволення господарських потреб місцевого населення". У ньому передбачалася кримінальна відповідальність для осіб, які порушили визначені правила використання земельних площ, що знаходилися під лісами [8, с. 1].

Кримське селянство було незадоволене не тільки тим, що не одержало в своє розпорядження конфісковані землі нетрудового користування. Його обурювало й те,

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
У КРИМСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ
(КВІТЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 1919 Р.)**

що керівництво Кримської радянської соціалістичної республіки завзято його грабувало, виконуючи декрет ВЦВК "Про стягування зі сільських господарів натурального податку шляхом відрахування частини сільськогосподарських продуктів" від 30 жовтня 1918 р. [3, с. 202 - 203].

При цьому з місцевих селян стягувався замість загальнодержавного грошового податку натуральний податок із вироблюваної ними сільськогосподарської продукції. А розмір його обчислювався згідно з декретом "з надлишку її порівняно з потребами самого господаря й визначався відповідно від площі посіву й від кількості голів худоби" [3, с. 202].

Податок у радянському Криму стягувався досить енергійно й фактично був безвідплатною експропріацією власності селян. Тільки з сільських жителів Євпаторійського повіту було вилучено 224 754 пуди продовольства [1, с. 114].

Ентузіазм при стягуванні податку, що виявили керівники республіки, спричинив те, що він стягувався не тільки з селян. 16 червня 1919 р. "тимчасовий робітничо-селянський уряд" ухвалив постанову, що визначила порядок обов'язкового проведення реквізиції хлібу, худоби й майна в радянських господарствах. За протидію їй передбачалася кримінальна відповідальність, яку повинні були визначати трибунали [8, с. 18].

Після другого встановлення радвлади в квітні 1919 р. утворилася Кримська радянська соціалістична республіка з відновленням тут юридичної дії законодавства РРФСР. Регулювання земельних відносин у ній здійснювалося на основі приписів земельних законів РРФСР і насамперед "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства".

Унаслідок цього в республіці серед безземельного й малоземельного селянства не був здійснений розподіл націоналізованих земель нетрудового користування. А на них почався процес переходу до соціалістичного землеробства шляхом масової організації радгоспів, а також деякою мірою колективних господарств. Цей процес ще потребує додаткового дослідження.

Література

1. Волков В. За власть советов. – Симферополь: Крымиздат, 1963.
2. Собрание узаконений. -1918. -№ 52. - С.588.
3. Аграрная политика Советской власти /1917 - 1918/. - Документы и материалы. - Москва: Издательство АН СССР, 1954.
4. Державний архів Російської Федерації. - Ф. Р-1243, оп. 1, спр. 4, с. 32.
5. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. - Том перший. - 1917 - 1941 рр. – К.: Державне видавництво політичної Літератури УРСР, 1963.
6. Борьба за советскую власть. - Документы и материалы. - Т.П. – Симферополь: Крымиздат, 1961.
7. Таврический коммунист. - 1919. - № 19.
8. Державний архів при Раді Міністрів АРК. - Ф.Р-2060, оп. 1, спр. 1.

Омельянчук И. В.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ИДЕОЛОГИИ ЧЕРНОСОТЕННЫХ ПАРТИЙ

С началом XX в. наряду с революционно-освободительным движением, серьезную угрозу для самодержавия стали представлять и усилившиеся на окраинах империи движения национальные, требовавшие культурной, а иногда и политической автономии, от которой один шаг до независимого государства. Возникшие как ответная реакция на усиление национально-освободительного движения черносотенные партии однозначно оценили подобные требования как «потрясение основ» русской государственности. Кроме того, из парадигмы черносотенной идеологии, жестко связывавшей самодержавие с особенностями русского национального духа, следовало, что все «инородческие» движения, объективно направленные против господства русской нации, одновременно подрывают и устой самодержавия.

Таким образом, для правых борьба против «инородческого сепаратизма» и защита «русской народности» являлась одновременно защитой самодержавия. И если либералы и социалисты в политических баталиях акцентировали свое внимание на положении национальных меньшинств в Российской империи и будировали еврейский, польский, украинский вопросы, то монархисты во главу угла ставили в первую очередь вопрос русский. «Надо будить наше национальное сознание, а не усыплять самодеятельность русского человека уверениями в необходимости предварительного его превращения в «гражданина мира», - утверждал лидер Харьковского отдела «Русского Собрания» А.С.Вязигин[7:V]. По мнению известного историка, члена СРН Д.И.Иловайского главным источником бедствий России, как внешних, так и внутренних, является «явный недостаток национализма [русского – И.О.] в интеллигентных и бюрократических сферах»[6]. Правый публицист Н.Черников утверждал, «в России именно Русские в загоне, что в этой вопиющей несправедливости коренится главная причина всех наших неудач и нестроений». «Россия должна быть русской, или ее не будет», - писал он[14: 219, 221].

В своих трудах правые чаще использовали термин «народность», лишь Л.А.Тихомиров употреблял категорию «нация». Но предикатом субъекта «народность» в трудах монархистов являлось слово «национальный», а отнюдь не «народный», что свидетельствовало об определенном смешении дефиниций. В основном, правые под термином «народность» понимали нацию, но не как политическую или этническую общность, а как культурно-конфессиональное объединение с открытыми границами. А представитель «Русского Собрания» генерал М.М.Бородкин народность трактовал одновременно и как национализм, и национальность[8: 30].

Но большинство монархистов исходили из противопоставления понятий нации и народности. Так в «Своде основных понятий и положений русских монархистов», выработанный Программным разрядом V Всероссийского съезда Русских Людей

(1912 г., Петербург) нация трактовалась как «искусственное общество людей разного рода и племени, разно верующих и не всегда говорящих одним языком, но сплоченных одной цивилизацией и подвластных одному государству». Народность же «есть соборность рода, языка и быта страны (отечества, родины) связанная верою, просвещением и предопределенною Господом Богом Целесообразностью». По мнению авторов «Свода», четыре признака свойственные народности не обязательны для национализма: вера, страна, государственность, род. Так французская нация обходится без веры и вероисповедания, австрийцы без рода и племени, евреи без страны и земли, а цыгане без государственности[21: 208].

Критерий принадлежности к «русской народности» (или нации) сформулировал товарищ министра просвещения при Александре III князь М.С.Волконский: «Только православный считался истинно русским, и только русский мог быть истинно православным»[22: 336]. Черносотенцы начала XX века разделяли эту точку зрения. Один из руководителей Санкт-Петербургского отдела «Русского Собрания» И.Л.Мордвинов утверждал «для того, чтобы сделаться русским человеком, прежде всего надо быть православным; только православие производит и поддерживает русскую национальность»[11: 167]. По мнению Д.И.Иловайского, православие есть главный признак русской народности[6].

При этом все восточнославянские народы СРН объединял в рамках единой русской нации. В уставе этой организации провозглашалось: «Союз не делает различия между великороссами, белоруссами и малороссами» [27: 144]. Член главного Совета СРН М.Таубе даже включал в состав русского народа и литовцев, вероятно исходя из того факта, что долгое время в Великом княжестве Литовском официальным языком являлся русский. «Великоруссизм, малоруссизм (украинство), белоруссизм и литвинизм составляют как бы притоки одного великого разлива великорусского», - писал М.Таубе[12: 109]. По мнению академика А.И.Соболевского только интеллигенция различает три ветви: малорусов, белорусов и великорусов[13: 48]. Лучшее перо Всероссийского национального союза М.О.Меньшиков также не разделял восточнославянские народы на отдельные нации и, противопоставляя их остальным народностям России, заявлял: «Вместе с малороссами и белорусами мы – через национальную Думу нашу – должны сказать громко бушующей инородчине - нация это мы»[5: 234].

Довольно долго монархисты просто закрывали глаза на усиление украинского национального движения. Правые постоянно подчеркивали, что украинцы не – «инородцы», а ветвь «великорусского племени». «Малороссы – инородцы! Что за нелепость», – писала черносотенная газета «Тверское Поволжье»[24]. В 1904 г. С.Ф.Шарапов утверждал, что «в Малороссии культурная борьба закончена в пользу Русского элемента»[30: 19]. Академик А.И.Соболевский в своих высказываниях был осторожнее, но и он оптимистично смотрел на процесс слияние украинского и русского народов. «Малорусы держатся крепко за свой язык и свои бытовые особенности. Столетия близкого соседства малорусов с великорусами не превратило их в великорусов; полной ассимиляции не последовало, но начало ей положено», - писал он[13: 49]. А.С.Вязигин выступая на Первом Всероссийском съезде Русского Собрания, заявил: «...в Слободской Украине нет сепаратизма, и что

отдельные голоса, временами раздающиеся в таком направлении, нельзя считать за голос целой области»[20: 122].

Лишь известный славист, декан историко-филологического факультета Варшавского университета А.С.Будилович, осознав всю серьезность положения, писал: «Мы обязаны дать дружный отпор тем «украинцам», которые – по святой ли простоте, или по интригам врагов, или, наконец, по корыстному желанию стать из вторых в городе первыми в деревне – упражняются теперь в раскалывании, то «немецким топором», то «польскою пилою» самого ядра нашей земли и народности»[1: 43]. Официальные власти, обладая лучшими источниками информации, чем представители монархических партий, в период нового революционного подъема так же забили тревогу. Киевский губернатор доносил: «В течение 1911 г. малорусская интеллигенция, питаясь сепаратистскими идеями из-за рубежа, сделала большие успехи в смысле пропаганды ложного учения о происхождении Украины, проповедуемого такими историками, как Грушевский» [28: 44]. В докладе полковника А.В.Мезенцова начальнику отдельного корпуса жандармов В.Ф.Джунковскому указывалось: «Начиная с 1905 г. все мазепинские партии в Галичине и их отделения в России окончательно осознали идею «Самостийной Украины» и всецело стремились только к тому, чтобы, использовав в удобное время переход Австрии через границу в Россию... под скипетром Габсбургов основать «Украинское королевство»» [2: 504]. Все это не могло не тревожить правительство и лояльные к нему политические силы. Поэтому на повестку дня встал вопрос об отношении черносотенцев к украинскому национальному движению.

Первыми откликнулись на эту проблему представители Киевского Клуба русских националистов (ККРН), заявив что «мазепинское движение является самым грозным и опасным из всех движений, направленных против единства и целостности Российской империи» [23: 262]. На специальном заседании Клуба одним из его членов было сделано сообщение «Сущность и значение украинофильства». Вывод докладчика был весьма категоричным: «мазепинство» явление, не имеющее исторических корней в Малороссии и привнесенное туда другими державами с целью присоединить ее [23: 134-135]. Эту точку зрения отстаивали и другие представители ККРН. Так В.В.Шульгин характеризовал украинское национальное движение как «представляющее, несомненно, государственную измену, мечтающее о том, чтобы продать русские земли австрийской короне за цену «автономии»...» [3]. А.И.Савенко утверждал, что «мазепинцы тянут нас под власть Габсбургов, т.е. в польско-немецкое ярмо, в страшное рабство» [4]. Такая позиция позволяла правым противопоставить украинский народ и украинскую политическую элиту, обвиняя последнюю в том, что она для удовлетворения собственных политических амбиций готова отдать собственный народ под гнет иноверцев.

Киевский профессор Т.В.Локоть подчеркивал что, следует отличать этнографический национализм от национализма сепаратистского, и если к первому надо относиться терпимо, то ко второму - со всей суровостью [23: 136]. Другой известный представитель киевских монархистов В.В.Шульгин полностью

солидаризировался с ним. «Неужели можно верить тому, что люди, предостерегающие против мазепинства, – писал он, – преследуют так называемое «этнографическое украинофильство»? ...мы не только не посягаем на малорусский говор, бытовые исторические особенности и прелесть украинской поэзии, но мы охраняем ее и лелеем...» [3].

Правые особенно подчеркивали тот факт, что национальные идеи проповедуемые украинской интеллигенцией, не находили отклика ни в русифицированных городах Украины, ни в селах, где крестьяне находили для себя своеобразную православно-русскую национально-конфессиональную идентификацию, продолжая при этом считать себя малороссами. А.С.Будилович, утверждал, что «центробежные стремления если и проявлялись иной раз у южноруссов, то обыкновенно не в среде народных масс, а в верхах населения... в новейшее время – разных интеллигентов» [1: 27]. По мнению националиста А.А.Сидорова «политическое украинофильство» в настоящее время «не находит, к счастью, сочувствия в народе» [5: 296].

Академик А.И.Соболевский писал: «Данные новейшего «освободительного движения» показывают, что украинофильство свойственно только левым партиям, и что умеренное большинство, и, прежде всего наиболее заинтересованное здесь крестьянство, никакого украинофильства не знает; оно считает себя за один русский народ с великороссами и стоит за полное государственное единство России» [13: 51]. Характерно высказывание волынского крестьянина члена Государственной думы (фракция националистов) М.С.Андрейчука: «Всякую украинофильскую пропаганду мы отвергаем... Мы малороссы, как и великороссы, суть люди русские, а гг. Милокову, Родичеву и Лучицкому говорим: продолжайте вашу заботу о том племени, служить которому вы призваны, а украинского народа не касайтесь» [5: 296].

Черносотенцы считали, что украинское национальное движение не имеет шансов на успех, и поэтому «создать» отдельную нацию из малороссов никому не удастся. «Если это не удалось во времена Мазепы, то теперь это совершенно невозможно. Ассимиляция малороссов с великороссами идет неудержимо и непрерывно» утверждал профессор Т.В.Локоть [23: 136].

Л.А.Тихомиров, отстаивая имперский принцип функционирования государства, при котором политическими правами обладает лишь одна титульная нация, доказывал, что сохранить самодержавие можно, лишь сохранив исключительное положение русских в государственном механизме России. По его мнению «политика должна быть *национальной*», так как «монархия возможна лишь в нации, т.е. в обществе с установившейся внутренней логикой развития, с известной преемственной традицией, с тем, что составляет «дух народа» [25: 585]. Л.А.Тихомиров утверждал, что, «...без существования единого духа в нации, составляющей государство, истинная монархия невозможна». Поэтому, «чтобы в... разноплеменном государстве возможна была монархия, необходимо преобладание какой-либо одной нации, способной давать тон общей государственной жизни и дух которой мог бы выражаться в Верховной власти» [25: 609].

«Россия для русских». Это правило должно служить руководящим началом во **всей** политике и в нашей повседневной жизни», - утверждал член «Русского

Собрания» генерал М.М.Бородкин [7: 191]. «Мы считаем, что в пределах нашего отечества первенствующее место должно принадлежать русским. Для себя, а не для других мы строили свой дом» - настаивал председатель этой организации Д.П.Голицын [10: 26]. «Россия не для Жидов, Поляков и Финляндцев, а, наоборот – для Русских» - писал рупор Русской Монархической Партии «Московские ведомости» [19].

Эти положения были зафиксированы в партийных документах правых. Устав СРН провозглашал: «Все учреждения Государства Российского объединяются в прочном стремлении к неуклонному поддержанию Великой России и преимущественных прав русской народности», которой должно принадлежать «первенствующее значение в государственной жизни и государственном строительстве» [27: 143, 144]. Даже весьма умеренный Всероссийский национальный союз, стремясь сохранить «единство и неразрывность» Российской империи, своей главной задачей считал «ограждение во всех ее частях господства Русской народности» [29: 1].

При этом авторы устава Союза Русского Народа предполагали, что «господство русской народности» отнюдь не будет препятствовать «множеству инородцев» считать «за честь и благо принадлежать к составу Российской империи» [27: 143]. Мысль о том, что Российская империя оказывает цивилизаторское влияние на другие народы и, стало быть, вхождение в состав русского государства является благом для «инородцев», стала традиционной для российских монархистов. Так ведущий теоретик правых Л.А.Тихомиров утверждал, что «...русская национальность есть *мировая* национальность, никогда не замыкавшаяся в круге племенных интересов, но всегда несшая идеалы общечеловеческой жизни, всегда умевшая дать место в своем деле и в своей жизни множеству самых разнообразных племен. Именно эта черта и делает русский народ великим мировым народом и, в частности, дает право русскому патриоту требовать гегемонии для своего племени». Отсюда, по мнению Л.А.Тихомирова, следует, что «наше господство дело не просто национального эгоизма, а мировой долг» [26: 168, 362].

Генерал М.М.Бородкин, признавал, что русская культура развивается медленнее европейской вследствие множества объективных исторических причин. Но «если бы даже и допустить, что наша культура ниже культуры западных окраин... Разве мы свой «отсталостью», своим «варварством» мешаем развитию культуры на окраинах?» - спрашивал М.М.Бородкин. «Напротив, - утверждал он, - мы им дали возможность окрепнуть. Польша, Финляндия и Остзейский край расцвели *после* их присоединения к России. Русский меч оберегал их; русская казна содействовала им. Но чему мы действительно препятствовали, так это развитию государственной обособленности. Отсюда произошли все те крики об угнетении инородцев, которые стали оглашать Россию и Запад» [7: 191].

Черносотенцы постоянно подчеркивали, что Россия от присоединения окраин, не имеет никаких экономических выгод, более того, она несет существенные потери, поддерживая вошедшие в состав империи народы, экономически даже более развитые, чем Великороссия. Так А.П.Липранди не без оснований утверждал, что «все наши инородческие окраины существуют за счет коренной России, т.е., говоря

проще, за счет русского народа, которому приходится нести двойную финансовую тяготу». В доказательство он приводил данные, полученные государственным контролером финансов П.Х.Шванебахом: Россия платит окраинам на 168 млн. рублей больше, нежели от них получает, окраины же получают на 77 млн. больше, нежели платят в казну. По данным А.П.Липранди за каждый рубль платимого государству налога Польша получает обратно - 1 р. 14 к., Балтийский край - 1 р. 29 к., Литва - 1 р. 31 к., Кавказ - 1 р. 46 к.. Коренная же Россия получает от 47 (великорусские губернии) до 92 (малорусские губернии) копеек. [16: 46, 47] Эту точку зрения разделял Д.И.Иловыйский, утверждавший, что «окрайны, особенно западные и южные, стали жиреть за счет Русского центра, который явно захирел» [6].

Монархисты утверждали, что Российская империя, лишив присоединенных «инородцев» политических прав, отнюдь не стремится к их обрусению и оставляет в неприкосновенности их культурные права, не мешая их самобытному развитию. А.С.Вязигин подчеркивал, что в отличие от европейских государств, «у нас нет гонений на народные языки... у нас рядом с русскими, безвозбранно существуют инородческие школы... Местные правовые обычаи и законы у нас остаются неприкосновенными, поскольку их существование совместимо с интересами целого - с благом империи и общеимперскими нуждами» [9: 159]. По мнению князя Д.П.Голицына, из господствующего положения русской народности, «не следует, что наше отношение к инородцам должно быть враждебным. Россия завоевала окраины не для того, чтобы с ними воевать, а для того, чтобы жить с ними в дружбе». «В инородцах мы хотим видеть будущих русских людей», - писал князь [10: 26, 27]. Таким образом, правые, отрицая и факт, и необходимость насильственного обрусения инородцев, тем не менее, считали, что конечной целью национально-государственной политики все же должно стать «добровольное и мирное» слияние инородцев с «господствующей народностью» [9: 160].

Монархисты, отстаивая «единую и неделимую», все же оставляли за инородцами право на сохранение национальной самобытности. Националист В.А.Бобринский подчеркивал: «Мы желаем культурного национального развития инородцев, которые находятся под русской державой, но при соблюдении русских государственных интересов, которые им инородцам, еще более необходимы, чем нам, русским» [5: 238]. Представитель «Русского Собрания» М.М.Бородкин писал: «Крепость государства требует, чтобы инородцы, сохраняя свой язык, нравы, обычаи, уклад жизни, свои порядки внутреннего управления и проч. были русскими по своим политическим чувствам, общим мировым стремлениям» [15: 72].

Еще в конце XX в. Л.А.Тихомиров предостерегал против предоставления одинаковых прав народам, игравшим различную роль в создании российской государственности. В этом случае, по его мнению, власть перестанет быть русской и православной. Став равноправными с русскими, поляки, финны, немцы легче бы организовались против правительства, а русские подданные не поддержали бы его, не ощущая своим [22: 339]. «Несомненно, - писали «Московские ведомости», - что первым последствием перехода Верховной Власти к представителям различных племенных групп, населяющих Россию, будет требование этими представителями особого от России существования этих групп» [17]. Поэтому наделение

«инородцев» какими-либо политическими правами монархисты жестко связывали с их лояльностью к Российской империи, «...но коль скоро выяснилось, что от таких-то [инородцев – И.О.] нельзя ожидать содействия общему делу, тогда о равенстве всех перед лицом Руси не может быть и речи» - писал Д.П.Голицын [10: 27]. «Московские ведомости» считали, что каждую народность приобщать «к благам государственного быта» следует в соответствии с «достигнутой уже ею степени гражданственности» [18].

Таким образом, правые всеми силами стремились заблокировать развернувшиеся в России процессы национальной самоидентификации, понимая, что за ними неминуемо последует процесс самоопределения новообразованных наций, чреватый расчленением Российской империи и созданием новых независимых государств. Превратить Россию в государство-нацию было невозможно, не уничтожив империю, чего монархисты вовсе не хотели. Поэтому, сохраняя имперский характер русского государства, черносотенцы стремились сохранить и имперский характер национальных отношений в нем, то есть господство титульной нации и «благодарное» подчинение ей других народов, которым принадлежность к империи должна давать «неисчислимыя блага», а именно: безопасность, экономическое процветание, доступ к культурным ценностям. При этом, естественно, для представителей не титульных наций должна сохраняться возможность свободного перехода в состав господствующей нации. В России этот переход существенно облегчался тем, что в ней функции титульной нации (русские) выполняла титульная конфессия (православные), так как изменить вероисповедание гораздо проще, чем национальность. Последний фактор во многом объяснял ту относительную стабильность в межнациональных отношениях в России в предыдущий период.

Литература

1. Будилович А. О единстве Русского народа. С-Пб. Типография В.Д.Смирнова, 1907. - С.43.
2. Джунковский В.Ф. Воспоминания. Т.2. Москва, Изд. им. Сабашниковых. 1997. – 686 с.
3. Киевлянин. 1912. 4 января. № 4.
4. Киевлянин. 1912. 8 января. № 8.
5. Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. - 525 с., ил.
6. Кремль. 1905. 24 февраля. №№ 21 и 22.
7. Мирный труд. 1903. № 5.
8. Мирный труд. 1904. № 1 (отдел второй)
9. Мирный труд. 1904. № 9.
10. Мирный труд. 1905. № 1.
11. Мирный труд. 1905. № 5.
12. Мирный труд. 1906. № 8
13. Мирный труд. 1907. № 6-7.
14. Мирный труд. 1909. № 1.
15. Мирный труд. 1909. № 12.
16. Мирный труд. 1910. № 4
17. Московские ведомости. 1905 г. 2 (15) октября. № 261
18. Московские ведомости. 1905 г. 4 (17) октября. № 263.
19. Московские ведомости. 1906 г. 11 (24) января. № 8.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ИДЕОЛОГИИ ЧЕРНОСОТЕННЫХ ПАРТИЙ

20. Правые партии. Документы и материалы. В 2 тт./ Т.1. 1905-1910 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) – 1998 – 720 с.
21. Правые партии. Документы и материалы. В 2 тт./ Т.2. 1911-1917 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) – 1998 – 816 с.
22. Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шацилло К.Ф., Эймонтова Р.Г. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика. М.: Прогресс-Традиция, 2000, - 440 с.
23. Сборник клуба русских националистов. Вып. 4 - 5. К., 1913.
24. Тверское Поволжье. 1907. 5 августа. № 198.
25. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. – М.: ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1998 - 672 с.
26. Тихомиров Л.А. Христианство и политика. – М.: ГУП «Облиздат», ТОО «Алир», 1999. - 616 с.
27. ЦГИАУ Ф.442. Оп. 636. Д.647, ч.2.
28. ЦГИАУ Ф.442. Оп. 861. Д.259.
29. ЦГИАУ Ф.1439. Оп. 1. Д.1377.
30. Шарапов С. Опыт Русской политической программы. М., 1905. – (2), IV, 97 с.

Мельников А. В.

ПОДОХОДНЫЙ НАЛОГ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА ОККУПИРОВАННОЙ ГЕРМАНИЕЙ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ И КРЫМА

Современная теоретико-правовая наука обязательным признаком государственности называет систему налогообложения, составной частью которой является наличие собственных налогов и сборов. Пополнение бюджета Третьего рейха через налоги и сборы являлось неотъемлемой частью оккупационной политики нацистской Германии. Научная новизна работы заключается в ограниченном количестве исследований фискальных правоотношений в период немецко-фашистского оккупационного режима на территории Украины и Крымского полуострова. При этом большая часть публикаций лишь поверхностно касается налоговых правоотношений [1]. В некоторых исследованиях указывается только часть налогов, взимавшихся в Крыму, без их анализа и взаимосвязи с фискальным законодательством рейхскомиссариата «Украина» [2, с. 42, 59-63]. Изучение позитивного и негативного опыта в налоговой политике оккупантов, реализованной на территории Украины, позволяет глубже понять истинные цели германского командования.

Предметом данного исследования является финансовая политика в области подоходного налога с населения оккупированного Крыма, формально входившего в рейхскомиссариат «Украина». Целью работы ставится анализ становления и развития во времени подоходного налога, сравнение Крымского оккупационного законодательства в части подоходного налога с фискальными законами рейхскомиссариата «Украина» и с соответствующими советскими нормативно-правовыми актами, действовавшими во время Второй мировой войны.

В довоенное время второе по величине место (после налога с оборота) в формировании доходной части Государственного бюджета СССР составлял подоходный налог, который в проекте Государственного бюджета СССР на 1941 г. составлял 31,2 миллиарда рублей [3, с. 77-79]. Важность этого налога для бюджета Третьего рейха была очевидна.

4 апреля 1940 г. законом СССР «О подоходном налоге с населения» на территории Советского Союза были внесены изменения в систему обложения граждан подоходным налогом, введенную в 1934 г., когда указанный налог взимался по прогрессивным ставкам: от 0,6% с заработной платы до 140 рублей и до 3,3% с зарплаты свыше 600 рублей. Так, налоги с заработков до 300 рублей были понижены, а свыше 700 рублей – повышены. Необлагаемый минимум составил 150 рублей в месяц. Для рабочих и служащих, имеющих более трех иждивенцев, была установлена скидка по уплате налога в 30%. Кооперированные кустари и ремесленники по налоговому обложению приравнивались к рабочим, но с повышением ставки налога на 10%. Для единоличных кустарей и ремесленников

**ПОДОХОДНЫЙ НАЛОГ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
НА ОККУПИРОВАННОЙ ГЕРМАНИЕЙ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ И КРЫМА**

введено обложение данным налогом по фактически полученному доходу, что привело к повышению размера налога с 32,3% до 37,3% [4, с. 11]. Действовал этот Закон на всей территории СССР.

Постепенно в сфере пополнения бюджета Третьего рейха германское руководство вводило вместо советских законов – немецкие. Так, одним из первых был издан закон «О подоходном налоге» от 5 августа 1941 г. Его проект был составной частью «Коричневой папки» Альфреда Розенберга – директив по гражданскому управлению в рейхскомиссариате «Украина». Данным законом германское правительство не изменило размер необлагаемого минимума, но установило для рабочих, служащих и лиц свободных профессий новые ставки налога из расчета: от 151 рубля до 200 рублей в месяц – 1,2 рубля и 3% с суммы, которая превышает 150 рублей; от 201 рубля до 300 рублей в месяц – 2,7 рубля и 3,3% с суммы, которая превышает 200 рублей; от 301 рубля до 500 рублей в месяц – 6 рубля и 4% с суммы, которая превышает 300 рублей; от 501 рубля до 700 рублей в месяц – 14 рубля и 5% с суммы, которая превышает 500 рублей; от 701 рубля до тысячи рублей в месяц – 24 рубля и 6% с суммы, которая превышает 700 рублей; от тысячи рублей и выше в месяц – 42 рубля и 7% с суммы, которая превышает тысячу рублей [5, с. 80–84]. К подоходному налогу прикреплялся сбор на капитальное строительство и на культурные потребности населения. Последний взимался с рабочих, служащих и других граждан с заработной платы предшествовавшего месяца и удерживался с жалования текущего месяца по следующим ставкам: от 1,05 рубля и 2,5% с суммы, превышающей 150 рублей, и до 37,8 рублей и 6% с суммы, превышающей тысячу рублей. В законе предусматривалась возможность взимания подоходного налога по средней ставке в размере 10% с заработной платы. С дохода рабочих и служащих, которые работали по совместительству, налоги и сборы исчислялись отдельно по каждому месту работы, а свободный от налога минимум при этих удержаниях не применялся.

Статьи вышеуказанного закона от 5 августа 1941 г. стали частью временного распоряжения рейхскомиссара Украины Эрика Коха «О взимании налогов и иных денежных сборов на территории рейхскомиссариата «Украина» от 21 ноября 1941 г. [6, с. 7]. Параграфом 2 распоряжения признавались действующими советские налоги и сборы в части, не противоречащей и дополняющей данный нормативный акт. Это, в первую очередь, относилось к подоходному налогу с государственных предприятий, с колхозов, с предприятий общественных организаций. Приложением к параграфу 8 распоряжения устанавливались тарифы исчисления подоходного налога с населения в следующих размерах: до тысячи рублей – в твердой денежной сумме, свыше тысячи рублей – в процентах. Была установлена скидка по взиманию налога в 15–25% (в зависимости от размера дохода, но в среднем – 20%) для тех, у кого находилось на содержании 4 и более лиц. Так, при доходе свыше пяти тысяч рублей в месяц налог взимался в размере 20%, для указанных льготников – 15%, при зарплатке от 500 до 600 рублей в месяц – 36,5 рублей, а для имевших скидку – 27,2 рубля, при зарплатке от 150 до 160 рублей в месяц – 4 рубля для всех и 3,33 рубля, соответственно, для многодетных и малоимущих.

18 января 1942 г. в генеральном округе «Таврия» Симферопольское городское управление, которое являлось местным органом власти, подконтрольным немецкой военной комендатуре города, опубликовало объявление о введении новых налогов, одним из которых был подоходный. Его платили ежемесячно следующие категории граждан: получающие заработную плату (жалование) в размере 10% от всей суммы дохода, который превышал 200 рублей в месяц. Другую группу составляли самостоятельно работающие ремесленники, кустари и люди свободных профессий: адвокаты, врачи, извозчики и т.п. Если их заработок составлял более 200 рублей в месяц, то сверх этой суммы с них взимался подоходный налог в размере 10% от полученного дохода. Указанные лица исчисляли подоходный налог сами и вносили его в кассу соответствующего управления авансом не позднее пятого числа очередного месяца. Лица, моложе 18 лет, работавшие или имевшие самостоятельный заработок (доход), должны были также уплачивать вышеуказанный налог. Лица, старше 65 лет, не получавшие пособия, не работавшие и находившиеся на иждивении, от уплаты налога освобождались [7].

В течение 1942 г. аналогичные распоряжения о подоходном налоге были продублированы местными управлениями в остальных городах и районах оккупированной части Крыма [8]. Однако этими же управлениями активно издавались различные уточнения и разъяснения о порядке применения норм вышеуказанных нормативно-правовых актов [9]. Так, например, 28 октября 1942 г. по приказу Командующего войсками Крыма финансовым отделом Симферопольского городского управления [10] больше не применялся необлагаемый налогом минимум в 200 рублей. Однако в любом случае к выдаче заработной платы на руки должно было оставаться не менее двухсот рублей. Аналогичное распоряжение было издано управой г. Евпатории 11 ноября 1942 г. [11]. 24 октября 1942 г. финансовый отдел управления Крымского района Крыма опубликовал порядок уплаты подоходного налога, установленного на 1942 г. германским командованием [12]. Здесь налог на заработную плату (жалование) был отделен от подоходного налога, но в содержании существенных отличий не имелось. Для определения суммы месячного жалования следовало учитывать также предоставление бесплатных квартир, отопления, освещения, питания и т.п., которые работодатель предоставлял своему служащему или рабочему.

Таким образом, к концу 1942 г. на оккупированной территории Украины немецкое фискальное законодательство в части подоходного налога практически заменило советское. В Крыму фашистское командование проводило аналогичную политику. Однако исключением был необлагаемый налогом минимум: в рейхскомиссариате «Украина» он составлял – 150 рублей, а в Крыму – 200 рублей. Директивы по гражданскому управлению в восточных областях допускали исчисление налога по средней десятипроцентной ставке, что и реализовывалось в Крыму.

С середины 1943 г. в связи с новым постановлением немецкого командования о налогах [13, с. 11–13] произошли некоторые изменения во взимании подоходного налога с населения в рейхскомиссариате «Украина». Окончательно было закреплено разделение налога с заработной платы и подоходного налога, причем первый остался в том же виде без каких-либо изменений. В соответствии с параграфами 31–

*ПОДОХОДНЫЙ НАЛОГ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
НА ОККУПИРОВАННОЙ ГЕРМАНИЕЙ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ И КРЫМА*

---

38 указанного постановления, подоходный налог обязаны были платить лица, имевшие доходы от самостоятельной (не по найму) оплачиваемой деятельности «по различного рода промыслам и профессиям интеллектуального труда, а также наймодатели помещений». Налог не распространялся на доходы, полученные от самостоятельного сельского хозяйства (так как они облагались сельскохозяйственным налогом), и на пособия по социальному обеспечению. Однако теперь налог взимался не ежемесячно, а за календарный квартал, и определялся по доходу, полученному плательщиком в календарном квартале, за вычетом разного рода расходов, кроме расходов на пропитание налогоплательщика и его семьи. Необлагаемый налогом минимум за квартал составлял 600 рублей. Новым налоговым законодательством также устанавливались санкции за нарушение финансовой дисциплины, которые существенно не отличались от советских, применявшихся ранее [14, с. 78]. Так, при просрочке платежного срока взималась пеня в размере 10% от неуплаченной суммы налога (параграф 77 постановления). Принудительные меры взыскания налогов применялись после предупреждения плательщика, а неправильное начисление налога могло быть обжаловано в течение месяца в районное или окружное управление, решение которого утверждалось фельд-комендатурой. Лица, умышленно нарушавшие налоговые обязанности, наказывались старшинами районов денежным штрафом или же лишением свободы [15, с. 11–13]. Данное постановление о налогах было точно продублировано в генеральных округах рейхскомиссариата «Украина».

Однако, 11 июля 1943 г. Симферопольское городское управление опубликовало указанное постановление [16] со следующим дополнением: «за доходы, превышающие 9 тысяч рублей в квартал, помимо уплаты 10% налога, начисляется еще надбавка, которая должна уплачиваться одновременно с подоходным налогом. Так, при доходе от 9 тысяч до 12 тысяч рублей – надбавка с 3 тысяч рублей составит 20%, от 12 тысяч рублей до 15 тысяч – надбавка с 3 тысяч – 25%, от 15 тысяч до 18 тысяч – 30%, от 18 тысяч до 21 тысячи – 40%, от 21 тысячи до 24 тысяч – 50%, свыше 24 тысяч – 60%». Однако, уже 8 октября 1943 г. было опубликовано распоряжение Симферопольского городского коменданта от 24 сентября 1943 г. «О введении налога на сверхприбыль» [17]. Этот налог должен взиматься с 1 июля 1943 г. с лиц, имевших любой доход (включая заработок) свыше 7 тысяч рублей в месяц.

Таким образом, с середины 1943 г. местное население Крыма обязывалось уплачивать подоходный налог с дополнительными платежами, предусмотренными в вышеупомянутом постановлении о налогах. Особенно неблагоприятным для предпринимателей, рабочих и служащих, на наш взгляд, было грабительское распоряжение Симферопольского городского коменданта от 24 сентября 1943 г., которое поднимало ставку налога с суммы дохода, превышавшего семь тысяч рублей в месяц, до 100%.

Проводя сравнительный анализ немецких финансовых нормативно-правовых актов на оккупированных восточных территориях с налоговым законодательством, действовавшим в 1943 г. на не захваченных районах СССР, в частности, с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 30 апреля 1943 г. «О подоходном налоге с населения» [18, с. 18–19], можно найти значительные различия и сходства.

Согласно Указу, подоходный налог с населения уплачивали граждане, имевшие самостоятельный источник дохода. Исключение составляли лишь пенсионеры и лица, подлежащие обложению сельскохозяйственным налогом. Размеры изъятий и принцип обложения были разделены на следующие три группы.

Первую составляли рабочие, служащие и другие граждане, получавшие заработки (включая стипендии – свыше 370 рублей, вознаграждение и т.п.) на предприятиях, в учреждениях и организациях. С этих плательщиков налог удерживался по самым низким ставкам и перечислялся в бюджет предприятием, учреждением или организацией. Ставки налога были установлены в пределах изъятия от 0,4% при сумме зарплаты до 61 рубля и до 13% с суммы, превышавшей 100 рублей в месяц. Для граждан, имевших на иждивении трех и более лиц, размер налога по месту основной работы понижался на 30%.

Ко второй группе относились литераторы и работники искусств. С них налог взимался по установленным для них ставкам в размере от 1,5% и до 13% с суммы годового дохода. Эти ставки отличались от ставок с налога с зарплаты рабочих и служащих тем, что они были рассчитаны на исчисление налога с годовой, а не месячной суммы заработка. Взимание налога производилось с любой суммы дохода (а не только с превышающей необлагаемый налогом минимум – 60 рублей), если она в каждом отдельном случае была выше трех рублей.

Третью группу составляли врачи, преподаватели, адвокаты и другие лица, имевшие доходы от занятия частной практикой, а также граждане, получавшие доходы от кустарно-ремесленных промыслов, от сдачи в наем помещений, от сельского хозяйства в городской местности и от других источников, кроме первой группы. Они уплачивали подоходный налог поквартально: до 15 марта, до 15 мая, до 15 августа и до 15 ноября с предоставлением ежегодной декларации к 15 января [19, с. 544–546]. Обложение налогом этой группы производили районные, городские финансовые отделы. Минимальная ставка налога была установлена в размере от 2,5% с суммы до 180 рублей в год, а предельная 69 % с суммы свыше семи тысяч рублей в год. Для доходов от кустарно-ремесленных промыслов были установлены повышенные ставки в размере от 4% с суммы до 180 рублей в год и до 81% с суммы свыше семи тысяч рублей в год [20, с. 19–20]. За просрочку платежа налога взималась пеня в размере 0,2% с неуплаченной суммы за каждый день просрочки.

Изменения в фискальном законодательстве в области подоходного налога, введенные с 1 июля 1943 г. в рейхскомиссариате «Украина», на наш взгляд, были связаны с провалом «блицкрига» и дальнейшей милитаризацией фашистской экономики, что требовало повышения налоговых поступлений в бюджет Германской империи. Анализируя вышеизложенное, можно прийти к выводу, что нацистский оккупационный режим в Крыму в области подоходного налога был менее социально направленный даже по сравнению с тоталитарным режимом Советского Союза. И в первую очередь это было связано с тем, что целью Третьего рейха было построение благоденствия для немцев, в частности, создание Крымской Ривьеры – государства «Фатерлянд», а местное население должно было либо прислуживать фашистам, выполняя грязную и тяжелую работу, либо – быть

**ПОДОХОДНЫЙ НАЛОГ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
НА ОККУПИРОВАННОЙ ГЕРМАНИЕЙ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ И КРЫМА**

уничтоженным. Таким образом, освещенный исторический опыт открывает один из малоизученных аспектов истории права Украины.

Литература

1. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). О роли вермахта и его руководящих органах в осуществлении оккупационного режима на советской территории». – М., 1974; Брошеван В. Симферополь 1941-1944: историко-документальный очерк о городе Симферополе в годы Великой Отечественной войны. – Симферополь, 1994; Рекотов П. Немецко-фашистский оккупационный режим на территории Украины (1941-1944 гг.). – К., 1997; Романько О. Крым. 1941-1944 гг. Оккупация и коллаборационизм. – Симферополь, 2004.
2. Гуркович В. Окупационный режим в Крыму (1941-1944 гг.). – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 42, 59-63.
3. Центральный Государственный архив общественных объединений Украины (далее - ЦДАГОУ). – Ф. 166. – Оп. 3. – Д. 142. – Л. 77-79.
4. Бурмистров Д. В. Налоги и сборы с населения в СССР. – М.: Финансы, 1968. – С.11.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Д. 142. – Л. 83.
6. Там же. – Ф. 166. – Оп. 2. – Д. 5. – Л. 7.
7. Голос Крыма. – 1942. – 18 января.
8. Государственный архив в Автономной Республике Крым (далее ГААРК). – Газетный фонд. – Оп 5. – Д.95. – Л. 32; Сакские известия. – 1942. – 28 марта.
9. Голос Крыма. – 1942. – 16 апреля.
10. Там же. – 1942. – 28 октября.
11. ГААРК. – Газетный фонд. – Оп 5. – Д. 95. – Л. 3; Евпаторийские известия. – 1942. – 11 ноября.
12. Крымская газета. – 1942. – 24 октября.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Д. 37. – Л. 11-13.
14. Там же. – Оп. 3. – Д. 142. – Л. 78.
15. Там же. – Оп. 2. – Д. 37. – Л. 11-13.
16. Голос Крыма. – 1943. – 11 июля.
17. Там же. – 1943. – 8 октября.
18. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1943. – №17. – Ст. 18-19.
19. Сборник законов СССР 1938-1975гг.: В 4 т. – Т.1. – М., 1975. – С. 544-546.
20. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1943. – №17. – Ст. 19-20.

Трофимчук С. А.

СУДЕБНАЯ РЕФОРМА 1864 ГОДА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В РОССИИ И УКРАИНЕ

Начало XIX в. прошло под знаком влияния Франции. В 1812 г. Наполеон покорил почти всю Европу, и везде он рушил старый социальный строй, отменял крепостничество, устанавливал правовую систему, основой которой был гражданский кодекс 1804 г.

Во второй половине XIX века в России были созданы все условия для усовершенствования системы судопроизводства.

Судебная реформа была наиболее радикальной, новаторской и технически совершенной со всех реформ второй половины XIX в. По историческому значению ее можно сравнить с отменой крепостного права. Хотя гражданское и уголовное право не реформировалось, новые конституционная и процессуальная структуры системы судопроизводства представляет собой отказ от предыдущей правовой традиции, а также пример творческой адаптации достижений юриспруденции и судебной практики западноевропейских государств, главным образом Франции и Великобритании. [1, с. 218]

В 1864 году была проведена судебная реформа.

Происшедшие преобразования государственных и общественных учреждений России были обусловлены некими «общественными потребностями», «общественными соображениями» и даже желанием «царя-освободителя» дать русскому народу «суд скорый, правый и милостивый».

Дореформенный суд строился на принципе сословности, его деятельность была сложной, запутанной и недоступной народу. Многомиллионная масса крепостных крестьян не имела права обращаться в государственные суды [2, с. 497 Т.1]

Общегосударственная юстиция подразделялась на 3 основные категории:

- 1) уездные суды – первая инстанция для мелких уголовных и гражданских дел;
- 2) губернские судебные палаты по уголовным и гражданским делам – подача апелляционных жалоб на решения первой инстанции;
- 3) правительствующий Сенат – высшая апелляционная судебная инстанция.

Но в случае возникновения в Сенате разногласий дело рассматривается в Государственном совете – высшем законосовещательном органе государства. По делам крупнейших сановников Сенат был судом первой инстанции.

Судебная система пореформенной России включила в себя органы предварительного следствия, прокуратуры и адвокатуры, особое место, в судебной системе России занимало министерство юстиции.

Судопроизводство в дореформенном суде носило бюрократический, канцелярский характер. Дела рассматривались без участия сторон при закрытых

СУДЕБНАЯ РЕФОРМА 1864 ГОДА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В РОССИИ И УКРАИНЕ

дверях. Лучшим доказательством виновности считалось сознание подсудимого, которое образно именовалось «царицей доказательств» [2, с. 498 т.1]

Суд царской России стоял на страже порядков, выгодных и удобных господствовавшим классам – помещикам и капиталистам. Царский суд защищал право частной собственности на орудия и средства производства: на землю, леса, фабрики и заводы и т.д., являлся органом подавления эксплуатируемого большинства во имя интересов эксплуататорского меньшинства, органом расправы с политическими противниками царского режима. [3, с. 3]

Многолетняя судебная волокита была обычной практикой.

После проведения судебной реформы в 60-х годах XIX века в России суды начали работать по девизом «Правда да милость да царствует в судах». [4, с. 34]

Новая судебная система отличалась определенной стройностью. Для разбора мелких уголовных и гражданских дел учреждался институт выборных мировых судей. Мировой судья единолично рассматривал дела по обвинению в преступлениях, за совершение которых могло быть определено одно из следующих наказаний: замечание, выговор, внушение, денежное взыскание на сумму не свыше 300 рублей, арест на срок не свыше 3 месяцев; заключение в тюрьму на срок до одного года.

Кандидатом в мировые судьи мог быть житель данной местности, обладающий определенным цензом. Требуемый размер земельных владений устанавливался отдельно по каждому уезду, но нигде не спускался ниже 400 десятин. [2, с. 500, т.1]

Мировые судьи избирались на 3 года.

Кроме мировых судей тем же порядком и на тот же срок избирались почетные мировые судьи.

Лица, изъявившие согласие быть почетным мировым судьей, не получали жалования и исполняли судебские обязанности периодически, не оставляя своих повседневных занятий.

Почетные мировые судьи обладали всеми правами участкового (мирового) судьи.

По окончательным решениям допускались только кассационные протесты и кассационные жалобы, подаваемые в том случае, когда стороны считали, что при рассмотрении дела в суде нарушены процессуальные формы судопроизводства.

Второй инстанцией был съезд мировых судей, в который входили все участковые и почетные судьи данного округа.

В зависимости от характера рассматриваемых дел съезд мировых судей был апелляционной или кассационной инстанцией.

К компетенции окружного суда подлежали уголовные дела нескольких уездов. Дела рассматривались с участием присяжных заседателей или без них.

Судебный процесс был гласным, велся устно и проходил по принципу состязательности сторон.

В 1864 году в России были приняты выдающиеся памятники правовой культуры – уставы гражданского, уголовного судопроизводства, учреждение судебных установлений, положение о производстве у мировых судей.

Судебные уставы провозгласили, например, такие буржуазно-демократические принципы судоустройства и судопроизводства, как выборность некоторых категорий судов, независимость судей от администрации, гласность, состязательность процесса, равенство сторон перед судом, право обвиняемого на защиту. Однако указанные принципы в значительной мере были декларативными. Воспользоваться ими могли, главным образом, представители имущих классов. [3, с. 4]

Судебные уставы, обнародованные 20 ноября 1864 г., и новое процессуальное гражданское и уголовное законодательство ввели систему независимых судов, где заседали профессионально подготовленные судьи. Суды были отделены от администрации, и даже у императора оставалось только право помилования. Публичность и гласность судебных заседаний, принцип состязательности сторон, введение суда присяжных и адвокатуры – все это создавало серьезные гарантии для демократических судебных процессов.

В пореформенные годы в судебную реформу было внесено более 700 изменений и поправок.

Судебная реформа стала важным этапом на пути к правовому государству в России и Украине. Не повторить ошибок прошлого, критически отнестись к иностранному опыту и усвоить все лучшее, что выработала правовая культура человечества – вот основные задачи судебной реформы.

Радикальные судебные реформы XVIII-XIX вв. привели к становлению современного цивилизованного правосудия. Данная эпоха ознаменовалась отказом от теории формальных доказательств и введением оценки доказательств по внутреннему убеждению судей. Судебная власть отделена от законодательной и исполнительной, судьи стали подчиняться только закону. Признание обвиняемого перестало быть царицей доказательств, были отменены пытки и прочие жестокости. Суд стал гласным и состязательным, появились право на защиту и презумпция невиновности; возник суд присяжных, расцвела адвокатура [5, с. 19].

Еще А.Ф. Кони, выдающийся судебный деятель и защитник независимого суда в России, в свое время писал, что положение судьи должно характеризоваться известными словами: «*Le cour rend des arrêts et pas des sekices*» («Суд выносит решения, а не оказывает услуги») [6, с. 60].

Значение судебной реформы для России было огромно. Она устранила инквизиционный порядок расследования преступлений; лишила полицию и жандармерию права проведения следственных действий и несанкционированных арестов; закрепила учрежденный в 1860 г. институт судебных следователей, которые были отнесены к власти судебной, не зависящей от прокуратуры и других государственных органов; превратила прокурора из вездесущего «ока государства» в обвинителя при суде – сторону, равную по своим правам с защитником; ввела гласное и устное судопроизводство, поставив его под контроль народа.

В России, как и во Франции, был введен «смешанный» уголовный процесс, названный в дальнейшем континентальным: 1) гласное, состязательное судебное разбирательство, где функции обвинения, защиты и разрешения дела строго разделены между прокурором, защитой и судом; 2) негласное, письменное предварительное расследование, где следователь и обвинял и защищал, и решал

СУДЕБНАЯ РЕФОРМА 1864 ГОДА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В РОССИИ И УКРАИНЕ

вопрос о передаче дела в суд или о его прекращении. Континентальный уголовный процесс отличается от англо-американского, где не только судебное, но и предварительное следствие носит состязательный характер [5, с. 20].

Выдающимся достижением русской судебной реформы было введение суда присяжных. Присяжные заседатели привлекались для рассмотрения таких дел, по которым предусматривалось наказание, соединенное с ограничением или лишением состояния, а именно: для дворян запрещение находиться на государственной или общественной службе; для лиц духовного сана – лишение духовного звания, а также потеря дворянства, лишение почетных титулов, чинов и знаков отличия.

Суд присяжных был лишен права рассмотрения дел о печати и политических преступлениях.

Суд перестал быть отдельным от народа учреждением. Ведущие газеты и журналы стали охотно предоставлять свои страницы для освещения судебных процессов.

В залах суда можно было увидеть всех: и дворян, и купцов, и крестьян. В мемуарах этой эпохи можно встретить упоминание авторов о посещении судов как о непременном явлении в жизни обывателей 60-х годов

Однако одним из самых важных изменений, вызванных судебной реформой 1864 года, был рост уважения к закону. Ранее, к сожалению, в дореформенный период авторитет закона замещался авторитетом начальства. То есть крепостные должны были беспрекословно подчиняться помещикам, чиновник любого ранга – старшему по должности, дети – родителям.

Государственная служба из службы Отечества переросла тогда в службу лично начальнику.

В результате знание законов становилось делом необязательным и даже нежелательным. [7, с. 90].

Правовая система дореформенной России давала крайне скудные возможности противостоять произволу, что порождало у одних чувство полной безнаказанности, у других – неверие в возможность найти защитника в лице государства. Это вело ко всеобщему правовому нигилизму.

Слова мудрого Платона столь же актуальны, как и два с лишним тысячелетия назад, когда они были произнесены: «Я вижу близкую гибель того государства, где закон не имеет силы и находится под чьей-либо властью. Там же, где закон – владыка над правителями, а они – его рабы, я усматриваю спасение государства и все блага, какие только могут даровать государствам боги». [8, с. 188-189]

Таким образом, проведение судебной реформы 1864 года имело огромное влияние на развитие общественных отношений. Введение гласного суда способствовало правовому просвещению всех слоев населения, внедрению в общественное сознание представления о равенстве всех перед законом независимо от сословной принадлежности, положения на службе, в семье.

Нельзя сказать, что данный процесс протекал быстро и легко: старые традиции отмирали медленно, особенно тяжело внедрялось представление о необходимости подчиняться закону и суду представителями самих государственных органов. Однако именно судебная реформа 1864 года положила начало процессу кардинальных изменений в общественном сознании.

Литература

1. Музыченко П.П. История государства и права Украины: Учебник. – К.: О-во «Знание», КОО, 2001. – с.487.
2. Кони А.Ф. Собрание сочинений. / Под ред. В.Г. Базанова, Л.Н. Смирнова, К.И. Чуковского. – М.: Юрид. лит., 1966.
3. Кожевников М.В. История советского суда 1917-1956 гг. – М.: Госюриздат, 1956. – 381 с.
4. Громадська довіра: неупереджене правосуддя та юстиція // Право України. – 1999. – С. 34
5. Петрухин И.Л. Правосудие: время реформ. – М.: Наука, 1991.
6. Сокольский О. Два лика правосудия // Диалог. – 1993. – № 7. – С. 57-63.
7. Попова А.Д. Судебная реформа 1864 года и развитие гражданского общества во второй половине XIX в // ОНС. – 2002. – № 3. – С. 89-100.
8. Платон. Сочинения. – Т. 3. – Ч. 2. – М., 1972. – С. 188-189.

ИСТОРИЯ УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ

УДК 342 (47+57)

Новікова С. О.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЕКТИ П.І. ПЕСТЕЛЯ ТА Н.М. МУРАВЬОВА ЯК ОБ'ЄКТ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Спроба історико-правового аналізу конституційних проектів декабристів робить необхідним і логічно обґрунтованим, перш за все, джерелознавчий розгляд цих документів. По-перше, у зв'язку з наявністю у «Руській Правді» й Конституції декількох варіантів важливо вирішити неминуче виникаюче питання про вибір матеріалу для порівняння. Такий вибір не є повністю однозначним, і в першу чергу, – через неможливість скористатися рядом документів, особливо, дослідників редакцій робіт Пестеля і Муравйова, що не потрапили до рук. Більшість цих рукописів були або знищені членами таємних суспільств¹, або ретельно заховані і згодом не знайдені, а, отже, уявлення про зміст ми не можемо одержати безпосередньо з тексту. Подібна інформація міститься в свідченнях і спогадах самих декабристів, їх близьких і знайомих, в справах Слідчого комітету і інших джерелах. В той же час ці дані украй неповні, носять суб'єктивний характер, грішать неточностями, а, тому, повністю відновити втрачені документи не вбачається можливим.

По-друге, важливо і достатньо цікаво дослідити розвиток основних положень проектів на всьому протязі роботи над ними, а також закономірності таких змін у зв'язку з впливом різних чинників: обговорення в таємних товариствах, зміна політичної ситуації в країні і т.д.

По-третє, як уявляється, необхідно надати увагу й питанню авторства конституційних проектів – бо вони все ж таки є не одноосібними розробками когонебудь з декабристів, названих вище, а плодом колективних зусиль декількох осіб.

Із всіх вище перелічених конституційних проектів «Руська Правда»² є найрадикальнішою за своїми визначальними домінантами. Крім всього іншого, це –

¹ Подібне впродовж всієї історії таємних товариств відбувалося не один раз і було пов'язане, в першу чергу, з напруженою ситуацією в країні: хвилювання у Семенівському полку, арешт Раєвського, заборона таємних суспільств, і, нарешті, саме повстання 14 грудня 1825 року. Крім цього частина документів була знищена або втрачена вже безпосередньо Слідчим комітетом. – С.Н.

² Повна назва – «Русская Правда или Заповедная Государственная Грамота Великого Народа Российского служащая Заветом для Усовершенствования Государственного Устройства России и Содержащая Верный Наказ как для Народа так и для Временного Верховного Правления». – [См.: Нечкина М.В. Восстание декабристов. Документы. Т.7. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 111].

ще і єдиний проект, який став реальною програмою товариства декабристів¹. В той же час слід зазначити, що, текст «Руської Правди» не є результатом одноосібної роботи П.І. Пестеля: «Правда» не тільки неодноразово обговорювалася на засіданнях і з'їздах керівників Південного товариства, але й до самої роботи над текстом притягувалися окремі його члени. Юшневський зізнавався на слідстві, що він подекуди «переправляв склад», але, очевидно, йшлося не тільки про стиль у вузькому значенні слів, а і про роботу над змістом; вносили свої поправки і інші декабристи; як відзначала М.В. Нечкіна, окремий розділ було доручено писати Сергію Муравйову-Апостолу².

Також варто відзначити, що «Руську Правду» не можна повною мірою назвати конституцією, основним законом, бо як по своїй формі, так і за змістом вона повною мірою такою не є – швидше, це конституційно-правовий твір. Та і в самому тексті документа міститься пряма вказівка на мету його створення: він виступає як «наказ» Тимчасовому уряду, а також являє собою «маніфест російського народу».

«Руська Правда» збереглася у вигляді єдиного списку, зробленого рукою самого Пестеля, й міститься в томі №10 Слідчої справи декабристів. За проектом вона включала десять глав, але, у кінцевому результаті, було написано всього п'ять. Тому уявлення про багато які з важливих питань, наприклад про організацію верховної влади, доводиться одержувати з «Конституції. Державного Заповіту» – короткого викладу основ «Руської Правди» для Товариства Об'єднаних Слов'ян, записаного Бестужевим-Рюїніним під диктування П.І. Пестеля, і заснованого на першій редакції, – а також з мемуарів і свідчень декабристів, серед яких істотне місце займають спогади про Київський з'їзд 1823 року.

Важливим моментом в процесі аналізу «Руської Правди» виступає виділення у списку, що дійшов до нашого часу, двох редакцій. У своїх свідченнях Слідчому комітету Пестель визначив дві частини свого проекту як «чернетку» і «біловик», що створює ілюзію єдиного за змістом документа, відмінного лише зовнішньою обробкою матеріалу. Проте ознайомлення з текстом показує, що є цілком достатні підстави для того, щоб говорити про те, що «чернетка» і «біловик» відрізняються не стільки формулюваннями і незначними змінами, скільки рядом важливих моментів, присутніх в одній частині, та повністю відсутніх, або значно змінених в іншій³. Отже, можна, говорити про дві редакції «Руської Правди»: першою є «чернетка» (друга частина 3-й, 4-й і 5-й глави), а друга – «біловик» (1-а, 2-а і частина 3-ї глави).

На користь такого розділення говорять помилки в нумерації, логічній побудові тексту на стику між двома передбачуваними редакціями, повтори і т.п., які багато дослідників списували на недоробку проекту.

¹ Загальні положення «Руської Правди» були проголосовані й прийняті в якості програми Південного товариства у січні 1823 р. на з'їзді у Києві. – [Див.: Нечкіна М.В. Движение декабристов. Т.2. – М.: АН СССР, 1955. – С. 354-356].

² Нечкіна М.В. Восстание декабристов. Документы. Т.7. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 9.

³ В першу чергу це стосується питання про звільнення селян, а також положення про «грамотные дворянские собрания», члени яких повинні були розробити проекти звільнення селян. – С.Н.

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЕКТИ П.І. ПЕСТЕЛЯ ТА Н.М. МУРАВЬОВА ЯК ОБ'ЄКТ
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Перші розділи першої редакції не присутні в справах Слідчого комітету і, швидше за все, були знищені Пестелем після створення «біловика».

За часом написання перша редакція повинна бути віднесена до періоду 1822-23 рр., а друга – до 1824 р., коли Пестель дав остаточну назву своєму твору – «Руська Правда»¹. 1825 рік випадає із роботи над проектом²: в цей час, за словами самого автора, він лише дещо підправляв текст, нічого корінним чином не змінюючи³.

Таким чином, для відтворення можливо реальнішої і повнішої картини щодо змісту «Руської Правди» досліднику неминуче доводиться користуватися широким кругом джерел: від самого рукопису до спогадів декабристів.

Конституція Нікити Михайловича Муравйова, одного з лідерів Північного товариства, не дивлячись на те, що вона не стала програмою «мешканців» півночі, виконувала важливу роль в житті товариства і активно обговорювалася його членами: так, збереглися, наприклад, письмові зауваження Торсона, його поправки на полях рукописів документа; свої думки і пропозиції виказували Рилєєв, Трубецької та інші декабристи.

Сам документ являється плодом досить тривалої роботи: відомо, що Муравйов почав писати текст восени 1821 р., вивчивши в цих цілях діючі на той час і доступні йому зарубіжні конституції, детально, із всією ретельністю, вивчав законодавство революційної Франції, Північно-Американських Сполучених Штатів та ін.

До теперішнього часу письмово дійшли три варіанти Конституції: 1) текст, переписаний С.Трубецьким й вилучений при обшуку в паперах останнього (у літературі про декабристів даний варіант прийнято називати «першим»); 2) текст, збережений у портфелі І.І. Пущина, як припускають дослідники, переписаний рукою К.Ф. Рилєєва («другий», або «пущинський» варіант»); 3) текст, написаний рукою самого Нікити Муравйова після арешту в Петропавлівській фортеці («третій» і єдиний список, з тих, що існують, виконаний рукою самого автора).

---

¹ Згодом декабристи настільки звикли з цією назвою, що вживали її й по відношенню до раніших робіт Пестеля. – С.Н.

² Таке датування ґрунтується на роботах М.В. Нечкіної і не є єдиною. Наприклад, Б.Є. Сирочковський пов'язує написання останньої редакції з 1825 роком. – С.Н.

³ Крім двох вищезазначених редакцій існував і ще один, раніший варіант, що послужив предтечею подальшим творам. Він датується 1820-м роком, і про нього відомо зі свідчень Нікити Муравйова на слідстві. Основні положення проекту мають наступний зміст: 1) звільнення селян від кріпосної залежності з наділом їх громадською землею, але із збереженням ряду повинностей; 2) активне виборче право, яке обмежувалося досить значним майновим цензом; 3) триступенева система виборів: село – місто повіту – губернське місто, в останньому випадку утворювалися «Губернські Списки Ста осіб», обираючи як «Народне Віче» (верховні представницькі збори всієї держави, виконуючі законодавчі функції), так і «обласні віча»; 4) «імператор», швидше за все, втілюючий собою виконавчу владу, а також наділений правом суспенсивного вето у законодавчій владі; 5) існування т.зв. «блжостительной власти» (охорона конституції і контроль за дотриманням законів органами державної влади), функції якої були покладені на «Сенат», прообраз Верховного Собору «Руської Правди». Також слід зазначити відсутність в даному проекті будь-якої згадки про стани – очевидно, вони скасовувалися. – [Див.: Нечкіна М.В. Восстание декабристов. Документы. Т.7. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 27-31].

Останній варіант значно відрізняється від двох перших як по своєму оформленню, так і за змістом: з цілком зрозумілих причин з нього була вилучена військова реформа, а питання про монарха трактувалося значно доброзичливіше для царської влади; його також важко назвати конституцією. Варто зазначити, що багато дослідників не вважали вищенаведений список вичерпним і писали про існування інших, невідомих редакцій¹.

Що ж до рукописів, що дійшли до нашого часу, то їх можна датувати таким чином: перший варіант, за власним визнанням автора, був початий під час перебування на військових зборах у Мінську восени 1821-го², а закінчений, напевно, у середині – кінці 1823 року; термін написання другого обмежується кінцем 1824 року; якщо ж говорити точніше, то його можна приурочити до осені 1824 року (до цього часу повинен був знайти свій вплив той комплекс життєвих вражень, який завершився петербурзькими суперечками і розбіжностями з Пестелем; до того ж мала місце необхідність написання нового варіанту Конституції, котрий міг стати складовою частиною програми об'єднаного товариства, у зв'язку з планом, висунутим на тих же петербурзьких нарадах); у свою чергу, третій – на початку 1826 р. в Петропавловській фортеці, на прохання Слідчого комітету.

Таким чином, як основу для порівняння слід, на нашу думку, брати другу редакцію, яка являє собою логічне продовження першої, а також ті положення останнього варіанту, які або відсутні, або значно змінені порівняно з попередніми.

Третім документом, що виступає як один з конституційних проєктів декабристів, є Маніфест Сергія Петровича Трубецького. Він не має такої великої популярності, як два попередніх, і не одержав широкого висвітлення в декабристській літературі; крім цього, він якнайменше об'ємний зі всіх. Проте, Маніфест гідний уваги, і в першу чергу – як реальна програма повстання, яка набувала чинності у разі його перемоги і повинна була діяти до скликання Установчих Зборів.

Маніфест писався напередодні подій 14 грудня 1825 р. У ситуації гострої нестачі часу для прискорення роботи було ухвалене рішення доручити його створення декільком членам товариства. Вступну частину, що не збереглася, окремо один від одного писали Штейнгель і Н.Бестужев (вони знищили свої записи відразу після провалу повстання), а сам текст маніфесту – Трубецької спільно з Рилєєвим (документ був вилучений при обшуку разом з іншими паперами; він зберігся в оригіналі у справі Трубецького, де фігурує під № 43). Таке твердження базується, перш за все, на розповіді самого Трубецького, зробленій ним незадовго до амністії в Сибіру І.Якушкину. Князь описав, як був арештований і доставлений в

¹ Так, майже напевно можна говорити про те, що восени 1825 р. була написана нова, остання «вольная» редакція, про зміст якої можна лише частково судити по тюремному варіанту Конституції. Дослідниками висувалися також версії і про існування більш раннього документа, створеного в 1820 р. – [Див., напр.: Дружинин Н.М. Избранные труды. Революционное движение в XIX в. – М.: Наука, 1985; Фёдоров В.А. Декабристы и их время. – М.: Изд-во МГУ, 1992 и др.].

² Нечкина М.В. Движение декабристов. Т.1. – М.: АН СССР, 1955. – С. 380.

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЕКТИ П.І. ПЕСТЕЛЯ ТА Н.М. МУРАВЬОВА ЯК ОБ'ЄКТ
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

палац, і як Микола I під час допиту пред'явив йому текст маніфесту як вирішальний доказ: «Вы не всё написали, – сказал он мне, – видите ли вы, что это такое?», – и он показал мне бумагу. Это была программа 14-го, которую мы составили вместе с Рылеевым 13-го вечером. Её взяли, вероятно, вместе с моими бумагами». Це свідомство треба, мабуть, визнати за вирішальне, бо до Якушкіна Трубецької не повинен був відчувати якої-небудь недовіри, а тому міг і повинен був говорити йому лише правду¹.

Таким чином, можливим є зробити висновок про те, що наявна джерельна база представлена досить різноманітними матеріалами і є достатньою для комплексного дослідження конституційних проектів декабристів й їхніх впливів на наступний розвиток вчень про державу й право в Росії й Україні.

---

¹ Нечкина М. В. Движение декабристов. – Т.2. – М.: АН СССР, 1955. – С. 230-235.

ТРУДОВОЕ ПРАВО И ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

УДК 349.2

Ротань В. Г.

ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ ПРАВА І ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОГО ПРАВА

Проблема системи права стала традиційним предметом уваги юристів-науковців. Про це свідчать дві дискусії з цієї теми, що велись за радянських часів (у другій половині тридцятих і другій половині п'ятидесятих років), дві монографії С.С. Алексеева [1, 2], численні статті, розділи, глави та параграфи в виданнях, присвячених більш широким або іншим проблемам. Помітний, однак, розрив між фундаментальними теоретичними дослідженнями та потребами розвитку законодавства і вдосконалення практики його застосування. Як раз цей розрив обумовив наявність в науковій літературі тверджень, наприклад, про те, що відносини щодо банківського кредитування мають комплексний характер, а будь-яка спроба виокремити із них ті, які регулюються різними галузями права, є помилковою [3, с. 36; 4, с. 6]. Між тим, тісний зв'язок певних видів правовідносин не звільняє суд від обов'язку при вирішенні справ дати належну галузеву кваліфікацію кожного виду цих взаємно пов'язаних правовідносин та виявити ті правові норми, які на них поширюються. Наука має допомогти в цьому працівникам правозастосовчих органів, а не визначати спроби розробок відповідних рекомендацій як помилкові.

Аналогічною за характером є наполеглива спроба довести, що господарське право може бути поставлене в один ряд з цивільним, адміністративним та іншими галузями права, які виокремлюються як основні за критеріями предмета і метода правового регулювання [5, с. 35-36]. Така спроба можлива тільки шляхом надання категорії методу правового регулювання, яка в науці є досить визначеною, утаємниченого змісту, який можна збагнути тільки вдавшись до тієї гри в слова, якою радянська юридична наука свого часу оволоділа досконало. З допомогою таких засобів "ключовий" метод господарського права визначається як такий, що полягає в рівному підпорядкуванні всіх суб'єктів господарювання суспільному господарському порядку [5, с. 31]. Але ж принцип рівного підпорядкування праву всіх суб'єктів є загальноправовим. Будь-якої специфіки в сфері господарювання цей принцип не має. І ніяких підстав немає для твердження про те, що в господарському праві цей принцип стає методом правового регулювання. Просто, автору був дуже потрібний специфічний метод, з метою довести, що господарське право є основною, а не комплексною галуззю прав.

Ще одним проявом недостатньої розробки прикладних аспектів системи права стали спроби більш доцільного визначення предмета трудового права. З огляду на надзвичайне поширення використання найманої праці в цивільно-правових формах, в тому числі на небезпечних роботах і роботах із шкідливими умовами праці, що значною мірою виключає захист інтересів осіб, що виконують роботи на таких підставах, засобами трудового права, автори проекту Трудового кодексу України запропонували відповідно розширити предмет трудового права та обмежити можливість укладання цивільно-правових договорів на виконання робіт. В процесі доопрацювання проекту в Верховній Раді було вирішено повернутись на старі позиції. В науці також однозначно стверджується, що “трудове право регулює трудові відносини, які засновані на трудовому договорі” [6, с. 21]. Після цього залишилось тільки популярно роз’яснити, що цивільно-правові договори можуть укладатись на виконання будь-яких робіт, і весь досвід спеціального регулювання трудових відносин впродовж двох століть стане для нас “факультетом непотрібних речей”, якщо продовжувати йти таким шляхом. Треба думати про посилення доказовості наукових дискусій у сфері права. Дійсно, є речі об’єктивні, змінити які правовими засобами можливості немає. Спроби використання права для досягнення таких змін не можуть дати позитивного результату. Відмова від марксистсько-ленінської ідеології не може супроводжуватись відмовою від визнання закономірностей суспільного розвитку. Але ж є сфери, де законодавець є відносно вільним у виборі правових засобів. Колись взагалі не знали трудового договору. Був договір найму, на підставі якого виникали цивільно-правові відносини щодо використання праці. З часом трудовий договір і трудові правовідносини замінили в цій сфері цивільний договір і цивільні правовідносини. Зроблено це було волею законодавців країн світу. Тепер виявляється, що законодавець обмежений в праві поширити дію трудового договору на ту сферу, де з метою полегшення тягара обов’язків роботодавців в трудових правовідносинах під тиском роботодавців стали використовувати цивільно-правові форми найму робочої сили.

Ситуацію доповнюють рекомендації щодо правозастосування, розроблені шляхом рішучого і без східців переходу від теорії права найвищого рівня до практики. Так, стверджується, що субсидіарне застосування норм однієї фундаментальної (профілюючої) галузі права до відносин, що регулюються нормами іншої галузі права, що також є фундаментальною (профілюючою), виключається [7, с. 248]. Але ж, якщо видами правових норм визнаються, зокрема, дефінітивні [8, с. 71], то таке твердження є елементарним результатом недостатньої уваги науковця до нормативного матеріалу, що має бути в центрі уваги будь-якого юридичного дослідження, бо дефінітивні норми однієї галузі права з дотриманням відповідних пріоритетів можуть без обмежень застосовуватись до відносин, що регулюються нормами інших галузей права. Тому автори підручника з цивільного права не без підстав не роблять будь-яких застережень, коли при визначенні ф’ючерсного контракту посилаються на Закон “Про оподаткування прибутку підприємств” [9, с. 62]. Та і інші види правових норм, сформульованих в одній фундаментальній (профілюючій) галузі права, можуть субсидіарно застосовуватись

до відносин, що регулюються іншою галуззю права, що належить до цієї ж категорії. Це неможливо тільки стосовно тих норм, які безпосередньо регулюють відповідні відносини, а не належать до категорії допоміжних. Наведемо приклад. Податкове право виокремилось в кінцевому рахунку із адміністративного. Тому воно може розглядатись як частина останнього. Отже, правила ч. 1.20 ст. 1 Закону “Про оподаткування прибутку підприємств” можуть бути визнані такими, що належать до адміністративного права, що є фундаментальною (профілюючою) галуззю права. Вони встановлюють порядок визначення звичайної ціни для цілей оподаткування. Поняття звичайної ціни (ціни, що звичайно застосовується) стало використовуватись в Цивільному кодексі (ст. 633, 843, 1002, 1013), але порядок її визначення в цивільному праві не встановлюється. За таких умов “звичайна ціна” стосовно цивільних правовідносин має визначатись шляхом субсидіарного (шляхом міжгалузевої аналогії) застосування норм публічного (адміністративного, фінансового, податкового) права.

Такі приклади можна було б продовжити наводити без кінця. Вони свідчать про те, що принаймні в частині проблеми системи права юридична наука перестала виконувати роль джерела світла, залишила правотворчу та правозастосовчу практику в темряві. Якщо до цього додати шалену перевантаженість суддів, то можна зрозуміти їх прагнення залишитись в темряві, бо виходити на широку аудиторію з тією якістю судових рішень, яка сьогодні “досягнута”, дійсно не можна. Вважається тільки, що з цією якістю виходити в зал судового засідання для оголошення вердикту все-таки можна. Це зачароване коло треба долати, а ініціативу має виявити наука.

Перш за все треба визнати ті здобутки, які були отримані радянською юридичною наукою в частині розробки проблематики теорії системи права. Спроби спростувати ці досягнення уявляються безпідставними і обумовленими суто особистісними мотивами. Поділ права на основні, фундаментальні (профілюючі) галузі права за критеріями предмету і методу правового регулювання – це наріжний камінь для розвитку законодавства і практики його застосування. Спроби надати значення основних, фундаментальних (профілюючих) іншим галузям права, спроби пошуку єдиного предмета правового регулювання в комплексних галузях права (трудова, господарська, земельна) на цей час нічого не дали. Не дадуть вони конструктивного результату і в перспективі. Всупереч Ю.К. Толстому [10, с. 43] автор цієї статті стверджує, що “хімічно” чисті галузі права виокремити можна. Вони є, бо поняття галузі права є такою ж абстракцією, як і поняття хімічного елемента. Хімічні елементи в природі також не існують. В природних речовинах, в тому числі і створених за допомогою найсучаснішої технології, завжди є якісь (може, практично зовсім незначні) домішки. Але ж наука хімії і хімічне виробництво без поняття хімічного елемента існувати не може. Немає галузево “чистих” нормативно-правових актів, але ж є галузі права як абстрактна модель, до якої прагне законодавець при прийнятті кодифікованих законодавчих актів, що мають регулювати певні суспільні відносини, які є предметом відповідної галузі права.

Разом з тим слід визнати, що система права може конструюватись за допомогою різних критеріїв залежно від цілі, яку ставить перед собою науковець чи

**ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ ПРАВА
І ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОГО ПРАВА**

законодавець. Але якщо такою ціллю є вдосконалення системи законодавства чи врахування його системи при правозастосуванні, то відступи від критеріїв предмета і метода були б невиправданими і деструктивними.

Спробуємо виокремити трудове право в системі національного права України, маючи на увазі наймасштабніші політичні і економічні цілі науки, тобто, на випадок “якби я був навіть не директором, а президентом”. В такій ситуації не можна не визнати, що наша країна володіє достатнім творчим трудовим і матеріальним потенціалом для всебічного і стрімкого зростання. Замість цього чи бачимо дещо інше і маємо те, що нас не може задовольнити. Марно витрачається все, а головне – час і навіть людське життя. Причина цього – у вкрай незадовільній організації суспільства, – в східно-слов'янській хворобі, що триває тисячоліття.

При цьому в суспільстві відсутнє розуміння визначальної ролі права в організації суспільства. Про це сто років тому писав Богдан Кістяківський [11, с. 109-134]. І ці сто років допомогли нашій нації поверхнево засвоїти тільки окремі ідеї про правову державу, більше під впливом євроатлантичної спільноти, ніж як наслідок розвитку національної правосвідомості. І мова ж не йде про відсутність розуміння соціальної цінності права серед широкої маси населення. Мова йде про юридичну наукову еліту та про вищий ешелон управлінської еліти, про тих, кого називають лідерами нації та держави.

Отже, треба зрозуміти, що прогрес суспільства залежить в першу чергу від його організації. Сьогодні рівень організації суспільства можна порівняти хіба що із матеріальним станом нашої країни в перші дні після звільнення від німецько-фашистських загарбників: руїни, а те, що залишилось, функціонувати нездатне. Ситуація не безвихідна, бо чоловіча частина населення, як і жіноча, – на цей час не на фронті. Тобто, країна володіє величезним трудовим творчим потенціалом. Суспільство треба організувати на правовій основі і країна розквітне в найкоротший строк.

Якщо стоїть задача організації суспільства на правовій основі з метою забезпечення реалізації трудового творчого потенціалу людей, то треба звернутись до такого засобу організації суспільства як трудове право. Правові засоби, які притаманні трудовому праву, доповнені іншими засобами, здатні докорінно змінити суспільство. Спробуємо розгорнути цю тезу.

Немає іншого більш масштабного за охоптом всіх сфер життя суспільства та здатного постійно активно впливати на всі ці сфери чинника, крім законів. Закони ж є результатом трудової творчої діяльності людей, що працюють, а за свою працю отримують винагороду – заробітну плату. Ці люди об'єднані в організацію, де, за національною системою вимірів, створені непогані умови праці та її оплати (йдеться про Верховну Раду України). Але ж результати цієї праці є вкрай незадовільними. Багато і з пафосом говорилося про “економічну конституцію” з приводу прийняття Цивільного та Господарського кодексів. Є, однак, підстави стверджувати, що ця “конституція” руйнує самі фундаментальні підвалини цивільного обороту. Доказів цього багато. Наведемо три із них: 1) умови договорів поставки (це – один із основних договорів, що опосередковують цивільний оборот) мають викладатись відповідно до Правил “Інкотермс” (ч. 4 ст. 265 Господарського кодексу). Сьогодні більше 95 відсотків договорів викладаються без врахування цих

Правил. Отже, відповідно до ч. 1 ст. 215 і ч. 1 ст. 203 ЦК вони підлягають визнанню недійсними, а основна маса цивільного обороту здійснюється в результаті цього поза правовим полем. В даному випадку здійснюється абстрактне правове регулювання, що не враховує реальну ситуацію в країні, а тому не закріплює, а руйнує суспільні відносини; 2) якщо особа уклала з іншою особою договір щодо передання речі, визначеної індивідуальними ознаками, то договір не може бути виконаний, якщо всупереч цьому договору боржник передав річ третій особі на підставі пізніше укладеного договору (ч. 2 ст. 620 ЦК), тобто, тут договір визнається таким, що не підлягає виконанню, чим також руйнується цивільний оборот; 3) Закон “Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень” значно і невиправдано ускладнює цивільний оборот. До того ж він написаний без розуміння різниці між боржником та кредитором (це ж – фундаментальні категорії цивілістики!). Зрозуміти зміст цього Закону можуть не більше трьох відсотків юристів, а деякі його положення взагалі збагнути неможливо. На цих трьох прикладах ми бачимо, що за допомогою закону не досягається стабільність і надійність цивільного обороту, а цивільний оборот законами взагалі підринається або ускладнюється до неприйняттого для учасників цивільних відносин рівня. Так Верховна Рада “створює” правові підвалини організації суспільства.

Уже наведених трьох прикладів достатньо для висновку про те, що так жити не можна. Але ж таких прикладів можна навести сотні тисяч і навіть мільйони. Останній варіант лише потребує значних затрат праці. Інших перешкод для його здійснення немає. За таких умов людей запевнюють у тому, що Верховна Рада, особливо її депутати, стали справжніми професіоналами правотворчості. З такою законотворчістю Україна на десятки років залишиться на узбіччі прогресу людства. Цю несприятливу ситуацію подолати нетрудно: працю людей, що виробляють закони треба належно врегулювати. Про основні принципи такого врегулювання читайте нижче. Тут же зробимо одне зауваження: кожен законопроект повинен мати свого наукового керівника і не в особі депутата, який за першої каденції придбав диплом про юридичну освіту. А країна має право знати своїх героїв – цих же наукових керівників.

При подальшому аналізі ми виявляємо вкрай низьку якість праці в органах виконавчої влади. Не хотілося б, щоб автора зрозуміли так, що він гне спину перед наділеними владою людьми. Але ж він дійсно вболівав за тих, хто очолив “помаранчову революцію”. Тим більше прикро, що і виконавча влада (післяреволюційна) заслуговує оцінки “так жити не можна”.

Праця в системі судової влади – це надто делікатна справа, щоб оцінювати її різко критично. Але, навіть абстрактно розмірковуючи, слід задати питання: “В силу яких факторів вона має давати зразки праці? Може, в силу радянської традиції та досвіду роботи в радянських судах, що за умови його тривалості став юридичним фактом, що породжує право на значні матеріальні блага?”.

Нарешті, ті, хто не при владі, також працюють. Результат їх праці – також не “Мерседес”, а все той же “Запорожець” з повітряним охолодженням, що став символом національної культури праці. Мільйони людей щоденно спішать на

ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ ПРАВА І ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОГО ПРАВА

роботу, щоб не запізнитися та здійснювати виробництво товарів, виконання робіт, надання послуг низької якості.

Отже, якщо нація дозріла до того, що вона готова висококультурно працювати і висококультурно жити, вона має за допомогою засобів трудового права, що в такому випадку стає в самий-самісінький центр системи національного права, рішуче і стрімко підняти культуру праці. Це означає необхідність встановлення правових механізмів, що забезпечать здійснення заходів, про які нижче йдеться.

Перш за все необхідне встановлення ефективної системи розподілу людей за соціальними позиціями відповідно до їх трудових творчих здібностей. В сфері приватного капіталу ця проблема вирішується матеріальними інтересами власників капіталу. Але в державному апараті цей механізм не опрацьований і потребує не імітаційного, а ефективного правового врегулювання. Сьогодні від державного апарату виходять не конструктивні імпульси, які позитивно впливають на сферу приватного капіталу, а деструктивні імпульси, в силу яких на посаду керівника підприємства уже і в сфері приватного капіталу призначають не талановитого організатора праці (таких у нас взагалі немає), а спеціаліста з приватних комунікацій, який дачу хабарів може здійснювати не як буденний злочин, а як майже красиву акцію. Нова влада дещо тут зробила. Але ж пошуки людей, здатних підняти культуру праці в державному апараті, практично не ведуться. То ж і перспективи помаранчової революції бліднуть як передвиборні плакати, що стали під впливом дощу та сонця майже сірими.

Далі треба чітко закріпити за працівниками коло їх індивідуальних обов'язків. Треба мати змогу в будь-якій ситуації виявити того, хто неякісно працює. Ситуація на цей день дозволяє лише за допомогою зарубіжних джерел встановити, що пасажирський літак збили таки наші хлопці. Але ж хто із них неналежно працював та має відповідати – це невідомо. Винуватцями є всі, а конкретних винуватців немає. Автор, як платник податків, дуже хотів би знати, хто є автором численних незграбних та убогих положень законодавства, що є результатом трудової діяльності, які своєю “працею” руйнують суспільство.

Врегулювання засобами трудового права підлягають і відносини щодо контролю якості праці. Це – надзвичайно важливо, але говорять про це у нас, як вважається, тільки погано виховані люди. Незручно, наприклад, говорити про те, як же контролюється праця найвищих посадовців. Один тільки майор М. Мельниченко зрозумів, що за президентом контроль також необхідний. Здається, більше немає бажаючих повторити цей подвиг. Але ж проблема залишається: є люди (працівники), яким за посадою надаються величезні повноваження. Що вони роблять у своїх кабінетах – це відомо тільки Богові (тож і відповідають вони тільки перед Богом). То чи і надалі це буде так продовжуватись, чи, може, вже настала пора поговорити на тему контролю трудової діяльності? Вкрай необхідне створення нової і науково обґрунтованої системи контролю діяльності суддів. Це окрема велика проблема. Виявлені останнього часу ініціативи з цього приводу, що виходять від найвищих посадовців, наводять жах, бо зміст їх є прямо протилежним тому, що треба було робити.

На думку автора, на роботі про особисте не говорять, в тому числі і по телефону. Тому ст. 31 Конституції не є перешкодою для того, щоб службові розмови в кабінетах високих і невисоких посадовців, в тому числі і по телефону, належне фіксувались. Є численні інші проблеми контролю за трудовою діяльністю всіх працівників, починаючи від Президента України і Прем'єр-міністра. Треба відкрито обговорити та нормативно закріпити можливості розробки делікатних програм, які б давали змогу оцінювати рівень правдивості та ширості державних службовців, керівників підприємств тощо.

Потребує розробки механізм оцінки кваліфікації працівників. Нова влада прийняла естафету радянської оцінки. Підписуються укази про нагородження орденами, про присвоєння почесних звань. І справді, здається, що ідеї Леніна будуть жити вічно. Треба тільки відродити соціалістичне змагання. Реально ж прибори соціальної спектроскопії вкрай зарегульовані. Про вміння грамотно писати має свідчити атестат про середню освіту, а насправді не свідчить атестат професора. У досить "просунутій" аудиторії не можна представитись доктором наук і професором, бо зразу запитують про те, скільки це коштує і в якій валюті. Чим вище державний орган, який оцінює кадри, тим більше частка імітації в оцінці. Найбільшою публічністю характеризується оцінка кваліфікації науковців, але і тут хвиля імітації виявилась потужнішою, ніж найстрашніше цунамі. На другому місці за критерієм публічності знаходиться система оцінки кваліфікації суддів. Всі розуміють, що ця система є суто імітаційною, але ж ні один із державних службовців не може відмовитись від свого повноваження задати претенденту на посаду судді питання на вільну тему. Неосязність питань, які можуть при цьому задати, перетворює засідання кваліфікаційної комісії суддів чи Вищої ради юстиції, чи Комітету Верховної Ради у дії, що підпадають під поняття "нелюдське поведіння" з претендентами на посаду.

Не такі вони вже великі гроші потрібні, щоб при Президентові України, Прем'єр-Міністрові, Голові Верховної Ради створити невеликі аналітичні групи у складі 3-4 чоловік, які б вивчали рівень кадрів та робили доповіді названим особам. На цей же час ніякого аналізу немає, тому багатьох посадовців соромно слухати, бо неправда і нещирість відчуваються за кожним їх словом. Цей приклад поширюється на широкі маси людей, більшість яких за таких умов поступово втрачає чистоту своїх моральних почуттів, а смисл життя починає бачити в повсякденній турботі за власний шлунок.

Нарешті, потребує оновлення і механізм відповідальності за неналежне виконання трудових обов'язків. Відповідальність має бути тим вищою, чим більш суспільно значущими є трудові обов'язки працівника і чим меншим є рівень жорсткості контролю за якістю виконання трудових обов'язків. У нас всі люди, які в силу посади мають можливість визначально впливати на стан справ у країні, в кращому випадку несуть політичну відповідальність, що давно стала химерою.

Якщо визнати першочерговість викладених проблем, то в центр системи права слід поставити трудове право. Інші галузі права будуть виконувати допоміжну роль. Якщо йдеться про створення ефективних економічних механізмів, в центр системи права будемо ставити господарське право. Якщо виявилась нагальною потреба

ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ ПРАВА
І ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОГО ПРАВА

боротьби з злочинністю, в центр системи права слід поставити кримінальне право та шукати шляхи, якими інші галузі права будуть сприяти досягненню такої мети.

Врешті-решт, і саме виникнення комплексних галузей права обумовлене переважно не предметом і методом правового регулювання, а задачами, які повстають перед суспільством та державою, та цілями, які ставить перед собою законодавець. Типовою комплексною галуззю права є трудове право. Виникло воно із потреби охорони праці найбільш вразливих прошарків працівників. По мірі розвитку ідей гуманізму значення цієї комплексної галузі права зростало, а сфера його дії – поширювалась. Врешті-решт, сфера дії загальних норм трудового права була доведена до логічного кінця, а трохи згодом – до абсурду. І ось уже Генеральний прокурор поновлюється на роботі за рішенням суду. Механізм захисту трудових прав, створений для найманих працівників, стали використовувати для осіб, яким надання такого захисту є нелогічним.

Спроби довести характер трудового права як однієї із основних (фундаментальних, профілюючих) галузей права може деякою мірою задовольнити амбіції вчених-спеціалістів у галузі трудового права. Але ж за наявності таких амбіцій їх краще здійснити, зосередившись не на тому, що довести неможливо, а на величезному творчому потенціалі цієї галузі права, яка своїм розвитком може відкрити для нації дорогу в майбутнє, про що більш детально мова йшла вище.

Зокрема, спроби довести наявність у трудового права специфічного методу правового регулювання неминуче приведуть до звуження предмета цієї галузі. Невипадково А.Р. Мацюк стверджував, що відносини щодо нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю і за охороною праці виходять за межі предмета трудового права і належать до предмета адміністративного права [12, с. 245-246]. І це є чистою правдою, якщо прагнути до галузевої чистоти трудового права та до пошуків єдиного специфічного методу правового регулювання відносин, що складають предмет цієї галузі. Якщо ж ми прагнемо надати єдності системі забезпечення прав та обов'язків сторін трудових правовідносин, то нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю і охороною праці недоцільно було б відокремлювати від трудового права. Інша справа – це забезпечення прав та обов'язків відповідних суб'єктів у правовідносинах щодо контролю і нагляду. Не виключається, що будуть розроблені специфічні трудо-правові засоби забезпечення цих прав та обов'язків. Поки їх немає, органи державного нагляду і контролю застосовують ті заходи, які притаманні публічному праву, роботодавці захищають свої права способами, передбаченими цивільним законодавством. Це – звичайне явище, коли права та обов'язки, що мають одну галузеву належність, забезпечуються засобами, встановленими нормами іншої галузі. Було б неправильним робити звідси такий висновок, що трудове право взагалі треба розібрати на частини, бо техніко-юридично це можливо. Таку можливість заперечувати не можна, але досвід двох століть використання спеціальних засобів регулювання відносин, пов'язаних з найманою працею, показує недоцільність подібного кроку. Міркування техніко-юридичного характеру не можуть бути перешкодою для вирішення тих задач, які стали в самий центр розвитку людства.

Викладене далеко не вичерпує всіх прикладних проблем системи права та місця трудового права в цій системі. Але подальші наукові розвідки в цьому напрямку могли б дати непогані результати і теоретичного, і практичного характеру, а в перспективі – створити оптимальну модель організації суспільства.

Література

1. Алексеев С.С. Теоретические проблемы системы советского права. – М.: Госюриздат, 1961.
2. Алексеев С.С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975.
3. Малейн Н.С. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль. – М.: Наука, 1964.
4. Патрушев Є.М. Правові основи діяльності комерційних банків України по розрахунках. Автореф. дис. канд. юр. наук. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1995.
5. Хозяйственное право. Учебник/ Под ред. Мамутова В.К. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
6. Венедиктов В.С. Сучасний стан розвитку трудового права та законодавства України: проблема кодифікації// Кодифікація законодавства України: стан та перспективи. – Х.: 2004.
7. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в двух томах. Т. 1. – М.: Юрид. лит., 1981.
8. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в двух томах. Т. 2. – М.: Юрид. лит., 1981.
9. Цивільне право України. Підручник. У 2 книгах. Книга 2. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
10. Толстой Ю.К. О преподавании гражданского права на современном этапе// Преподавание гражданского права в современных условиях. – СПб, 1999.
11. Кистяковский Б.А. В защиту права (интеллигенция и правосознание)// Вехи: Интеллигенция в России (сборник статей). – М.: Молодая гвардия, 1991.
12. Мацюк А.Р. Трудовые правоотношения развитого социалистического общества. – К.: Наукова думка, 1984.

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

УДК 346.9

Рубаник В. Е.

К ВОПРОСУ О «РОССИЙСКОЙ», «УКРАИНСКОЙ» И «ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ» ТРАДИЦИЯХ ЧАСТНОПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ СОБСТВЕННОСТИ

Цивилистическая и экономическая мысль на современном этапе политико-правового и социально-экономического развития России, Украины и Белоруссии озабочена поиском реальных путей выхода из все углубляющегося кризиса, сосредоточившись на решении проблемы выбора наиболее оптимальных направлений из поливариантных моделей развития будущего, исследовании основных факторов, тормозящих общественный прогресс, выяснении страноведческих и региональных особенностей проявления общих закономерностей в правовом регулировании.

Как показывает опыт, правовая и экономическая трансформация на постсоветском пространстве в значительной степени проходила без теоретически обоснованной политики, – более того, многие юристы и экономисты, пребывая в плену устоявшихся десятилетиями идеологизированных догм, занимались поиском путей совершенствования практики государственного социализма.¹ Однако мировая практика свидетельствует, что эффективная система устройства общества должна быть основана на товарно-денежных, рыночных отношениях, поэтому на всем постсоветском пространстве начался интенсивный процесс перехода от планово-командной системы к рыночной экономике, а на развалинах советской державы под лозунгом свободы, рынка, либерализации цен, восстановления частной собственности путем разгосударствления, приватизации и др. появились молодые суверенные государства. При этом экономическая политика большинства этих государств по-прежнему ориентировалась и ориентируется на Россию, в которой экономические реформы получили мощный импульс ускорения.

Однако, как оказалось, заимствованная у Запада политика «шоковой терапии» привела не только к появлению многоукладной экономической структуры, разгосударствлению и приватизации государственной собственности, к всеобщей

---

¹ См., напр.: Курланд Н., Грини М. Наемный труд и собственность – между капитализмом и социализмом // Свободная мысль. – 1992. – № 13. – С. 106-116.

либерализации цен, но и к одновременному обнищанию значительной части населения, недоверию к новому законодательству и законодателям, росту правового нигилизма.

Для объективной оценки и адекватного правового регулирования происходящего в обществе беспрецедентного феномена переходной экономики юридическая наука потребовала новой парадигмы своего развития. А.С. Довгерт в свое время отмечал, что «в силу известных исторических причин возвращение к системе частного права на Украине будет сравнительно медленным и тяжелым». Однако реальностью это может стать лишь «при условии, что основные принципы частного права – такие, как неприкосновенность собственности, невмешательство в сферу личной жизни человека, свобода экономического поведения, свобода договора и пр., – будут закреплены для всей сферы имущественных и личных неимущественных отношений, основанных на юридическом равенстве и имущественной самостоятельности их участников, в том числе в сферах предпринимательства, использования земли и других природных ресурсов, охраны окружающей среды, наемного труда и т.д.», а «от степени "монолитности" частного права будет зависеть как качество всей правовой системы, так и уровень зрелости гражданского общества».¹

В современной российской и украинской цивилистике появились различные теоретические версии относительно сущности и характера переходного процесса и тех методов, типов, видов, способов и форм правового регулирования отношений собственности, которые следует использовать. В западной науке, как известно, существуют две основные модели рыночной экономики: «либерально-рыночная» и «социально регулируемая». Первая исходит из постулата проведения в регулятивном комплексе принципа всемерного поощрения предпринимательства при минимальном вмешательстве государства в регулирование бизнеса и социальной сферы; вторая модель, напротив, предусматривает активное нормативно-правовое регулирование со стороны государства экономических и социальных процессов, а также принудительно-поощрительную ориентацию рынка на более полное удовлетворение социальных потребностей населения. Проблема выбора пути в который раз встала перед Россией и Украиной, и от этого выбора во много зависит их будущее.

Все более очевидным становится и то, что первоочередной проблемой при этом, как представляется, должен стать поиск ответа на кардинальные вопросы: 1) какое государство мы стремимся построить? 2) для кого? 3) какую модель пытаемся положить в основу этого построения – «западную», «восточную» или же отыскать «третий путь»?

Институт (или же, как предлагается рядом цивилистов, – «подотрасль») права собственности выступает стержнем любой правовой системы. Если посмотреть через такую призму, то именно урегулированность отношений собственности во многом определяет тип общественных отношений, складывающихся в том или ином обществе: примат государственной собственности дает диктатуру или же

¹ Довгерт А.С. В новом веке Украина будет жить по законам частного права // Юридическая практика. – 2001. – №1 (159). – С.37-38.

**К ВОПРОСУ О «РОССИЙСКОЙ», «УКРАИНСКОЙ» И «ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ»
ТРАДИЦИЯХ ЧАСТНОПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ
СОБСТВЕННОСТИ**

восточную деспотию,¹ примат собственности частной в гораздо большей степени способствует развитию демократических начал в жизни общества, гарантий экономической, а, значит, и политической свободы личности.²

Ставшие в последнее время чуть ли не обязательными для некоторых украинских ура-патриотов и считающиеся панацеей «заглядывание за океан», равно как и утверждение об «исключительно национальном» характере нормативно-правового регулирования в Украине, якобы кардинально «отличающемся» от такового же в России, на наш взгляд, совершенно не имеют под собой неопровержимого основания.

Даже небольшой исторический экскурс со всей очевидностью этого может засвидетельствовать, что отношения собственности, равно как и другие общественные отношения, регулировались в нынешних украинских землях: 1) в период Киевской Руси (для всех восточно-славянских русских земель) – Русской Правдой и церковными Уставами Владимира и Ярослава; 2) в период феодальной раздробленности Руси – теми же предписаниями; 3) в период пребывания нынешних украинских земель в составе Великого княжества Литовского, Польши и Речи Посполитой – Литовскими статутами, сеймовыми конституциями и другими законодательными актами литовско-польского государства; 4) в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. к существующим источникам права добавляются единственно гетманские универсалы, не вносящие, впрочем, никаких кардинальных изменений в устоявшуюся систему; 5) раздел Украины на Правобережную и Левобережную подводит обе её части под действие, соответственно, польского и российского законодательства; 6) три раздела и последующая ликвидация Польши вскоре унифицируют законодательство, регулирующее общественные отношения в Украине, а Свод Законов Российской империи подводит черту под правовым разнообразием и поливариантностью. Если же сюда добавить ещё и то, что об «украинской нации» возможным будет вести речь только с конца XVIII – начала XIX вв.,³ то, очевидно, что говорить о «резких отличиях» украинского правового регулирования отношений собственности от российского, да еще и на протяжении длительного исторического периода, – подобное утверждение, на наш взгляд, оказывается весьма предубежденным и натянутым. Да, некоторые отличия были, скажем, в несколько отличающихся степени «общинности» и «индивидуальности», покоящихся на глубинных обычаях и традициях, обусловленных во многом климатогеографическими условиями, – такими, как, например, плодородие почв или длительность дней в году с

---

¹ Цакунов В. О взаимосвязи форм собственности и форм хозяйствования // Вопросы экономики. – 1989. – №1. – С.95-102; Нуреев Р.М. Экономический строй докапиталистических формаций. Диалектика производительных сил и производственных отношений. – Душанбе: Дониш, 1989. – С.23-27.

² Замошкин Ю.А. Частная жизнь, частный интерес, частная собственность // Вопросы философии. – 1991. – №№ 1,2.

³ См.: Формування української нації // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С.165.

температурой, позволяющей обрабатывать землю.¹ Но в остальном эти различия выступают гораздо менее разительными,² нежели в случае, если, например, провести параллель между украинско-российско-белорусским и англо-американским или же чистым романо-германским правовым регулированием. Поэтому, как представляется, возможным будет вести речь об особом – восточнославянском – типе правового регулирования отношений собственности, а ежели исходить из постулированного выше утверждения о стержневом характере института (подотрасли) права собственности в любой правовой системе, то, очевидно (хотя это, безусловно, и требует своего дальнейшего обоснования), что допустимо говорить и об особой («восточнославянской») системе права, и о «восточнославянской правовой системе» в целом.

Следующим логическим выводом отсюда должно, наверное, следовать изменение ориентировочных приоритетов и в значительно большей мере учитывание гораздо более близкого для Украины российского и белорусского опыта. Находясь на границе цивилизационных потоков, Украина оказывалась обреченной на впитывание на протяжении длительного исторического периода самых разнообразных правовых влияний и создание на их базе некоего своего конгломерата. Стремление же выделить и закрепить определенную, но одну линию, всегда завершалось усилением напряженности в обществе, свидетельство чего мы и имеем сегодня.

Как и другие бывшие союзные республики, постсоветская Украина пережила значительные трудности, обусловленные распадом СССР, потерей прежних экономических связей, а также отсутствием опыта трансформации командной системы в рыночные отношения. Сюда же следует добавить и отсутствие научно обоснованной теории трансформации, когда в силу целого ряда объективных и субъективных причин протекал в основном стихийный и неуправляемый процесс становления многоукладной экономики. Известно, что на первоначальном этапе реформирования экономики Украины были предприняты попытки ускоренного перехода к рынку на основе концепции «шоковой терапии», использования идей монетаризма; однако в условиях второго этапа переходного периода основной философией стало формирование частной собственности путем разгосударствления и приватизации монопольной государственной собственности, либерализация, становление новой финансово-кредитной системы и ряда других звеньев рыночных инфраструктур.

В ходе крупномасштабных реформ в Украине достигнуты определенные положительные результаты, но в то же время весьма сильно проявились и негативные тенденции, и, прежде всего, – в трансформации отношений собственности, где развился псевдорынок, в котором основной фигурой стал не предприниматель, а госчиновник, и утвердилось господство монопольных структур, а не конкуренция. Именно поэтому украинское предпринимательство все больше стало ориентироваться не на развитие национального производства, а на вывоз капитала.

¹ Никольский С.А. Земледелие и крестьянство как природно-исторические явления // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 13-24; Казначеев В.П., Спиринов Е.А. Феномен человека: комплекс социо-природных свойств // Вопросы философии. – 1988. – № 7. – С. 29-36; Гудожник Г.С. Материальные основы многообразия цивилизаций // Вопросы философии. – 1988. – № 4. – С. 43-53.

² См.: Васюкович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. – 1998. – №6. – С.110-111.

*К ВОПРОСУ О «РОССИЙСКОЙ», «УКРАИНСКОЙ» И «ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ»
ТРАДИЦИЯХ ЧАСТНОПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ
СОБСТВЕННОСТИ*

Как справедливо отмечалось в научной литературе,¹ в этих условиях необходимо принять новую концепцию регулирующей роли государства, изменив на её основе и сам механизм государственного нормативно-правового регулирования. Очевидным становится то, что рекомендации МВФ о роли государства в экономике оказались малопригодными для условий России, Украины и Белоруссии. В мире существуют различные модели рыночных отношений, но, в то же время, каждое отдельное государство имеет некие национальные интересы, определяющим образом влияющие на ту же модель, а концепции социально-экономического обустройства определяющим образом влияют на выбор механизма государственного регулирования. При этом, как подтверждает мировой опыт, государственное влияние может быть значительным даже при небольшой доле государственной собственности, – например, в Японии доля государственной собственности – около 10%, но роль и влияние государства оказываются значительно сильнее удельного веса этого «пакета акций».²

Подобные регулирующие функции государства, испытанные на опыте многих стран и базирующиеся на примате частного права, вполне применимы и для России, Украины и Белоруссии. Как представляется, к важнейшим из них могут быть отнесены следующие: обеспечение и защита права собственности; обеспечение свободы предпринимательства; стимулирование деловой активности; борьба с монополизмом; регулирование денежного обращения; регулирование отношений между трудом и капиталом; обеспечение экономической безопасности. Реализация этих задач представляется вполне достижимой и могущей иметь положительное влияние на процессы реформирования и социальной трансформации российского, украинского и белорусского общества.

---

¹ Сибільов М.М. Поняття правового режиму приватного права // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – №4 (27). – С.112-115; Атаманчук Г.В. Государственное управление. – М.: Экономика, 2000. – С.8-12; Паламарчук В. Господарський механізм – підсистема державного регулювання економіки // Право України. – 2002. – №10. – С.25-29 и др.

² Окумура Х. Корпоративный капитализм в Японии. – М.: Прогресс, 1986. – С.137.

ЗНАЧЕННЯ ВОЛІ ТА ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ У ДОГОВОРІ ДАРУВАННЯ

Природа відносин дарування має складний та суперечливий характер й залишається дискусійним питанням науки цивільного права. Для з'ясування цього питання необхідно звернутися до першоджерел з яких бере початок безвідплатна передача майна у власність. Певні пропозиції щодо кваліфікації відносин дарування вже були висловлені. Отже, необхідно проаналізувати, яким шляхом йшли вчені цивілісти досліджуючи природу вказаних відносин. Історія науково-теоретичної думки свідчить про те, що вирішальну роль, відносно встановлення факту наявності договірних відносин, правники різних часів віддавали волі та волевиявленню сторін. Цілком виправдана точка зору згідно до якої узгоджене волевиявлення декількох сторін, щодо певного об'єкту, яке спрямовано на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків являє собою договір.

Але складність та внутрішня суперечливість суспільних відносин, які лежать в основі дарування, позбавляють визначеності і впевненості під час його правової характеристики.

Таким чином, можна зазначити, що процес пізнання цього інституту ніколи не припинявся, а зараз зміни у законодавстві спонукають науку до активізації досліджень у цьому напрямі.

Вказаною проблематикою займалися такі видатні юристи минулого як: Г.Ф. Шершеневич, Д.І. Мейер, К.П. Попедоносцев та ін. Пізніше О.С. Іоффе, Ю.К. Толстой, досліджували цей інститут за радянських часів. Серед сучасних науковців це питання висвітлюють: М.І. Брагинський, В.В. Вігрянський, І.В.Слісєєва, А.Ю. Кабалкін, А. Ердєлевський в Росії та О.В. Дзера, В.В. Хахулін, А. Домбругава, Г. Лаптун та ін., в Україні. Аналіз робіт цих науковців свідчить про складність та неоднозначність правовідносин дарування.

Дослідження та аналіз точок зору, і концепцій розроблених на їх основі допоможе в з'ясуванні сутності договору дарування, визначені ролі, яку відіграє воля та волевиявлення сторін для юридичної кваліфікації дарування, що є безпосередньою метою статті. У свою чергу, вивчення цих проблем є базою для подальшого вдосконалення вітчизняного цивільного законодавства, що є перспективною метою статті.

Розкриваючи взаємозв'язок волі, волевиявлення та природи відносин дарування необхідно зауважити, що в науці цивільного права сформувалися дві принципово відмінні концепції відповідно до яких інститут дарування визнається: а) договором; б) окремою підставою набуття права власності.

Серед прихильників першої концепції (договірної) були в різні часи: Г.Ф. Шершеневич, О.С. Іоффе, Ю.К. Толстой, А.Л. Маковський та ін. Теза про те, що дарування є договором аргументується в цілому необхідністю та наявністю узгодженого волевиявлення обох сторін в правовідносинах дарування [3, с.135].

ЗНАЧЕННЯ ВОЛІ ТА ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ У ДОГОВОРІ ДАРУВАННЯ

Представниками іншої позиції (не договірної) є: К.П. Побєдоносцев, В.В. Хахулін, до певної міри Д.І. Мейєр, за умови передачі дару при відсутності попередньої домовленості сторін про таке. Не приділяючи багато уваги характеристиці волі сторін, свої міркування вони виводили з беззобов'язального характеру відносин дарування.

В першу чергу, необхідно розглянути **договірну концепцію** дарування. В цивільному праві вона не є новою. В її розробку було зроблено великий внесок ще на початку минулого століття Редакційною комісією по підготовці проекту Цивільного Уложенія Російської імперії. Під час роботи комісії було розглянуто багато точок зору на природу дарування. Свої висновки науковці робили виходячи з аналізу юридичних дій, які лежать в основі відносин дарування. При цьому, основна увага приділялася моменту прийняття дару обдарованим та визначеності його згоди на отримання майна в дар. Інакше кажучи, принципово необхідно було виявити вольову спрямованість обдаровуваного, за умов безпосередньої передачі йому дару, на прийняття або неприйняття дару.

Наголошувалося на тому, що у тих випадках коли дарування здійснюється за консенсуальною моделлю договору, тобто у разі видачі дарувальником письмового зобов'язання про відчуження свого майна на користь обдаровуваного, договір не може бути дійсним за відсутності згоди обдаровуваного щодо прийняття дару. Це пов'язано з тим, що зобов'язання щодо передачі дару, як і договори взагалі, засновано на згоді сторін. При цьому відносини між дарувальником та обдаровуваним характеризується етичними та особистісними ознаками. З огляду на таке обдаровуваний не може бути байдужим до того хто саме, з яких спонукань та з якою метою має наміри до передачі дару. Предмет дару, так само, не завжди обумовлює вигідне становище обдаровуваного, а деколи може спричинити збитки останньому. Якщо прийняти до уваги факт покладення законодавцем певних обов'язків на обдаровуваного (наприклад, за певних обставин обов'язку про повернення дару особі, яка здійснила безоплатну передачу майна), то буде видно – дарування не може здійснюватися без врахування волі обдаровуваного щодо прийняття дару [2, с. 291-292].

Таким чином, відповідно до першої концепції, прийняття дару (волевиявлення обдаровуваного, яке свідчить про згоду та бажання отримати дар) впливає з самої суті дарування. А якщо дарування не може бути без взаємної згоди сторін то це і є договір, бо згода двох або декількох осіб про набуття, зміну чи припинення прав визнається договором. Тобто, дарування визнавалось договором виходячи з такої універсальної ознаки договорів, як взаємна згода сторін щодо предмету та інших умов договору.

Як вже відзначалося, існує і друга - **недоговірна концепція дарування**. Аналіз цієї концепції дещо виходить за межі цього дослідження, однак, без нього неможливе цілне розуміння того значення, яке відіграє воля та волевиявлення сторін у відносинах дарування. Засади недоговірної концепції виявляються у римському праві, за яким дарування (*donatio*) не визнавалось юридичною дією взагалі та було лише підставою (*causa*) для здійснення майново-правового акту будь-якого виду. Таким чином, дарування мало місце лише там, де подібний акт здійснювався *d-nis causa*. Юридичною дією дарування стає лише по закону Костянтина.[1, с.98-99]

Недоговірна концепція мала свій розвиток, бо підкреслювала специфічний характер дарування. Д.І. Мейєр стверджував, що за договором сторона чи сторони отримують право на чужу дію, але якщо одна особа передає в дар іншій майно без попередньої домовленості, має місце ситуація де обдарований отримує не право на чужу дію, а право власності. Виходячи з цього він визнавав таку передачу дару самостійною підставою виникнення права власності, а не договором [4,с.193-194]. К.П. Победоносцев також вважав дарування способом набуття права власності виходячи з того, що воно обумовлює перенесення права власності з однієї особи на іншу в момент досягнення згоди між ними [5,с. 371-372, 376]. І це дійсно має місце у випадку коли дар передається обдаровуваному без попередньої домовленості про таке. Тобто, ці автори, говорячи про неможливість визнання дарування договором, наголошували на відсутності зобов'язального зв'язку, що зазвичай існує між сторонами договору.

Відсутність зобов'язання, як правовідношення де суб'єктивному праву кредитора відповідає юридичний обов'язок боржника, пов'язано з самою природою дарування, як дії в цілому не властивої людині. Дарувальник, з раціоналістичної точки зору, опиняється у не вигідному стані через зменшення власної майнової маси, а обдарований, навпаки, набуває блага без здійснення якихось витрат. Не є важливим, які мотиви спонукають дарувальника до передачі дару, важливим є його свідоме ставлення до того факту, що за рахунок зменшення його майна, відбувається збільшення майна обдаровуваного за відсутності зустрічної компенсації. У такій ситуації, дарувальник, який не є зобов'язаним (адже примусити особу до відчуження своєї власності не може ніхто, окрім її самої та суду) передає дар, а обдарований, не маючи права вимоги дару, (адже немає попередньої домовленості про таке) приймає його.

Можна зробити висновок, згідно з яким, недоговірна концепція дарування базується на визнанні тотожними таких явищ як договір та договірне зобов'язання: немає договірного зобов'язання - немає і договору як такого. Разом з тим, ці явища хоча і тісно пов'язані але не тотожні. Договір є підставою виникнення зобов'язання, про що можна казати виходячи із ч.2 ст.509 та п.1 ч.2 ст.11 ЦК України. І тільки там де на базі договору, як юридичного факту, виникає договірне зобов'язання, говорять про договір-правовідношення, як про явище тотожне договірному зобов'язанню.

Компромісом у суперечностях договірної та недоговірної концепцій і їх певним синтезованим витоком є точка зору тих цивілістів, які вважають, що **договір дарування не завжди має зобов'язальний характер**. Прикладом такої точки зору є вчення про дарування як про речовий договір [6,с.26-28]. Найбільш послідовно існування речового договору обґрунтовує російський цивіліст М.І. Брагинський. Він зазначає, що договір дарування, у якому дар передається обдаровуваному без попередньої домовленості, відрізняється від консенсуального договору – зобов'язання про передачу дару у майбутньому, не тільки за моментом з якого договір є укладеним, а і тому, що він взагалі не породжує зобов'язань сторін, через це його не можна вважати й реальним договором. Далі він підкреслює, що єдине чому таке дарування є договором - це необхідність отримання згоди обдаровуваного на передачу йому дару. Таким чином автор підкреслює важливість узгодженого

волевиявлення сторін, як фактора, що дає змогу встановити відсутність чи наявність договору як такого [2, с.338-339].

Після аналізу договірної та недоговірної концепцій дарування, можна твердити, що дарування у будь-якому випадку є цивільним договором і саме домовленість сторін є тим чинником, що свідчить про обґрунтованість договірної концепції.

У зв'язку з цим важливого значення набуває питання щодо **співвідношення волі та волевиявлення сторін в договорі дарування**. Ця проблема, знаходить свій вияв у необхідності з'ясування того, у якій формі має бути виражена воля сторін щодо відчуження та прийняття дару. Від цього залежить момент виникнення права власності за договором, ризик випадкової загибелі дару, нарешті, дійсність договору в цілому.

Під час вирішення питання про співвідношення волі та волевиявлення в науці цивільного права виробилися підходи відповідно до яких існує:

– примат волі над волевиявленням, тобто якщо воля може бути встановлена та може бути встановлений її справжній зміст, то за таких умов при виникненні спору необхідно зважати на волю;

– примат волевиявлення над волею, тобто якщо воля належним чином не виявлена, то й неможливо встановити її дійсний зміст.

М.І. Брагинський вказує на волю, як на основу правочину. У зв'язку з чим, встановлення сенсу правочину та встановлення його добровільності пов'язується саме з волею. Разом з тим, він зазначає, що під цивільним обігом розуміють сукупність правочинів як сукупність волевиявлень. Відповідно провідний принцип договірного права – свобода договору є вільним виявленням волі. Нарешті, поняття протизаконності (протиправності) пов'язано з поведінкою особи, її діями, які виявляють волю особи. Остання теза виражена у такий формулі: там де особа діє в дозволених правом межах для правозастосовчих органів, за загальним правилом, немає значення воля особи (чому суб'єкт діє правомірно). Коли ж мають місце протиправні дії та йде мова про відповідальність особи і виникає потреба у встановленні форми вини, суду необхідно встановити чи діяла особа з умислом чи з необережністю, і тільки тоді оцінюється воля.

На увагу також заслуговує думка про те, що учасники цивільного обігу оцінюють волю потенційного контрагента виходячи з його волевиявлень і відповідно до них формують свої дії. При визнанні судом примата волі над волевиявленням може скластися досить небезпечна для обігу ситуація. Укладаючи договір, до повного його припинення сторона має побоюватися надходження з боку контрагенту вимоги про визнання договору недійсним з посиланням на те, що нібито волевиявлення останнього не відповідало його волі. З урахуванням цього будь-яке рішення законодавця на користь волі чи волевиявлення по суті є засобом захисту відповідної сторони в договорі – чи то сторона воля якої має вади, чи її контрагента а отже і обігу в цілому [2, с.169-172].

В конкретному договорі, та в договорі дарування зокрема, волевиявлення сторін опосередковується відповідною формою. Стаття 719 ЦК формулює вимоги, які пред'являються до тієї форми, в якій має бути виявлена воля сторін у договорі дарування. Залежно від предмету дарування законом передбачені такі форми договору: 1) усна, якщо даруються предмети особистого використання і побутового

призначення; 2) проста письмова форма, якщо предметом є рухома річ яка має особливу цінність, усна форма такого договору також є правомірною доки суд не встановить інше; 3) письмова і нотаріально завірена, якщо предметом є нерухомі речі; 4) письмова і нотаріально посвідчена, якщо предметом є валютні цінності на суму що у п'ятдесят разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян; 5) проста письмова, недодержання якої тягне недійсність договору, якщо предметом є майнове право, чи договір із зобов'язанням передати дар у майбутньому.

Коли волевиявлення здійснюється у письмовій формі (неважливо в простій чи нотаріально посвідченій), сторони мають можливість впевнитися в намірах своїх контрагентів. Це до певної міри стабілізує відносини дарування та цивільний обіг. Але усна форма договору дарування, яка по суті має передбачати домовленість сторін щодо змісту дарування, може викликати деякі суперечки. Так наприклад, в ч.1 ст.722 ЦК на відміну від загального правила про момент виникнення права власності із договору, який законом пов'язаний з моментом передачі майна набувачу, встановлено інше правило: право власності обдаровуваного на дар виникає з моменту його прийняття. Таким чином у обдаровуваного з моменту прийняття дару виникають всі права та обов'язки власника речі. Що ж є прийняттям дару з точки зору юридичного факту, який породжує певні права та обов'язки? Виходячи з аналізу законодавства, а саме ч.3 та ч.4 ст.722 ЦК це будь-які дії, що свідчать про згоду обдаровуваного на прийняття дару, тобто визнання його своєю власністю. Не викликає сумнівів положення ч.4 ст. 722 ЦК, де прийняттям дару закон називає: прийняття обдаровуваним документів, що засвідчують право власності на річ, інших документів які свідчать про приналежність дарувальнику предмету договору, чи символів (ключів, макетів т.п.). За таких умов можна стверджувати про наявність виявлення волі на прийняття дару. Але ч.3 ст. 722 ЦК містить положення, які не зовсім переконливі, відносно виявленої сутності дарування як договору, а саме: дар направлений обдаровуваному без його попередньої згоди, є прийнятим, якщо обдаровуваний терміново не повідомить про відмову від його прийняття.

Викладене свідчить про визнання законодавцем можливості прийняття дару та виникнення права власності у обдаровуваного за ситуації, у який неможливо напевно встановити, чи виявив обдаровуваний волю на прийняття дару чи то просто не встиг відмовитися від нього, а може просто не знає про дар. Тобто, порушується таке положення як – ніхто не може бути обдарований за відсутності своєї згоди на таке.

Може бути корисним досвід вивчення цієї проблеми членами Редакційної комісії по розробці проекту Цивільного Уложення Російської Імперії. Вони бачили необхідність в наданні дарувальнику права на встановлення відповідного строку впродовж якого обдаровуваний має висловити свою згоду на прийняття дару.

Така ситуація була пов'язана перш за все з тим, що у деяких випадках дарувальнику важливо не тільки мати позитивну згоду обдаровуваного, але й отримати таку згоду упродовж обмеженого проміжку часу. Це необхідно для усунення невизначеності у своїх відносинах з обдаровуваним, а також по відношенню до предмету дару. Незручності виникають у дарувальника коли він здійснює дарування з встановленням обов'язку для обдаровуваного на користь себе чи третьої особи, наприклад благодійної установи, яка розраховує на виконання

обдаровуваним покладеного на нього обов'язку, у той час коли він може відмовитися від прийняття дару та від виконання зобов'язання [2, с.304].

Найбільш дискусійним було встановлення наслідків неотримання дарувальником відповіді обдаровуваного у встановлений термін. І спочатку Комісія схилилася до того, що відсутність відповіді обдаровуваного після спливу строку, наданого дарувальником, дар вважається прийнятим. Але, після більш ґрунтовного дослідження цієї проблеми було прийнято рішення про необхідність виявлення обдаровуваним згоди на прийняття дару у формі будь-якої дії. При цьому, відзначалася небезпечність загального правила про мовчазну згоду. Особа, яка отримала дар зі строком, до спливу якого необхідно дати згоду на його прийняття, бажаючи зібрати відомості щодо умов за яких дар запропонований, може пропустити наданий їй строк і буде вважатися такою, що прийняла його, хоча при цьому не мала такого наміру. Між тим становище такої особи може бути не лише незручним, а й збитковим. До того ж, мовчазна згода дає підставу лише припускати наявність згоди на прийняття дару, це припущення може бути спростовано зацікавленими особами. Така ситуація є приводом до виникнення безпідставних спорів, чого треба уникати [2, с.304].

Враховуючи вищевикладене доцільно зауважити, що ч.3 ст.722 ЦК України є нормою, яка суперечить природі дарування як домовленості сторін про безвідплатну передачу майна. Для забезпечення стабільності цивільного обігу та для попередження потенційних суперечок, що можуть стати наслідком не зовсім вдалого формулювання ч.3 ст. 722 ЦК України, пропонуємо викласти її у такій редакції: „Якщо дар, направлений обдаровуваному за відсутності його попередньої згоди, він вважається прийнятим тільки при наданні позитивної відповіді обдаровуваного на його прийняття у строк, встановлений дарувальником. У випадку не встановлення строку для відповіді дар є прийнятим, якщо після його отримання, обдаровуваний не відмовився від нього у розумний строк”.

Таким чином можна дійти наступних висновків:

– воля та волевиявлення сторін у договорі дарування має вирішальне значення для кваліфікації відносин дарування як договору. В свою чергу це є обґрунтуванням самого розташування правил, які регулюють відносини дарування у книзі п'ятій „Зобов'язальне право”, а отже розповсюдження на дарування загальних норм ЦК про правочини, та загальних положень про зобов'язання і договір;

– волевиявлення сторін має велике значення для укладення договору дарування, є тією ознакою, яка робить можливим оцінювати наміри контрагента. Адже дарування зазвичай є дією однієї особи, яка спрямована на збагачення обдаровуваного, і єдине що робить можливим вважати такі дії договором - є зрозуміле волевиявлення останнього, що свідчить про його згоду на прийняття дару;

– за допомогою дослідження та впорядкування цивільно-правових норм, які регулюють питання форми волевиявлення в договорі дарування, можна досягти впевненості у відносинах з контрагентом та по відношенню до предмету дару, отже попередити необґрунтовані спори, що можуть виникнути. Все це є передумовою стабілізації цивільного обігу та чинником вдосконалення цивільного законодавства України в цілому.

Літэратура

1. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. - М.: Юрид. лит., 1989.- 448 с.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества. 6-й завод. – М.: «Статут», 2004. – 800 с.
3. Гражданское право: Учеб.: В 3 т. Т.2. – 4-е изд., перераб. и доп. /Е.Ю. Валявина, И.В. Елесеєв, и др.; Отв. Ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 848 с.
4. Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2ч. Испр. и доп 9-е изд., Ч.1.- С-Пб: Тип. М. Меркушева, 1910.- 651 с.
5. Победоносцев К.П. Курс гражданского права: В 3ч. Ч. 1. Вотчинные права. – С.-Пб.: Синодальная тип., 1896. – 745 с.
6. Хаскельберг Б. Л., Ровный В.В. Консенсуальные и реальные договоры в гражданском праве. Изд. 2-е., испр. М.: «Статут», 2004. – 124 с.

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

УДК 343.121(470+571)

Рыжаков А. П.

ПОНЯТИЕ ОБВИНЯЕМОГО В РОССИЙСКОМ УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Определение понятия обвиняемый в российском уголовном процессе законодатель попытался сформулировать в ч. 1 ст. 47 УПК РФ. В частности, здесь указано: «Обвиняемым признается лицо, в отношении которого:

- 1) вынесено постановление о привлечении его в качестве обвиняемого;
- 2) вынесен обвинительный акт».

О чем нам говорит данная дефиниция? И что упустил при ее формулировании законодатель?

Действительно, обвиняемым лицо становится сразу после подписания уполномоченным на то лицом (следователем, дознавателем и т. п.) законного и обоснованного постановления о привлечении этого лица в качестве обвиняемого, либо после утверждения начальником органа дознания обвинительного акта. Однако обвиняемый имеется и по делам частного обвинения. По такого рода уголовным делам, когда по заявлению не проводилось досудебного производства, лицо, в отношении которого подана жалоба, будет обладать правами и обязанностями обвиняемого (подсудимого) с момента констатации наличия в распоряжении мирового судьи оснований для назначения судебного заседания (ч. 3, 4 ст. 319 УПК РФ), а также после соединения встречного заявления с первоначальным (ч. 3 ст. 321 УПК РФ)¹. Об этом, третьем случае появления в уголовном процессе обвиняемого, об этой третьей его разновидности забыл указать законодатель в ч. 1 ст. 47 УПК РФ, а вслед за ним и большинство процессуалистов в своих комментариях².

¹ О том, что обвиняемый может появиться в деле частного обвинения после соединения встречного заявления с первоначальным, забывают некоторые процессуалисты. См., к примеру: Божьев В.П. Глава 7. Участники уголовного судопроизводства на стороне защиты // Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации/ Под общ. ред. В.М. Лебедева: научн. ред. В.П. Божьев.— М.: Спарк, 2002. С. 105; Башкатов Л.Н., Ветрова Г.Н. Глава 7. Участники уголовного судопроизводства на стороне защиты// Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации./ Под ред. И.Л. Петрухина.— М.: ООО «ТК Велби». 2002. С. 92.

² См., к примеру: Петрухин И.Л. Глава 7. Участники уголовного судопроизводства на стороне защиты // Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации/ Отв. ред. Д.Н. Козак, Е.Б. Мизулина.— М.: Юристъ, 2002. С. 160; Качалова О.В. Статья 47. Обвиняемый // Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. Новая редакция.— М.: ИКФ «ЭКМОС», 2002. С. 108.

В некоторых работах учеными немного иначе формулируется момент, с которого по делам частного обвинения в уголовном процессе появляется обвиняемый. Так, Л.Н. Башкатов и Г.Н. Ветрова пишут, что «по делам частного обвинения, возбуждаемым путем подачи заявления потерпевшим или его законным представителем» обвиняемый «появляется в уголовном деле с момента принятия судом заявления к своему производству»¹. Эта позиция отличается от нашей? Думаю, нет. По делам частного обвинения, когда по заявлению не проводилось досудебного производства, констатация наличия в распоряжении мирового судьи оснований для назначения судебного заседания и принятие заявления к своему производству осуществляются одновременно. Исходя из правил, закрепленных в ч. 1 ст. 319 УПК РФ, при отсутствии оснований для назначения судебного заседания мировой судья отказывает в принятии заявления к своему производству. Соответственно при наличии таковых, он, напротив, принимает заявление к своему производству.

Другое дело, мнение В.П. Божьева, который утверждает, что «подсудимым» (а значит и обвиняемым) «лицо становится с того момента, когда судья вручает ему копию поданного потерпевшим заявления и разъясняет права подсудимого, предусмотренные ст. 47»² УПК РФ. Аналогичного мнения придерживается Э.Ф. Куцова. Она полагает, что «по делам частного обвинения, лицо, против которого подано заявление, признается подсудимым... с момента ... разъяснения ему прав подсудимого мировым судьей, а в случае неявки такого лица — путем направления ему копии названного заявления с письменным разъяснением прав подсудимого»³. Данные мнения несколько не соответствуют правилам ч. 4 ст. 319 УПК РФ, согласно которой подсудимый по делам частного обвинения имеется еще до получения копии заявления с разъяснением прав подсудимого. Потому что именно подсудимому указанные документы направляются, в случае его неявки в суд по вызову (ч. 4 ст. 319 УПК РФ).

И еще одно оригинальное суждение, касающееся понятия «обвиняемый». Смирнов А.В. считает, что «применительно к обеспечению обвиняемому права на защиту существует и широкое понятие обвиняемого, используемое в конституционном и международном праве, когда под обвиняемым подразумевается любое лицо, в отношении которого предпринимаются действия инкриминирующего характера»⁴.

С этим утверждением, если бы оно не было размещено в комментарии к ст. 47 УПК РФ, трудно было бы не согласиться. Действительно, когда речь идет о

¹ См.: Башкатов Л.Н., Ветрова Г.Н. Указ. соч.— С. 92.

² См.: Божьев В.П. Указ. соч.— С. 106.

³ См.: Куцова Э.Ф. 4.2. Обвиняемый // Уголовный процесс: Учебник для студентов юридических вузов и факультетов. Под ред. К.Ф. Гуценко.— Издание 5-е, перераб. и доп.— М.: Зерцало, 2004. С. 160.

⁴ См.: Смирнов А.В. Глава 7. Участники уголовного судопроизводства со стороны защиты // Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. Постатейный/ Под общ. ред. А.В. Смирнова.— 2-е изд., доп. и перераб.— СПб.: Питер, 2004. С. 160.

конституционном праве гражданина и человека на защиту (ч. 2 ст. 48 Конституции РФ), о конституционном понятии «обвиняемый», таковым Конституционный Суд РФ именуется не только того, кто называется тем же термином в уголовном процессе, но и других лиц. В общежитийском смысле слова содержание понятия «обвиняемый» тоже отличается от уголовно-процессуального. Между тем, не конституционно-правовое, не международно-правовое и не общежитийское представление о понятии «обвиняемый» ни коим образом не вносят содержательных, а тем более существенных изменений в понятиеобразующие признаки уголовно-процессуального института — «обвиняемый». Это омонимы — слова однозвучные, но отличающиеся друг от друга по значению. Анализ данных понятий в комментарии к ст. 47 УПК РФ равносителен рассмотрению административного задержания или уголовно-правового обстоятельства, исключающего преступность деяния (задержание лица, совершившего преступление), при характеристике предусмотренного ст. ст. 91 и 92 УПК РФ уголовно-процессуального института задержания.

В ч. 1 ст. 47 записано, что определенного рода лицо обвиняемым «признается». «Признавать» означает «считать что-нибудь каким-нибудь»¹. «Признать» — «счесть», сделать какое-нибудь заключение о ком-нибудь². Иначе говоря, лицо, о котором идет речь в ч. 1 ст. 47 УПК РФ, после принятия (окончательного оформления) указанного здесь процессуального решения считается обвиняемым. Еще лучше в этом случае использовать глагол «становится». Лицо, в отношении которого вынесено постановление о привлечении его в качестве обвиняемого или же обвинительный акт, становится обвиняемым с позиций уголовного процесса, начинает обладать соответствующим статусом. С этого момента ему предоставляются права и на него возлагается часть обязанностей рассматриваемого субъекта уголовного процесса.

Причем обвиняемыми он становится вне зависимости от того, известно ему о вынесении такого постановления (обвинительного акта, констатации мировым судьей наличия оснований для назначения судебного заседания по делу частного обвинения) или же нет.

Обвиняемым признается «лицо», гласит ч. 1 ст. 47 УПК РФ. Под термином «лицо», использованным здесь законодателем, следует понимать отдельно взятое физическое, но никак не юридическое лицо. Юридическое лицо обвиняемым быть не может. Если в качестве обвиняемого привлекается представитель юридического лица, то в уголовном процессе принимает участие он лично. Пусть и в связи с осуществляемой деятельностью от имени юридического лица, но, тем не менее, как физическое (должностное или же иное) лицо. Правами и обязанностями

¹ См.: Краткий толковый словарь русского языка/ Сост. И.Л. Городецкая, Т.Н. Поповцева, М.Н. Судоплатова, Т.А. Фоменко; Под ред. В.В. Розановой.— 4-е изд., стереотип.— М.: Рус. яз., 1985. С. 152.

² См.: Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов/ Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой.— 18-е изд., стереотип.— М.: Рус. яз., 1986. С. 511.

обвиняемого будет наделен именно он, и к уголовной ответственности привлекать в последующем будут также его, опять же, как физическое лицо.

Лицом, о котором идет речь в ч. 1 ст. 47 УПК РФ, может быть как совершеннолетнее, так и достигшее возраста, с момента которого возможно привлечение к уголовной ответственности несовершеннолетнее лицо, как здоровый, так и нездоровый гражданин, вне зависимости от занимаемой им должности и т.п. Как гласит ч. 2 ст. 19 Конституции РФ государство гарантирует равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от пола, расы, национальности, языка, происхождения, имущественного и должностного положения, места жительства, отношения к религии, убеждений, принадлежности к общественным объединениям, а также других обстоятельств. Перечисленные положения полностью распространяются и на лиц, обладающих статусом обвиняемого.

Как уже отмечалось, обвиняемым с позиций ч. 1 ст. 47 УПК РФ признается лицо, «в отношении» которого вынесено определенного рода постановление. Термин «в отношении» означает, что обвиняемым может быть признано только конкретное лицо. Причем это лицо привлекается в качестве обвиняемого путем вынесения соответствующего постановления или же обвинительного акта.

Первой разновидностью обвиняемого п. 1 ч. 1 ст. 47 УПК РФ называет лицо, в отношении которого «вынесено» постановление о привлечении его в качестве обвиняемого. С позиций русского языка «выносить» значит «принимать какое-нибудь решение и официально объявлять о нем»¹. «Вынести» — «приняв решение, объявить»². Так ли понимается термин «вынесено постановление» в уголовном процессе?

В уголовном процессе вынесенным постановлением будет и тогда, когда оно обвиняемому не объявлено. Объявлением рассматриваемого здесь процессуального решения не обязательно является объявление его самому обвиняемому. Для того чтобы считать постановление объявленным с позиций русского языка достаточно того, что должным образом оформленный процессуальный документ подшит к материалам уголовного дела, что обвиняемому направлено извещение о дне предъявления обвинения, что с постановлением следователь (дознатель и др.) знакомит тех, кто на это имеет право и кого у него есть возможность с таковым ознакомить. Тем более, это касается случаев вынесения постановлений, о которых идет речь в ч. 1 ст. 47 УПК РФ. Для того чтобы лицо стало обладать процессуальным статусом обвиняемого не обязательно, чтобы постановление о привлечении его в качестве обвиняемого было перед ним объявлено.

Попробуем аргументировать наше заявление. УПК РФ знаком институт приостановления предварительного следствия, если подозреваемый или обвиняемый скрылся от следствия либо место его нахождения не установлено по иным причинам (п. 2 ч. 1 ст. 208 УПК РФ). До недавнего времени приостановить предварительное расследование по данному основанию можно было лишь в отношении обвиняемого. Соответственно, если считать, что обвиняемым лицо

¹ См.: Краткий толковый словарь русского языка ...— С. 36.

² См.: Ожегов С.И. Словарь русского языка ...— С. 100.

ПОНЯТИЕ ОБВИНЯЕМОГО В РОССИЙСКОМ УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

становится лишь после объявления ему постановления о привлечении его в качестве обвиняемого, в большинстве случаев нельзя было бы принять соответствующее решение. Ведь обычно обвиняемый начинает скрываться от следствия до того, как ему станет известно содержание соответствующего постановления. Зная, что вместе с объявлением данного постановления он будет ознакомлен и с постановлением об избрании в отношении него меры пресечения и таковой вполне может оказаться заключение под стражу, он меняет свое место жительства и старается, чтобы его не могли разыскать правоохранительные органы.

В приведенной ситуации обвинение лицу не предъявлено (не объявлено), но обвиняемым он все же является. Может до объявления соответствующего постановления рассматриваемое лицо является подозреваемым? Для того чтобы правильно ответить на поставленный вопрос, охарактеризуем также уголовно-процессуальное понятие «подозреваемый».

В соответствии с ч. 1 ст. 46 УПК РФ подозреваемым является только лицо:

- 1) либо в отношении которого возбуждено уголовное дело по основаниям и в порядке, которые установлены главой 20 УПК РФ;
- 2) либо которое задержано в соответствии со ст. ст. 91 и 92 УПК РФ;
- 3) либо к которому применена мера пресечения до предъявления обвинения в соответствии со ст. 100 УПК РФ.

Представим ситуацию, что лицу в порядке ст. 100 УПК РФ применена мера пресечения, не связанная с лишением свободы. Такое лицо становится подозреваемым. Согласно требованиям ст. 100 УПК РФ обвинение указанному лицу должно быть предъявлено не позднее 10 (30) суток с момента применения меры пресечения, а если подозреваемый был задержан, а затем заключен под стражу — в тот же срок с момента задержания. Если в этот срок обвинение не будет предъявлено, то мера пресечения немедленно отменяется. Что же, нарушив меру пресечения подозреваемый может перестать быть таковым, причем следователь (дознатель и др.), который не может предъявить обвинение скрывшемуся подозреваемому, обязан немедленно отменить примененную к нему меру пресечения? Абсурд!

Конечно же, дела обстоят не так. Если подозреваемый нарушит требования примененной к нему меры пресечения и скроется от органов предварительного расследования и суда, у следователя (дознателя и др.) будет, по крайней мере, два пути.

Если он не располагает такой совокупностью доказательств, которая позволяет ему вынести постановление о привлечении подозреваемого в качестве обвиняемого, он, действительно, по истечению срока, в течение которого должно быть предъявлено обвинение, отменяет избранную в отношении подозреваемого меру пресечения. Но, когда он имеет в своем распоряжении фактические основания привлечения лица в качестве обвиняемого, следователь (дознатель и др.) составляет постановление о привлечении его в качестве обвиняемого. После этого подозреваемый (еще до того как ему будет объявлен данный процессуальный документ) становится обвиняемым. Предусмотренные ст. 100 УПК РФ сроки перестают действовать, так как они касаются лишь применения мер пресечения в отношении подозреваемого. В анализируемой ситуации действуют правила, закрепленные в ст. 109 и 110 УПК РФ,

определяющие временные рамки, в течение которых мера пресечения может быть применена (применяться) в отношении обвиняемого.

Итак, обвиняемым лицо становится до объявления ему постановления о привлечении в качестве обвиняемого (обвинительного акта), с момента окончательного подписания (составления) соответствующего процессуального документа и приобщения его к материалам уголовного дела. Чаще всего таким документом является постановление о привлечении лица в качестве обвиняемого. И это постановление может быть вынесено не только при производстве предварительного следствия, как утверждают некоторые процессуалисты¹. Согласно ч. 3 ст. 224 УПК РФ, если в отношении подозреваемого была избрана мера пресечения в виде заключения под стражу, а обвинительный акт в течение 10 суток со дня заключения подозреваемого под стражу составить не представилось возможным, при наличии к тому фактических оснований дознаватель обязан вынести постановление о привлечении его в качестве обвиняемого и предъявить обвинение, либо принять решение об отмене меры пресечения.

Таким образом, рассматриваемое постановление может быть вынесено как следователем, так и дознавателем, как при производстве предварительного следствия, так и дознания. В том случае, когда при производстве дознания было вынесено постановление о привлечении лица в качестве обвиняемого, несомненно, обвиняемым он становится не с момента утверждения обвинительного акта, а сразу, как только будет подписано вышеуказанное постановление.

Следователь (дознаватель и др.) при наличии к тому фактических оснований и соблюдении предусмотренных законом условий вправе вынести постановление о привлечении в качестве обвиняемого. Но, конечно же, суд (судья) таких постановлений не выносить. Поэтому утверждение Гueva А.Н. о том, что «в практике возник вопрос: может ли судья (суд) вынести постановление о привлечении в качестве обвиняемого по делам частного обвинения?»² в пору расценить как незаслуженно брошенное в адрес мировых судей оскорбление. Это оскорбление заключается в том, что мировые судьи не знают закона, а если и знают, то не умеют его толковать.

Сложно для восприятия и другое изречение А.Н. Гueva. Объясняя, каково процессуальное положение лица до того, как оно стало обвиняемым, ученый пишет, что до вынесения постановления о привлечении в качестве обвиняемого или же обвинительного акта «физическое лицо» «может быть привлечено в качестве обвиняемого сразу (например, если дознаватель сразу предъявил ему обвинительный акт)»³. Даже если не обращать внимание на разницу между «предъявлением» обвинительного акта и «ознакомлением» с таковым, затруднительно с первого раза

¹ См., к примеру: Божьев В.П. Указ. соч.— С. 105; Безлепкин Б.Т. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный).— М.: ООО «ВИТРЭМ», 2002. С. 75.

² См.: Гувев А.Н. Постатейный комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации.— М.: Юридическая фирма «Контракт»: Издательский Дом «ИНФРА-М», 2003. С. 78.

³ См.: Там же.— С. 78.

понять мысль автора. Смотрите сами. Из утверждения Гueva А.Н. следует, во-первых, что после предъявления лицу обвинительного акта он обвиняемым еще не является. Во-вторых, обвинительный акт лицу (не являющемуся обвиняемым) может быть предъявлен до вынесения постановления о привлечении его в качестве обвиняемого или же самого обвинительного акта. Данные выводы, по меньшей мере, находятся в прямом несоответствии с правилами ч. 1 ст. 47 УПК РФ. Если в отношении лица вынесен обвинительный акт, даже пока он еще не предъявлен, данный человек является обвиняемым.

Скорее всего, Гувев А.Н. хотел сказать иное. Он имел в виду, что до того, как конкретное физическое лицо станет обладать правовым статусом обвиняемого, оно могло быть подозреваемым. А иногда оно не обладало статусом подозреваемого и «сразу» было наделено правами обвиняемого. Хотя даже это утверждение не может быть подкреплено примером из работы А.Н. Гувева. Ведь он пишет о предъявлении дознавателем обвинительного акта. Обвинительный же акт завершает дознание, которое в свою очередь производится лишь по уголовным делам, возбуждаемым в отношении конкретных лиц. Согласно же п. 1 ч. 1 ст. 46 УПК РФ лицо, в отношении которого возбуждено уголовное дело по основаниям и в порядке, которые установлены главой 20 УПК РФ, именуется подозреваемым. Иначе говоря, дознание всегда производится в отношении подозреваемого. И обвиняемый, который таковым стал в связи с вынесением обвинительного акта, всегда до этого являлся подозреваемым.

Между тем случай, когда физическое лицо до наделения его статусом обвиняемого не являлось подозреваемым в уголовно-процессуальном смысле этого слова, все же возможен. Не трудно представить ситуацию, когда постановление о привлечении в качестве обвиняемого выносится по уголовному делу, возбужденному по факту совершения общественно опасного деяния (а не в отношении этого конкретного лица), в отношении лица, которое до этого не было задержано в соответствии со ст. ст. 91 и 92 УПК РФ и к которому ранее не применялась мера пресечения до предъявления обвинения в соответствии со ст. 100 УПК РФ. Такой субъект уголовного процесса обычно до того как он станет обвиняемым, участвует в предварительном расследовании в качестве свидетеля.

Вернемся к характеристике текста п. 1 ч. 1 ст. 47 УПК РФ. Решение о привлечении лица в качестве обвиняемого оформляется постановлением. Исходя из содержания п. 25 ст. 5 УПК РФ, под постановлением в ч. 1 ст. 47 УПК РФ понимается процессуальный документ, зафиксировавший в себе волевое решение следователя (дознавателя и др.) о привлечении лица в качестве обвиняемого.

В п. 11 ч. 4 ст. 47 УПК РФ вновь употреблен рассматриваемый термин — термин «постановление». Здесь под ним понимается то же самое правовое явление, отличающееся от п. 1 ч. 1 ст. 47 УПК РФ лишь своим наименованием и соответственно содержанием, так как в п. 11 ч. 4 ст. 47 УПК речь идет о другом постановлении — о процессуальном документе, где зафиксировано волевое решение следователя (дознавателя и др.) о назначении судебной экспертизы.

Вернемся к п. 1 ч. 1 ст. 47 УПК РФ, к постановлению о привлечении в качестве обвиняемого. Оно имеет такое наименование в связи с тем, что после вынесения рассматриваемого процессуального документа в уголовном процессе появляется

новая процессуальная фигура — обвиняемый. Лицо «привлекается» к участию в уголовном судопроизводстве в данном качестве.

Иначе говоря, лицо не просто вовлекается в уголовный процесс. Оно вполне могло на момент вынесения рассматриваемого постановления уже принимать участие в предварительном расследовании. Лицо привлекается к участию в деле в определенном качестве — в качестве обвиняемого.

Таким образом, одним из юридических основания наделения лица статусом обвиняемого является постановление о привлечении его в качестве обвиняемого. Данный процессуальный документ составляется в соответствии с требованиями ст. 171 УПК РФ и с учетом содержания предусмотренного приложением № 92 к ст. 476 УПК РФ бланка постановления о привлечении лица в качестве обвиняемого.

Другим юридическим основанием наделения лица статусом обвиняемого закон называет обвинительный акт. Обвинительный акт — документ, который может завершать одну из форм предварительного расследования. Этой форме предварительного расследования посвящена глава 32 УПК РФ. Именуется она дознанием. Данный процессуальный документ должен быть составлен в соответствии с правилами ст. 225 и приложения № 163 ст. 476 УПК РФ.

Итак, исходя из содержания ч. 1 ст. 47 УПК РФ обвиняемым лицо может стать лишь на стадии предварительного расследования. Третий случай, когда лицо приобретает статус обвиняемого, касается деятельности, осуществляемой по делу частного обвинения на судебной стадии.

Как уже отмечалось, по такого рода уголовным делам, когда по заявлению не проводилось досудебного производства, лицо, в отношении которого подана жалоба, будет обладать правами и обязанностями обвиняемого (подсудимого) с момента констатации наличия в распоряжении мирового судьи оснований для назначения судебного заседания (ч. ч. 3, 4 ст. 319 УПК РФ), или же после соединения встречного заявления с первоначальным (ч. 3 ст. 321 УПК РФ). Соответственно можно сделать еще один вывод — о какой бы форме появления в уголовном процессе фигуры обвиняемого не шла речь, обвиняемым лицо может стать только после возбуждения уголовного дела.

Аверьянова Т. В.

ВНУТРЕННЕЕ УБЕЖДЕНИЕ ЭКСПЕРТА КАК РАЦИОНАЛЬНАЯ ОСНОВА ЕГО НРАВСТВЕННОСТИ

Одной из составляющих принципа свободы оценки доказательств выступает внутреннее убеждение. Немаловажную роль в формировании внутреннего убеждения эксперта играют такая категория как нравственность, являясь его рациональной основой. Причиной ошибочного заключения эксперта не всегда являются допущенные экспертом ошибки. Даже при безусловно проведенном исследовании на формирование внутреннего убеждения эксперта и, в конечном счете, на формулирование им выводов могут оказывать негативное влияние различные факторы такие, например, как внушение, убеждение со стороны субъектов судопроизводства, и в первую очередь, со стороны экспертов – членов комиссии при производстве комиссионных и комплексных экспертиз. Именно эти проблемы и пути их разрешения мы попытались рассмотреть в данной статье.

Нравственное значение внутреннего убеждения эксперта заключается в том, что последний несет ответственность не только за те выводы, которые он формулирует в своем заключении на основе проведенного исследования, но и за те последствия, которые эти выводы могут повлечь. Конечно же, внутреннее убеждение эксперта относится, прежде всего, к области оценки результатов проведенного исследования и полученных выводов, убежденности в их правильности и достоверности [1]. Именно «посредством внутреннего убеждения эксперт может диалектически подойти к познанию соответствующих обстоятельств, учесть многообразие взаимосвязей и взаимозависимостей познаваемых явлений, их развитие, переход количественных накоплений в новое качественное состояние и т.п.» [2]. Предпосылками правильного формирования внутреннего убеждения эксперта служат как объективная оценка результатов проведенного им исследования, так и нравственные основы его деятельности.

Проблема внутреннего убеждения сама по себе не нова [3], однако, что касается внутреннего убеждения эксперта, то нельзя сказать, что все аспекты данной проблематики изучены в достаточной степени. Касается это и нравственных основ внутреннего убеждения эксперта.

Насколько нам удалось проследить, первым свои представления о внутреннем убеждении эксперта высказал В.П. Колмаков, по мнению которого внутреннее убеждение эксперта – «это инстинкт, не безотчетная интуиция; это – сознательно и свободно сложившееся убеждение, имеющее объективные основания, позволяющие сделать только один – истинный вывод» [4]. Р.С. Белкин в качестве объективных оснований внутреннего убеждения эксперта рассматривал наряду с профессиональными знаниями эксперта и мировоззренческие принципы и установки [5].

Внутреннее убеждение эксперта есть ни что иное, как чувство уверенности в правильности принятого им решения. Принципиальной особенностью здесь является то, что принуждать эксперта к принятию какого-либо решения не имеют право ни руководитель экспертного учреждения, ни кто-либо другой, в противном случае мы наблюдаем нарушение принципа независимости эксперта, с одной стороны, и нарушение норм этических правил – с другой. Эксперт делает выводы на основе анализа результатов проведенного исследования и по закону несет полную ответственность за свои выводы. Здесь налицо не только подчинение закону, но и этическая сторона внутреннего убеждения, соблюдение нравственного предписания.

Рассматривая внутреннее убеждение судебного эксперта как категорию субъективную, но имеющую объективные основания, составляющие в своей совокупности своеобразную систему, Р.С. Белкин среди элементов этой системы называет: профессиональные знания эксперта; «профессиональные качества эксперта: наблюдательность, внимание, глубина, гибкость, логичность и критичность ума, самостоятельность мышления, способность преодолеть предубеждение или предвзятость и т.п.»; «фактические данные, признаки и свойства изучаемых экспертом объектов, обстоятельства дела, относящиеся к предмету экспертизы и указывающие на происхождение и реальные условия существования изучаемых объектов»; «весь процесс экспертного исследования, его условия, промежуточные и конечные результаты, их оценка с точки зрения полноты, логической их обоснованности, достоверности как единственно возможных в данных условиях» [6]. Р.С. Белкину вторят авторы первого учебника по судебной экспертизе: «Внутреннее убеждение предполагает единство объективных и субъективных моментов. Содержание его – это преломление общих теоретических положений и эмпирических наблюдений при оценке конкретных результатов исследования, подведении итогов экспертизы и формулировании выводов» [7].

Внутреннее убеждение является по утверждению законодателя одним из принципов оценки доказательств. Поскольку заключение эксперта является одним из доказательств, постольку внутреннее убеждение эксперта также следует рассматривать как один из принципов оценки хода и результатов исследования. И здесь возникает вопрос: на чем основывается оценка экспертного исследования самим экспертом? По логике вещей эксперт в своих рассуждениях при формировании внутреннего убеждения должен опираться (и опирается) на теорию доказательств, оперирующую такими понятиями, как «формальная достоверность», являющаяся результатом использования дедуктивных логических схем, и «содержательная (или практическая) достоверность». Но если формирование внутреннего убеждения следователя (суда) и степень правдоподобия доказательств возрастает «по мере накопления улик и опровержения контрлик..., пока, наконец, их совокупность не станет достаточной для достоверного вывода» [8], формирование внутреннего убеждения эксперта и обоснованность сделанных им выводов имеет иную содержательную природу.

Внутреннее убеждение эксперта основано не на интуиции [9] (хотя она играет не последнюю роль при решении экспертных задач и формировании внутреннего убеждения эксперта), не на предположениях, а на полном, всестороннем и

ВНУТРЕННЕЕ УБЕЖДЕНИЕ ЭКСПЕРТА КАК РАЦИОНАЛЬНАЯ ОСНОВА ЕГО НРАВСТВЕННОСТИ

объективном исследовании объектов и конкретных материалов, представленных на экспертизу, на анализе и синтезе выявленных внутренних связей между явлениями и признакам, с использованием научно-обоснованных и апробированных методик, на специальных знаниях, которыми обладает эксперт и которые он черпает из определенных областей знания.

Интуиция означает состояние пограничное между логикой и психологией. Это своеобразное озарение при формулировании вывода, когда как бы опускаются все промежуточные ступени логического рассуждения. На самом деле это результат предыдущего профессионального или житейского опыта, а сам процесс умозаключения выступает здесь в свернутом виде, внешне напоминая скачок от незнания к знанию. Интуиция в экспертной деятельности может проявляться при построении экспертных версий, выборе экспертных методов и методик исследования или при оценке признаков исследуемых объектов и их значимости, например при установлении тождества объектов. Но и здесь интуиция не проявляется сама по себе, а есть результат практического экспертного опыта и использования собственных специальных знаний.

Рассматриваемая психологическая категория «внутреннее убеждение» тесно связана и с такими понятиями, как вероятность и достоверность, относящихся к оценке результатов экспертного исследования и выражающих степень уверенности (либо неуверенности) в истинности выводов. Вероятности предшествует недостаточно обоснованное знание, достоверности - наоборот, полностью обоснованное знание, исключающее всякие сомнения и возможность построить противоположное заключение, опираясь на те же самые основания. Внутреннее убеждение означает достижение доказанности какого-то положения, когда эксперт считает решенной поставленную перед ним задачу. Он может быть убежден в вероятности полученных результатов или в их достоверности на основе закона достаточного основания. Здесь этот закон и реализуется с достаточной полнотой.

До сих пор мы вели речь о формировании внутреннего убеждения эксперта, как субъекта процесса исследования. Возникает вопрос: может ли существовать коллективное внутреннее убеждение и если да, то какова его нравственная основа? По мнению Ю.К. Орлова коллективное внутреннее убеждение имеет право на жизнь, поскольку оно формируется у индивидуумов, обладающих не только личным, житейским, но и профессиональным опытом, концентрирующим знания, накопленные и апробированные обществом. Внутреннее убеждение, формирующееся на базе этого опыта, является одним из проявлений практики, в широком смысле этого понятия [10].

Однако на формирование внутреннего убеждения оказывают влияние такие факторы, как, например, внушение. Воздействие внушением может осуществляться как со стороны специалистов с большим опытом работы, в том числе и со стороны руководства экспертным подразделением (учреждением), так и со стороны следователей (дознавателей) по закону имеющих право присутствовать при производстве экспертизы. По справедливому замечанию В.В. Бушуева «в отношениях участников экспертной деятельности есть стороны, которые не поддаются юридическому урегулированию. Нравственные отношения в коллективе экспертного

учреждения включают в себя взаимоотношения эксперта и руководителя, участников комиссионных, комплексных и повторных экспертиз. Названные взаимоотношения строятся в соответствии с общими нормами морали об отношениях в коллективе. Однако специфика экспертной деятельности предполагает и определенные отличия от работы любого другого коллектива» [11]. И здесь на первый план выходит проблема личной совместимости при формировании комиссии экспертов с позиции последующего формирования внутреннего убеждения. Специфика производства таких экспертиз обусловлена групповым характером деятельности экспертов, т.е. деятельности в составе оформленной малой социальной группы, обладающей формальным лидером, в качестве которого обычно выступает ведущий эксперт. И хотя он не обладает никакими преимущественными правами по отношению к членам группы, однако его влияние на них и на формирование их внутреннего убеждения нельзя не учитывать.

Как правило, ведущий эксперт – один из наиболее опытных, авторитетных членов коллектива экспертного учреждения. По идее его роль сводится лишь к организации работы группы, координации действий ее членов и проведению совещания экспертов. Однако наивно полагать, что ведущий эксперт не оказывает никакого влияния на содержание исследовательской работы, да и на формирование внутреннего убеждения экспертов, членов этой комиссии, тоже.

При производстве комиссионной экспертизы каждый член комиссии решает поставленную задачу целиком, в полном объеме. Но помимо этой работы в комиссии осуществляется внутригрупповая коммуникация: обсуждение путей решения задачи, методов и средств ее решения, результатов индивидуальной работы. Именно эти коммуникативные связи представляют определенную опасность для объективности заключения, и, несомненно, оказывают влияние на формирование внутреннего убеждения эксперта.

Коллективное мнение комиссии экспертов выражает их полное согласие друг с другом. При проявлении разногласий возникает конфликтная ситуация, которая может быть разрешена с помощью таких основных форм воздействия, как убеждение и внушение. Последнего следует особенно остерегаться, поскольку именно в эти моменты может сформироваться внутреннее убеждение, в основе которого будет заложено не профессиональные качества и самостоятельность мышления эксперта, не анализ промежуточных и конечных результатов проведенных исследований, их оценки с точки зрения полноты, логической их обоснованности, достоверности, а властное решение со стороны более авторитетных экспертов – членов комиссии. Наряду с внушением следует иметь в виду и конформность, когда член комиссии следует мнению большинства из боязни оказаться в изоляции, приспособляясь к складывающейся ситуации. В основе и этого фактора заложены нравственные основы формирования внутреннего убеждения эксперта.

В целях определения влияния личности на группу и группы на личность в условиях экспертной деятельности в Киевском НИИ судебных экспертиз были проведены серии экспериментов по известным в психологии методикам. «Результаты экспериментов подтвердили зависимость степени внушаемости и

ВНУТРЕННЕЕ УБЕЖДЕНИЕ ЭКСПЕРТА КАК РАЦИОНАЛЬНАЯ ОСНОВА ЕГО ПРАВСТВЕННОСТИ

конформности личности от опыта экспертной работы, индивидуальных особенностей личности эксперта, количественного состава группы и т.д. Проведенные экспериментальные исследования, как и социально-психологический анализ деятельности комиссий экспертов, позволили сформулировать предложения о путях совершенствования их деятельности» [12]. Для нас представляют интерес следующие из этих предложений:

- работу экспертных комиссий следует организовать таким образом, чтобы обеспечить возможность свободного творческого обмена мнениями, без резкой критики оппонентов, навязывания мнения большинства экспертов тому эксперту, который не согласен с мнением большинства;

- в комиссию целесообразно включать экспертов, обладающих примерно одинаковым опытом работы и складом мышления. Если группа состоит из экспертов, имеющих резко различающийся опыт экспертной работы, повышается внушающее воздействие группы на эксперта с меньшим опытом работы. С увеличением числа членов группы ее возрастающее влияние проявляется еще заметнее. Не следует включать в состав группы экспертов, склонных навязывать свое мнение другим и не умеющих правильно воспринимать мнение не согласных с ними членов экспертной комиссии;

- учитывая возможность появления неформального лидера, надо вдумчиво подходить к назначению ведущего эксперта с тем, чтобы такая возможность была исключена [13].

Если с первым и третьим из приведенных выше предложений можно согласиться безоговорочно, то в отношении второго предложения, соглашаясь с ним в основе, нужно отметить, что с учетом текучести кадров не всегда представляется возможным создание группы экспертов с одинаковым опытом работы. Вместе с тем, если не включать в группы экспертов с меньшим опытом работы, вероятно появятся определенные трудности в практической профессиональной подготовке молодых кадров.

Таким образом, возможным представляется заключить, что внутреннее убеждение эксперта является рациональной основой его нравственности. Нравственные начала формирования внутреннего убеждения эксперта заложены в самой экспертной деятельности и, в частности, в тех целях, которые он преследует при решении экспертных задач. Однако на формирование внутреннего убеждения оказывает влияние ряд факторов, в том числе и такой фактор, как внушение со стороны более авторитетных экспертов. Такую картину, как правило, можно наблюдать при производстве комиссионных и комплексных экспертиз, а точнее, при обсуждении результатов проведенного исследования и формулировании выводов. По мнению автора статьи при создании подобных групп следует руководствоваться как профессиональными качествами каждого из экспертов, их складом мышления, так и их моральными, нравственными свойствами. Это и будет одним из основных критериев при создании комиссии экспертов. Введение же в подобные группы молодых экспертов позволит им накопить необходимый опыт в производстве комиссионных экспертиз, что, в свою очередь, повысит их профессиональный уровень и пополнит багаж специальных знаний в этой области деятельности и, несомненно, окажет положительное влияние на формирование внутреннего убеждения эксперта.

Литература

1. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. -М., 1988. С. 80 -82. Его же: Курс криминалистики. - М., 1997. Гл.9.
2. Арсеньев В.Д. К вопросу о внутреннем убеждении судебного эксперта / Труды ВНИИСЭ. -М., 1973. Вып. 5. С. 157
3. О внутреннем убеждении см.: Ароцкер Л.Е. Проблема оценочной деятельности судебного эксперта // Материалы Всесоюз. науч. конф. -М., 1972. Ч. 1; Соколовский З.М. Является ли внутреннее убеждение эксперта критерием оценки результатов применения математических методов исследования? // Применение математических методов и вычислительной техники в праве, криминалистике и судебной экспертизе. -М., 1970; Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. - М., 1977; Гранат Н.Л., Погибко Ю.Н. О вероятной форме решения экспертных задач // Криминалистика и судебная экспертиза - Киев. 1972. Вып. 9; Белкин Р.С. Курс криминалистики. - М., 2001.С. 467-471; Яцишина О. Е. Внутреннее убеждение как основание свободы оценки доказательств в российском уголовном процессе. Дисс..., канд. юридич. наук. -Челябинск, 2005 и др.
4. Колмаков В.П. О внутреннем убеждении советского судебного эксперта // Вопросы советской криминалистики. М., 1951. С.28.
5. Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3-х томах. Т. 2. -М., 1997. С. 331
6. Белкин Р.С. Курс криминалистики. -М., 2001. С. 468.
7. Зинин А.М., Майлис Н.П. Судебная экспертиза. -М., 2002. С. 228.
8. Теория доказательств в советском уголовном процессе. - М.: Юрид. лит. 1973. С.433. Такая достоверность по мнению ряда ученых является содержательной (или практической) (См. В.Д. Арсеньев «Практическая достоверность» в уголовно-процессуальном доказывании // Проблемы надежности доказывания в советском уголовном процессе: Тез. Выступлений семинара (13 апреля 1983 г.) - М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. С.27; Арсеньев В.Д. Заблоцкий В.Г. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела . - Красноярск, 1986. С.36.
9. Экспертная интуиция является результатом предыдущего практического экспертного опыта и использования им специальных знаний. Она, несомненно, играет важную роль при оценке признаков исследуемых объектов и их значимости, при формировании внутреннего убеждения эксперта.
10. Орлов Ю.К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании. Автореф. дисс... д-ра юр. наук. - М., 1985. С. 19-20.
11. Бушуев В.В. Внутреннее убеждение судебного эксперта / Рукопись. Академия управления МВД России. -М., 2005. С. 40.
12. Мелневская З.С. Пути совершенствования деятельности комиссии экспертов-криминалистов // Криминалистика и судебная экспертиза. - Киев, 1981, № 22, с. 23-24.
13. Мелневская З.С. Указ. раб. с. 24-25.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ МНОГОВАРИАНТНЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТИПОВЫХ ПРОГРАММ ДОПРОСОВ (С ПРЕАКТИВНЫМ ЭФФЕКТОМ)

Перед правоохранительными органами стоят ежедневные многочасовые проблемы подготовки к многовариантным допросам в стадии предварительного и судебного следствия, государственного обвинения, защиты и прокурорского надзора. Особенная часть Уголовного кодекса содержит более 340 статей, т.е. подготовка к допросам по каждой категории дел вызывает значительные затраты времени и материальных средств. Более того, разноплановое понимание обстоятельств по УК, подлежащих доказыванию, деформирует и субъективирует план допроса, вызывает отсутствие полноты, объективности и всесторонности, а также потерю доказательств и невосполнимые следственные и судебные ошибки. Это обстоятельство позволяет предложить систему универсальных, многовариантных, многоверсионных типовых программ допроса, которые могут резко повысить качество работы следователей прокуратуры, МВД, КГБ, прокурорских работников, осуществляющих надзор за законностью, судей и адвокатов.

В результате разработки многовариантных программ тысячи следователей, дознавателей, судей, прокуроров и адвокатов могут получить готовые многовариантные решения всевозможных проблем, которые могут появиться при проведении допросов, занимающих наиболее важную часть работы при установлении истины по уголовному делу.

Основные научно-практические параметры и достоинства многовариантных типовых программ допросов по уголовному кодексу.

1. Типовая программа допроса отражает закономерное информационное развитие, которое может содержаться в показаниях участников и очевидцев с учетом специфики происшествия и характерных качеств допрашиваемого.

2. Типовая программа допроса предполагает многовариантную адаптацию к многофункциональным ситуации, особенностям личности допрашиваемого и допрашивающего.

3. Типовая программа может многовариантно дополняться, изменяться, «ветвиться» сокращаться, увеличиваться в зависимости от потребностей текущей следственной или судебной ситуации, а также сопровождается системой тактических криминалистических методов и приемов, которые интегрируются с системой вопросов.

4. Типовая программа может меняться не только содержанием и числом вопросов, но и направленностью.

5. Одним и тем же вопросом при различных сочетаниях можно установить элементы объективной и субъективной сторон состава преступления, находить смягчающие и отягчающие обстоятельства, выявлять сведения для прекращения (или возбуждения) уголовного дела.

6. Типовая программа функционально не связывает инициативу специалиста, ее использующего, а, напротив, раскрывает перспективу интеллектуального горизонта

для развития профессионального мастерства. ТП готовит тактическое поле, для наступления главных фактов.

7. Типовая программа дает выравнивание и стабилизацию количества и качества допросов, проверок показаний, очных ставок, что полностью оправдывает применение типовых программ и не вызывает значительных расходов на внедрение данной методики.

Многовариантная программа демонстрирует интеллектуальное и профессиональное превосходство криминалиста.

Для этого целесообразно разработать типовые программы допросов по всем видам преступлений, что позволит значительно сократить время подготовки трудоемких допросов, одновременно резко повысить качество допросов до уровня самых высоких требований УПК об объективности, полноте и всесторонности.

8. Многовариантные типовые программы допроса строятся на основе аналогового диагностирования реальной ситуации и аналогового переноса типовой программы на реальную ситуацию с индивидуализацией. Типовые программы следственных действий могут выстраиваться следователем, судьей, обвинителем, адвокатом в аналоговые цепочки с элементами индивидуальной вариативности для решения проблем.

9. Типовые программы направлены на получение информации по всем вариантам совершенного преступления: предшествующем, кульминационном, последующем периодах.

Прогноз на разработку многовариантных типовых программ допросов.

1. Многовариантные типовые программы допросов займут доминирующее место в системе информационных технологий, стимулов, мотивов, средств, повышения качества судопроизводства в СНГ.

2. Типовые модели допросов при определенной организации внедрения могут быть реализованы на высоком уровне в виде криминалистического справочника.

Цель комплексной разработки многовариантных типовых программ допросов.

1. Разработать универсальную криминалистическую базу знаний для оперативного максимально-возможного повышения интеллектуального уровня работников правоохранительных служб, следователей, прокуроров, судей, чтобы подняться над обыденным стандартным, репродуктивным образом криминалистических знаний, что значительно повысит уровень специальных знаний, умений навыков и реализаций.

2. Разработать энциклопедическую систему многовариантных типовых программ допросов, применительно к инновациям УК и УПК, что конструктивно изменит содержание следственных и судебных процессуальных действий, до необходимого и достаточного состояния (по всем видам преступлений, предусмотренных уголовным кодексом).

3. Повысить качество работы правоохранительных органов.

Типовые программы могут тиражироваться на бумажных и электронных носителях, это сократит тысячи часов подготовки и многократно повысит качество следствия, прокурорского надзора и судебного производства, снизит их экономические затраты. (Продуктивность и результативность правоохранительной системы вырастет в три-пять раз).

4. Типовые программы «отсекут» в стадии надзора некачественную следственную продукцию и повысят рейтинг системы судопроизводства, снимут проблему судебного риска и ошибок.

5. Типовые программы создадут интеллектуальную основу для специализированной подготовки криминалистов, их переподготовки, а также дистанционного образования в

**КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ МНОГОВАРИАНТНЫХ
ИНФОРМАЦИОННЫХ ТИПОВЫХ ПРОГРАММ ДОПРОСОВ
(С ПРЕАКТИВНЫМ ЭФФЕКТОМ)**

системе высшей школы, что значительно изменит качество подготовки и объем профессиональных знаний, реализуемых в системе судопроизводства.

Ожидаемые результаты от разработки многовариантных типовых программ допросов по Уголовному кодексу.

1. Многократная экономия времени на подготовку и проведение следственных действий.
2. Значительная экономия материальных расходов на производство по уголовным делам.

3. Конструктивное повышение качества уголовного судопроизводства.

4. «Выравнивание» уровня специалистов различной профессиональной подготовки в системе реализации технологий доказывания в состязательном уголовном процессе.

5. Максимальное повышение профессионализма следственного корпуса.

6. Актуализация проблемы полноты, всесторонности расследуемого происшествия, т.к. типовые программы в их многообразном сочетании исчерпывают комплекс проблем, поставленные криминальной и следственной ситуациями. Типовые программы через подвижную систему вопросов обнажают все обстоятельства механизма преступления, в частности, его элементы, связи, судебные перспективы.

7. Исключение типичных криминалистических ошибок: организационно-тактические, психологические, процессуальные, уголовно-правовые, а также комплексные (например, следственно-адвокатские, следственно-экспертные).

8. Нейтрализация явных и скрытых конфликтов профессионального взаимодействия со следователем, начальником следственного подразделения, надзирающим прокурором, адвокатом, судьей, а также лицами, которые в перспективе могут писать жалобы на действия следователя.

9. Проектирование и создание безошибочных тактических разветвленных программ допросов, которые в результате творческой адаптации к реальным делам «присваиваются», «вживаются» в сознание творчески работающего специалиста.

10. Формирование системы собственной психологической защиты в напряженных ситуациях от неожиданных допросов высоким уровнем информационной неопределенности и конфликтности.

11. Типовые многовариантные программы имеют эффект интеллектуального стимулятора даже при очень сложных ситуациях хотя бы потому, что позволяют «разогнаться» интеллектуальному потенциалу, чтобы косвенно, постепенно многими подходами, эволюционно подойти к центру сверхсложной проблемы и выйти из нее с необходимым объемом информации.

12. Гарантирование исполнения требований закона в части всесторонности, полноты и объективности расследуемого уголовного дела, что находит свое выражение в следующем:

- полнота сформулированных вопросов допрашиваемому;
- многовариантное «ветвление» центральной идеи, вопроса;
- разрастание и «ветвление» ключевых вопросов и ответов;
- обоснованность разнонаправленного применения тактических приемов к допрашиваемому с учетом его процессуального положения и занятой им позиции, обусловленной ситуативной установкой.

13. Унификация многовариантного использования программ для следователей, судей, прокуроров, адвокатов (в условиях процессуальной состязательности).

14. Перспективность в плане многоверсионного использования при создании автоматизированных рабочих мест (АРМ) следователя, прокурора, судьи, адвоката.

15. Интенсификация обучения студентов вузов, курсантов Академий с «погружением» в криминалистическую реальность.

16. Возможность использования в дистанционном проблемном обучении юристов.

17. Перспективность создания дистанционных видео-конференций при расследовании преступлений с подачей материалов из криминалистических «банков» новых технологий.

18. Формирование многовариантной модели решения криминалистических проблем в тактике предварительного и судебного следствия.

19. Формирование конкурирующих технологий ОРД, расследования, обвинения, защиты и судебного разбирательства в состязательном уголовном процессе.

20. Типовые программы позволяют опередить проблемную ситуацию, ощутить ее завтрашние потребности, преактивно подготовиться к ней, захватить интеллектуальную инициативу в межличностном взаимодействии, освободить заинтересованного специалиста от сложной и длительной и не всегда продуктивной подготовительной работы по составлению программ многовариантного допроса для альтернативного поведения допрашиваемого в целях установления истины.

Подготовка и использование технологий многовариантных типовых программ допроса создает принципиально новый преактивно-ситуалогический подход к решению комплекса криминалистических проблем правоприменительной деятельности служб Прокуратуры, МВД, Министерства Юстиции, а также иных ведомств.

21. Многовариантные типовые программы допросов являются частью результатов информационно-криминалистических программ. Поэтому в работе предлагается комплексная методология и технология, касающаяся не только построения многовариантных типовых программ допросов, но и всех иных следственных действий, которым свойственна процессуально-криминалистическая технологичность¹.

Примечание. Вышеперечисленные технологические методы построения в авторской интерпретации впервые были изложены в работе: Г.А. Зорин, Р.Г. Зорин. Типовые программы допросов при расследовании дорожно-транспортных происшествий. – Гродно: ГОУТ, 1995 – 166 с.

Марушев А. Д.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ЗІ СПЕЦІАЛІСТОМ- БУХГАЛТЕРОМ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Для виявлення протиправної економічної діяльності та збору доказів з кримінальних справ, порушених з господарських злочинів, необхідні не тільки юридичні знання, а й спеціальні пізнання у галузі бухгалтерського обліку, фінансів, ціноутворення, оподаткування, а також вмілого застосування методів фінансово-економічного контролю. Однією з загальних теоретичних проблем успішного розслідування злочинів вчені-криміналісти Белкін Р.С., Богданов Б.Є., Колісниченко О.Н., Коновалова В.О., Матусовський Г.А, Танасевич В.Г., Шепітько В.Ю. та інші відносять проблему взаємодії правоохоронних та інших державних органів, посадових осіб під час досудового слідства. Як справедливо зазначає Г.А. Матусовський, на даний час в криміналістиці значної уваги приділяється лише питанням взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими підрозділами правоохоронних органів. У реальну ж систему взаємодії, що здійснюється у практичній діяльності щодо розслідування економічних злочинів входять також органи Національного банку, Міністерства фінансів, Державного казначейства, державна контрольно-ревізійна служба в Україні та інші, а також експерти, фахівці і консультанти відповідних галузей знань, аудитори, представники підприємств, установ і організацій[9, с.163].

У теорії взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального процесу, справедливо виділяється авторами, проблема вибору та використання слідчим економічних знань в процесі досудового слідства, а саме окремих форм взаємодії слідчого та спеціаліста-бухгалтера [3, с.122]. Треба зазначити, що питання взаємодії слідчого та спеціаліста-бухгалтера розглядаються не тільки криміналістикою та кримінальним процесом, а й іншими прикладними дисциплінами. Особливу значимість у цьому питанні здобуває така прикладна дисципліна, як «судова бухгалтерія». Дана дисципліна розробляє наукові основи застосування спеціальних й інших економічних пізнань у юридичній практиці [1,с.5].

Особливості способів вчинення економічних злочинів, утворених при цьому слідів, а також те, що зазначені злочини відбуваються в підприємствах, організаціях, установах, діяльність яких знаходить висвітлення в документах бухгалтерського, оперативного та статистичного обліку, визначає необхідність щодо широкого використання форм взаємодії слідчого і спеціаліста-бухгалтера, вмілого використання слідчим спеціальних бухгалтерських пізнань, особливо при проведенні досудового слідства. Використання спеціальних знань при розслідуванні даної категорії злочинів є необхідним засобом, який дозволяє досягти всебічного, повного, об'єктивного дослідження обставин, що входять до предмета доказування.

Загальним елементом усіх форм взаємодії являється використання спеціальних – бухгалтерських знань працівниками правоохоронних органів. Наприклад, ревізор це службова особа, яка уповноважена ревізувати і перевіряти на підприємствах, в установах і організаціях грошові та бухгалтерські документи, звіти, кошториси й інші документи, що підтверджують надходження і витрачання коштів та матеріальних цінностей, проводити перевірки фактичної наявності цінностей (грошових сум, цінних паперів, сировини, матеріалів, готової продукції, устаткування тощо) – тобто спеціаліст у галузі бухгалтерського обліку.

На думку Е.Б. Мельнікової, "... у разі потреби в застосуванні певних спеціальних знань і за їх відсутності в самого слідчого, він залучає для участі в слідчій дії спеціаліста"[11, с.18]. Однак в окремих випадках навіть за наявності у слідчого знань у певній галузі потрібно залучення спеціаліста для виконання різного роду заходів (документальна ревізія, документальна перевірка, додаткова чи повторна документальна перевірка, судово-бухгалтерська й інша експертизи).

Усі професійні знання, що використовуються слідчим при розслідуванні кримінальної справи, залежно від суб'єкта їх застосування можна поділити на два види. Перший вид — власне професійні знання слідчих та оперативних працівників. Очевидна їх виняткова важливість і незамінність у слідчій роботі. Як показують криміналістичні дослідження, найпоширенішою причиною помилок слідчих є: відсутність у них необхідних професійних знань[13, с.31]; відсутність методичних рекомендацій щодо умов та порядку використання спеціальних бухгалтерських знань у розслідуванні економічних злочинів; складність розслідування злочинів цієї групи.

Відсутність у слідчих права безпосереднього використання в процесі доказування по кримінальній справі інформації, що виходить за межі їх власних професійних знань, заповнюється залученням до розслідування суб'єктів, для яких такі знання є професійними. Ці знання відносяться до другого виду в криміналістиці та йменуються спеціальними. Їхня цінність полягає передусім у тому, що вони відкривають, по суті, необмежені можливості для всебічного використання досягнень науки й техніки в інтересах кримінального судочинства.

У криміналістиці спеціалістом визнається особа, яка володіє спеціальними знаннями, якими можуть сприяти виявленню, фіксації та вилученню доказів [10, с.23]. Наприклад за допомогою спеціаліста-криміналіста є можливість виявити й зафіксувати приховані відбитки пальців, сліди контрабандиста, зафіксувати обстановку вчинення злочину за допомогою фото, аудіо чи відеоапаратури [15, с.167]. На думку О.М. Бандурки – "спеціаліст-бухгалтер – це обізнана особа в галузі економіки, фінансів та бухгалтерського обліку, яка залучається для участі в проведенні слідчих і судових дій як помічник органів дізнання, слідства та суду" [2, с.261].

Отже при призначенні документальної ревізії, інвентаризації, судово-бухгалтерської експертизи – слідчий використовує знання спеціаліста, обізнаного в галузі економіки, фінансів, ціноутворення та бухгалтерського обліку.

Ми згодні з авторами які вважають, що допомога спеціаліста потрібна для виявлення та дослідження слідів та ознак економічних злочинів, доступних безпосередньому спостереженню. Він – спеціаліст, діє під безпосереднім керівництвом слідчого, результат його діяльності не є самостійним джерелом

**ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ЗІ СПЕЦІАЛІСТОМ-
БУХГАЛТЕРОМ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ**

доказів, а фіксується в процесуальному акті, складеному слідчим або приєднаному ним до справи — це головні відмінності спеціаліста від експерта [14, с.123].

За своїм характером допомога спеціаліста-бухгалтера, який залучається до розслідування справи, може бути:

- криміналістичною (допомога у виявленні й фіксації слідів і речових доказів);
- консультативною (надання роз'яснень, порад, довідкової інформації);
- методичною (навчання засобам і методам одержання криміналістичне значущої інформації);
- технічною (безпосередня допомога в організації та проведенні різноманітних заходів).

Отже основний сенс застосування спеціальних-бухгалтерських пізнань у розслідуванні економічних злочинів полягає в допомозі, яку надає спеціаліст слідчому, по виявленню, дослідженню й оцінці ознак, що дають інформацію про підлягаючі встановленню фактів, які мають відношення до розслідуваної події. До числа таких ознак, наприклад, належать ознаки нестачі матеріальних і грошових коштів, здійснення безтоварної операції, незаконної фінансової операції, осіб причетних до вчинення незаконних господарських операцій.

Переходячи до аналізу форм спеціальних знань, які застосовуються при розслідуванні економічних злочинів, вбачається, що ступень врегулювання процесуальним законом конкретної форми участі фахівця у розслідуванні є досить умовним, оскільки, справедливо кажучи, для процесу встановлення істини у справі доказом можуть бути визнані будь-які фактичні дані (ч. 1 ст. 65 КПК України). Отже, більш підходящим критерієм для визначення таких форм ми вважаємо характер завдань, що вирішують фахівці під час досудового слідства.

У криміналістичній літературі вчені, як правило у загальному обсягу, найчастіше виділяють дві форми застосування спеціальних знань [7, с.373] в розслідуванні економічних злочинів, підставою для якої виступає процесуальний критерій. Виходячи з нього традиційно розрізняють: процесуальні ("нормативно-правові" [9, с.162] або "процесуально-правові" [17, с.262]) (участь спеціалістів у слідчих діях, призначення експертиз); непроцесуальні ("організаційно-тактичні" [9, с.163]) (інші випадки залучення фахівців) форми)¹.

Сутність даних підрозділів форм взаємодії зводиться до того, що одні форми взаємодії слідчого зі спеціалістом регламентуються відповідними законами (Кримінально-процесуальний кодекс України, Закони України "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", "Про міліцію", "Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні"), а інші під пряму дію цих законодавчих актів не підпадають, а виходить із самого змісту цих законів.

---

¹ На наш погляд, немає істотних розбіжностей, коли замість процесуального критерію називають "нормативно-правовий" або "процесуально-правовий", а замість "непроцесуального", називають "організаційно-тактичні".

Згідно кримінально-процесуальному законодавству України, автори виділяють такі процесуальні форми використання спеціальних бухгалтерських знань при розслідуванні економічних злочинів як: судово-бухгалтерська експертиза (ст. 75 КПК України), документальна ревізія або інвентаризація (ст. 66 КПК України) і участь спеціаліста-бухгалтера при проведенні окремих слідчих дій (ст. 128-1 КПК України) [5,с.158]. Але деякі відомості, інформація й дані які мають спрямованість орієнтовної, допоміжної інформації та носять рекомендаційний характер можуть бути отримані з джерел, які прямо не передбачені в кримінально-процесуальному законодавстві і використовуватись при побудові версій стосовно виявлення злочинів шляхом, проведення окремих перевірочних заходів методами фінансово-економічного контролю.

Аналіз слідчої і судової практики показує, що спеціалісти-бухгалтери залучаються в різних формах для участі в розслідуванні даної категорії злочинів. На наш погляд, участь спеціаліста-бухгалтера необхідне не тільки в процесі розслідування вже порушеної кримінальної справи, а особливо необхідна у процесі виявлення ознак злочинів та проведення перевірочних заходів. Ми підтримуємо тих авторів, які наприклад, виділяють форми взаємодії працівників правоохоронних органів з контролюючими органами при виявленні і розслідуванні економічних злочинів залежності від стадії кримінального судочинства: а) на стадії перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин; б) під час досудового розслідування. Або у залежності від часу взаємодії: а) взаємодія при виявленні ознак злочину контролюючим органом; б) взаємодія під час призначення ревізії (перевірки) правоохоронним органом; в) взаємодія під час проведення ревізії; г) взаємодія під час оцінки її результатів[12, с.97].

На наш погляд необхідно виділити, в залежності від стадії кримінального судочинства наступні форми взаємодії слідчого зі спеціалістом-бухгалтером:

– взаємодія працівників підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність і спеціаліста-бухгалтера в процесі, своєчасного виявлення і припинення економічних злочинів;

– взаємодія працівників правоохоронних органів зі спеціалістом-бухгалтером на стадії перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин;

– взаємодія слідчого і спеціаліста-бухгалтера на початковому етапі досудового слідства;

– взаємодія слідчого і спеціаліста-бухгалтера на наступному етапі розслідування;

– взаємодія слідчого і спеціаліста-бухгалтера на заключному етапі розслідування.

На кожному етапі процес взаємодії працівників правоохоронних органів зі спеціалістом-бухгалтером має свою специфіку і залежить від завдань, які вирішуються. Виходячи з тієї позиції до завдань, які вирішуються в процесі взаємодії працівників правоохоронних органів зі спеціалістом бухгалтером на кожному етапі належать:

- завданнями взаємодії працівників підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність і спеціаліста-бухгалтера є пошук і фіксація фактичних даних у

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ЗІ СПЕЦІАЛІСТОМ-
БУХГАЛТЕРОМ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

документах бухгалтерського, внутрішньогосподарського (управлінського) обліку про противоправні діяння, що вчиняються в економічній сфері;

- завданнями взаємодії працівників правоохоронних органів зі спеціалістом-бухгалтером на стадії перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин є уточнення отриманої інформації о недостовірності бухгалтерського обліку і фінансової звітності на підприємстві, незаконному витрачання коштів та матеріальних цінностей, виявлення недоброякісних бухгалтерських документів, у яких містяться ознаки вчинення економічних злочинів;

- завданнями взаємодії слідчого і спеціаліста-бухгалтера на початковому етапі досудового слідства є виявлення, огляду, закріплення та вилучення бухгалтерських, фінансових документів, що будуть використовуватися як докази по порушеній кримінальній справі, застосування методів фінансово-економічного контролю по виявленню незаконних господарських операції або ознак вчинення інших господарських злочинів;

- завданнями взаємодії слідчого і спеціаліста-бухгалтера на наступному етапі досудового слідства є необхідність в отриманні нових, додаткових доказів шляхом дослідження вже зібраних по справі матеріалів і в першу чергу даних бухгалтерського обліку, звітності й аналізу їх та використання у висновках експертів;

- завданнями взаємодії слідчого і спеціаліста-бухгалтера на заключному етапі досудового слідства є оцінка змісту і якості отриманих доказів, достовірності матеріалів первинних документів, облікових реєстрів, документів звітності – тобто матеріалів, що могли б підтвердити та бути безперечними доказами по справі, а також уточнення пропозицій по діям профілактичного характеру.

Крім того застосування тих чи інших форм взаємодії залежить від отриманої первинної інформації стосовно незаконної фінансово-господарської діяльності підприємства, недотримання законодавства з фінансових питань, достовірності бухгалтерського обліку і звітності, способів документального прикриття недостач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, а також осіб винних у вчиненні господарських зловживань.

Згідно з цього можна визначити що найбільш ефективними і розповсюдженими в практиці є такі загальні форми взаємодії правоохоронних органів і спеціаліста-бухгалтера:

1) консультаційна (непроцесуальна) - роз'яснення положень окремих нормативних актів, що регламентують порядок ведення бухгалтерського обліку й відображення окремих господарських операцій у ньому, порядку складання фінансових звітів;

2) проведення ревізії фінансово-господарської діяльності з ініціативи правоохоронного органу[6, с.226];

3) проведення інвентаризації грошових коштів і товарно-матеріальних цінностей з ініціативи правоохоронного органу;

4) проведення судово-економічних експертиз;

5) участь спеціаліста-бухгалтера в проведенні окремих слідчих дій;

б) проведення спільних перевірок господарської діяльності підприємств працівниками правоохоронних органів зі спеціалістами-бухгалтерами при отриманні сигналів о вчиненні правопорушення.

Ми не згодні з позицією А.Ф. Волобуєва, який відносить допит експерта та допит фахівця як свідка до окремих форм використання спеціальних знань. Він визначає, що ця дія є додатковою до експертизи процесуальною формою використання спеціальних знань... і «мають місце, коли при ознайомленні з висновком експерта орган дізнання, слідчий чи суд виявляє, що викладені в ньому положення потребують пояснень або доповнень» [4, с.296].

На наш погляд, допит експерта, ревізора або допит фахівця як свідка – це отримання консультативної допомоги слідчим по роз'ясненню окремих положень стосовно наприклад, проведених економічних досліджень фінансово-господарської діяльності підприємства ревізором. Складання протоколу у цих видах є лише формою фіксації консультативних роз'яснень експертом або ревізором незрозумілих слідчому окремих положень проведених досліджень та перевірок і не в якому разі не відноситься до окремої форми використання спеціальних знань. Друга річ, що кожна консультативну (непроцесуальну) допомогу спеціаліста можна оформити окремим процесуальним документом. Наприклад, відібрання пояснень у ревізора до порушення кримінальної справи о застосуванні ним методів по виявленню зловживань при проведенні перевірки підприємства або допит того ж ревізора, після порушення кримінальної справи о застосуванні ним методів по виявленню зловживань при проведенні документальної перевірки. Крім того слідчий може витребувати з офіційних органів «актів» та «висновків» або інших документів, які характеризують проведенні дослідження і перевірки і залучити їх до кримінальної справи.

Непроцесуальні форми взаємодії передбачають надання спеціалістами консультативних послуг суб'єктам правоохоронних органів із приводу:

- нормативних документів, які регулюють господарську діяльність підприємства, що перевіряється по справі;
- технології, організації контролю й обліку діяльності, що перевіряється, а також структури й інших особливостей завдань, напрямків, засобів, умов даної діяльності;
- характеру документів, які відображають господарську діяльність підприємства, порядку й особливостей його документообігу та місць можливого перебування (зберігання) документів;
- надання спеціальної технічної, наукової, методичної літератури, що містить відомості про цікавлячи слідство бухгалтерським питанням;
- кола питань, що підлягають винесенню на вирішення судово-бухгалтерських експертів;
- кола спеціалістів, яких можна залучити для проведення експертиз й участі в слідчих діях і заходах та установ, у яких можуть бути проведені судово-бухгалтерські експертизи;

**ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ЗІ СПЕЦІАЛІСТОМ-
БУХГАЛТЕРОМ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ**

- надання в розпорядження слідства для тимчасового користування службових приміщень, спеціальних вимірювальних приладів, телефонів, апаратури й інших засобів технічного порядку, які є в розпорядженні спеціалістів.

Зазначена взаємодія також передбачає:

- спільне обговорення обставин, що підлягають установленню, питань організації планованої роботи, версій та програм по їх перевірці;

- тактично обґрунтований обмін інформацією, що збирається, і думками;

- одержання пояснень, коментарів спеціалістів-бухгалтерів із приводу результатів проведених ними перевірок, упущених можливостей, засобів, методів, труднощів, з якими вони зустрілися, і того, як виходили з проблемних ситуацій, найбільш оптимальних шляхів перевірки зібраних ними даних у ході планованих слідчих дій;

- підготовці та проведення спільних перевірок сигналів про вчинені правопорушення фінансово-господарської діяльності на підприємствах;

- спільне вивчення й обговорення проектної, технічної та іншої складної документації підприємства, технологічних, фінансових схем, ланцюжків операцій, інших об'єктів, у першу чергу в області ноу-хау і ненормативних конструкцій;

- спільну розробку планів і заходів попередження порушення спеціальних обов'язкових правил як стосовно виду діяльності конкретного підприємства, так і в регіональному, галузевому масштабі, і втілення цих планів і заходів у життя (наприклад, шляхом виступу в засобах масової інформації);

- своєчасне повідомлення правоохоронних органів працівниками контрольно-наглядових органів про початок і завершення службових розслідувань подій і передача ними матеріалів перевірок у випадку виявлення фактів правопорушень;

- надання співробітникам контрольно-ревізійних органів з боку правоохоронних органів при необхідності відомостей у ситуаціях, які вимагають реалізації заходів правового й оперативно-розшукового характеру в межах службового розслідування, проведеного спеціалістами (наприклад, для встановлення місць проживання свідків, які вибули, виявлення потерпілих);

- надання правоохоронним органам матеріалів попередніх перевірок і розслідувань, проведених контрольно-наглядовими органами стосовно підприємств, що перевіряються, та службових осіб.

В узагальненому виді взаємодію слідчих органів і спеціалістів-бухгалтерів можна представити в таких формах:

- взаємне консультування: роз'яснення положень окремих нормативних актів, що регламентують порядок ведення бухгалтерського обліку й відображення окремих господарських операцій у ньому;

- роз'яснення положень і результатів, викладених в актах документальних перевірок;

- консультації спеціалістів про обсяг підлягаючих вилученню документів;

- взаємообмін зібраною інформацією: консультації про підготовку завдань для вирішення під час проведення документальної перевірки; консультації про підготовку завдань при призначенні судово-бухгалтерської експертизи; одержання висновку спеціаліста про повноту дослідження під час документальної перевірки;

- об'єднання зусиль, знань, можливостей при підготовці намічуваних ревізійних і слідчих дій та заходів по їх реалізації;

- координування самостійно виконуваних дій та вжитих заходів.

Зазначена взаємодія здійснюється як на стадії порушення кримінальної справи, так і на стадії досудового слідства при вирішенні найрізноманітніших задач у межах функцій кримінально-процесуального пізнання і доказування, кримінального переслідування і попередження злочинів, пов'язаних з економічною діяльністю. За допомогою фахівців встановлюються обставини, що входять до процесуального предмету доказування в кримінальному судочинстві, і так звані, проміжні (допоміжні) обставини, які являються засобом доказування обставин першої групи[8. с.53].

Вибір тієї чи іншої форми використання допомоги спеціаліста в розслідуванні економічних злочинів обумовлено насамперед можливостями зазначених форм, особливостями способів вчинення даної категорії злочинів. Рішення про застосування спеціальних знань приймається слідчим на підставі вивчення й аналізу матеріалів кримінальних справ. До процесу взаємодії необхідно залучати як спеціалістів не просто "обізнаних осіб"[7, с.374], а осіб, які мають "спеціальні пізнання" [16, с. 207-208], в галузі бухгалтерського обліку.

Література

1. Атанесян Г.А., Голубятников С.П. Судебная бухгалтерия: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1989. - 352с.
2. Бандурка А.М. и др. Основы судебной бухгалтерии: Учебник – Харьков: Изд-во НУВД, 2001. – 336с.
3. Білоус В.В. Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва. Дис... к. ю. н.: 12.00.09. – Харків, 2004 – с.256
4. Волобуев А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва. Дис... д-ра юрид. наук.: 12.00.09. – Харків, 2001.- с.419.
5. Глібко В.М., Бушан О.П. Судова бухгалтерія: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – с.224.
6. Камлік М.І. Судова бухгалтерія. Підручник. – К.: Атака, 2000. – с.336.
7. Криміналістика: Учебник / Под ред. В.А. Образцова. – М.: Юристъ, 2001. – с.564.
8. Курків М.В., Понікаров В.Д. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів. Навч. посібник. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – 412с.
9. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. -Х., 1999. - 480 с.
10. Махов В.Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений. М.: РУДН, 2000, - 296с.
11. Мельникова Э.Б. Участие специалиста в следственных действиях. Учеб.пособ. – М., 1964. – 68с.
12. Протидія економічної злочинності, П.І. Орлов, А.Ф. Волобуев, І.М. Осика, Р.Л. Степанюк, І.М. Зарецька, Едвард Картер, Ричарда Ворнер. – Харків: Нац. Ун-т. внутр. Справ, 2004. – 568с.
13. Соловьев А.Б. Причины следственных ошибок // Вопросы укрепления законности и устранения следственных ошибок в уголовном судопроизводстве. – М., 1988 – С.31-37.
14. Чернявський С.С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посібник / За заг. ред. О.М. Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 264с.
15. Шевчук В.М. Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики: Монографія. – Х.: Гриф, 2003. – 280с.
16. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. акад. НАН України В.Я. Тація – Харків: Право, 2001. – 560с.
17. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – Харьков: «Одиссей», 2003. – 352 с.

Пацкевич А. П.

К ВОПРОСУ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНФОРМАЦИОННО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Рассматривая основные тенденции информационно-криминалистического обеспечения деятельности правоохранительных органов, необходимо, с одной стороны, исходить из тех новых возможностей, которые представляют современные компьютерные, в частности, мультимедийные и телекоммуникационные технологии и средства специальной техники, и, с другой, учитывать те негативные процессы в обществе, которые связаны с обострением криминогенной ситуации, развитием организованной преступности, коррупции, уголовного терроризма, теневой экономики. В этих условиях одним из способов укрепления правопорядка является своевременное, полное и достоверное взаимное информирование следственных, оперативно-розыскных, административных, управленческих аппаратов ОВД о правонарушениях, субъектах и объектах преступной деятельности. Несмотря на то, что в системе ОВД информацией оперативного, справочного и криминалистического характера обладают многие службы и подразделения, в целом она остается разрозненной, локальной и нередко труднодоступной. Не всегда удовлетворяет реальным потребностям борьбы с правонарушениями информационное обеспечение низовых структур ОВД.

При изучении информационно-криминалистического обеспечения (ИКО) правоохранительной деятельности были выявлены как положительные стороны, так и недостатки. Это позволило разработать отдельные предложения по повышению эффективности ИКО.

Оценка этой эффективности – задача сложная. Данная проблема не должна сводиться только к определению результативности применения конкретного учета, хотя недостатки любого из них могут повлиять на функционирование всей системы ИКО, что в итоге отрицательно скажется на процессе раскрытия, расследования и предотвращения преступлений.

В общем, виде эффективность любой деятельности измеряется степенью достижения ее целей. При этом необходимо учитывать возможность возникновения следующих ситуаций: неверное толкование самих целей; достижение целей вне связи с оцениваемой деятельностью.

Определение эффективности позволяет установить степень приспособленности системы к выполнению стоящих перед ней задач. Следовательно, важнейшим элементом, определяющим уровень эффективности, является результативность изучаемой деятельности. По мнению большинства ученых, эффективность не ограничивается результативностью. Иногда в понятие «эффективность» включают

рациональность действий, под которой понимают их правильность, надежность, экономичность и полезность.

Однако включение в эффективность экономичности на правах самостоятельного элемента меняет содержание данного понятия, так как под эффективностью придется понимать соотношение не между полученным результатом и целью, а между результатом и применяемыми для его достижения средствами. Между тем определить эффективность в непроизводственной сфере, какой является уголовное судопроизводство, в том числе и деятельность по использованию в практической работе ОВД криминалистической информации, принимая во внимание материальные затраты, практически невозможно, так как результаты ее нельзя определить в стоимостном выражении. Но это не значит, что экономичность не имеет никакого значения в деятельности правоохранительных органов при использовании системы криминалистических учетов. Она, безусловно, учитывается и входит в более общую характеристику правовой системы – ее оптимальность, заключающуюся в создании наиболее благоприятных условий ее функционирования. Представляется, что в эффективность применения криминалистических учетов в борьбе с преступностью входит составным элементом оперативность, то есть выполнение работы в оптимальный срок. Она достигается путем рациональной организации труда, применения средств и методов, экономящих рабочее время. Сбережение такого времени – важнейший показатель эффективности деятельности.

На основании изложенного можно сделать вывод о том, что под эффективностью использования криминалистической информации следует понимать фактическое достижение цели. Степень эффективности определяется соотношением полученного в доступный срок результата с поставленной целью, которую можно выразить в виде определенного стандарта. В качестве эталона берется достигнутый на данный момент развития науки уровень решения аналогичной задачи.

Результат исследуемой деятельности иногда имеет сложную конструкцию. Это предполагает выбор соответствующих критериев, которые позволили бы судить о ее эффективности. По нашему мнению, такими критериями являются определенные признаки, на основе которых дается оценка изучаемого явления, действия, свойства, состояния. Представляется, что между ними есть существенное отличие, так как цель задает направление деятельности, а критерий формулирует требования, которым она должна соответствовать.

Критерии нужно рассматривать применительно к поставленным задачам. С их помощью определяются требования, которым должна соответствовать изучаемая деятельность. Выполнение этих требований и позволяет нам считать, что исследуемая система функционирует нормально. Критерий – это показатель, который свидетельствует об эффективности функционирования системы и ее элементов, отражает идеальное состояние на основе соответствия цели. Выбор критериев обуславливается рядом факторов объективного и субъективного характера и постоянно находится в развитии. Вследствие этого имеющаяся система критериев может и не совпадать с комплексом объективно существующих

*К ВОПРОСУ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНФОРМАЦИОННО-
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ*

требований. Таким образом, необходимо, прежде всего, выявить объективно существующие требования к построению и функционированию системы криминалистической регистрации, проанализировать существующий комплекс критериев, определить степень их соответствия требованиям практики и разработать направления и принципы совершенствования принятой системы оценок как составной части любого механизма деятельности в целом. Ошибочно построенная система критериев вносит элемент дезорганизации в исследуемую деятельность. Критерии эффективности и оценки результатов деятельности сходны, но не тождественны по содержанию: Результативность деятельности шире по содержанию и включает в себя не только эффективность, но и другие оценочные характеристики. Учитывая, что решающее положение в оценке любой деятельности занимает все-таки эффективность, термины «критерии эффективности» и «критерии оценки результатов деятельности» условно будем считать равнозначными.

Оценка эффективности определяется показателями, в качестве которых, как правило, берутся соответствующие свойства, стороны, особенности оцениваемого объекта. Эти показатели должны отвечать определенным требованиям. Прежде всего, необходимо, чтобы они способствовали достижению поставленных задач, в достаточной мере полно характеризовали деятельность с количественной и качественной сторон, позволяли осуществлять объективную оценку эффективности, были бы универсальными и непротиворечивыми по структуре.

Количественная характеристика показателя еще не говорит об уровне эффективности. Эффективность определяется отношением показателя достигнутого уровня к величине, которую намеревались достичь, то есть к числовому выражению критерия. Полученную величину называют коэффициентом эффективности. Если эффективность определяется по нескольким критериям, то выводится так называемый средний коэффициент, который является средним арифметическим коэффициентом.

Числовые показатели результатов информационной деятельности следует искать в области применения криминалистической информации. Проведенный автором опрос потребителей системы криминалистических учетов (сотрудников правоохранительных органов) показал, что эффективность информационной деятельности нельзя оценивать числом или скоростью обработки информации, а также количеством информации, полученной потребителем.

Возможными критериями в области применения криминалистической информации, сосредоточенной в криминалистических учетах, могут быть: экономия сил и средств, достигаемая за счет использования автоматизированных систем по сравнению с любым другим способом получения необходимой информации; уменьшение (сведение к нулю) числа нераскрытых преступлений, раскрытие которых зависит от наличия в системе соответствующей информации; стимулирование выявления латентной преступности.

По нашему мнению, эффективность самой системы должна оцениваться не столько количественно, сколько качественно. Оценками нельзя оперировать как обычными числами (складывать, делить, находить среднее), так как они обладают не только математическими свойствами.

Представляется, что критерий эффективности информационно-криминалистического обеспечения деятельности по борьбе с преступностью должен быть совокупным. В литературе встречаются также термины «интегральный» и «обобщенный».¹ Под «интегральным» понимается такой критерий, который наиболее полно характеризует систему в целом. К его элементам относятся оценки системы по различным факторам (параметрам): стоимость затрат и оправданность автоматизации, полнота и точность поиска, доступность ЭВМ для сотрудников правоохранительных органов и требуемые от них усилия, форма и время (оперативность) выдачи рекомендаций, влияющих на раскрываемость преступлений, быстрота роста массивов и информационная емкость систем, комплектование информационной базы (специальный отбор криминалистической информации), частота обращения и интенсивность входного потока информации, сопоставимость встречных информационных потоков. На количественные оценки эффективности функционирования системы оказывают влияние и средства программного обеспечения.

В настоящее время разработано и исследовано большое количество критериев оценки эффективности информационных систем, особенно поисковых. Так как система криминалистических учетов (основного элемента информационно-криминалистического обеспечения правоохранительной деятельности) нередко работает в режиме информационно-поисковой системы, мы рассмотрим для нее две группы критериев: совокупные (интегральные или обобщенные) и частные. Частные критерии характеризуют какую-либо одну сторону, одно свойство системы. Число частных критериев, как правило, ограничивают, выделяя те из них, которые наиболее существенно характеризуют информационную систему. Так, например, к числу критериев, определяющих поисковые характеристики ИПС, относятся: показатель полноты и точности поиска, показатель поискового шума, коэффициент общности и другие. При этом полнота определяется отношением найденных в процессе поиска релевантных запросу документов к общему числу релевантных для данного запроса документов, находящихся в информационном массиве. Точность – это отношение найденных релевантных документов к общему числу найденных документов на данный запрос. Сведения о полноте и точности могут быть выражены в процентах. Совместное использование показателей полноты и точности позволяет измерить рабочую эффективность системы. Между полнотой и точностью информационного поиска существует обратная зависимость. Точность поиска зависит от информационного шума. Показатель информационного (поискового) шума определяется как отношение нерелевантных документов, выданных системой на информационный запрос, к общему количеству выданных документов. Показатель общности – это отношение всех релевантных документов, находящихся в массиве, к общему количеству документов, составляющих этот массив.

Критерии и показатели не всегда удается формализовать, поэтому они делятся на формальные и оценочные. Формализованные критерии и показатели легко

¹ См.: Минин А.Я. Автоматизация оперативно-розыскных учетов и их использование в раскрытии преступлений: Дис. ... канд. юрид. наук: 05.13.10. М.: Акад. МВД СССР, 1979.-- С. 115.

*К ВОПРОСУ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНФОРМАЦИОННО-
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ*

сопоставлять; оценочные сопоставляются рецензентом, имеющим соответствующие знания и опыт. Для обозначения такого метода определения эффективности употребляется термин «определение эффективности методом экспертных оценок».¹

В научной деятельности часто прибегают к программированному изучению материалов уголовных дел методом экспертных оценок с целью получения полной и объективной первичной информации. Несмотря на сложности методического характера, связанные с такого рода работой, этот подход с успехом может быть использован и при исследовании эффективности использования криминалистических учетов в борьбе с преступностью.

Для получения полной и объективной информации по интересующим нас вопросам использовалась совокупность взаимосвязанных и дополняющих друг друга методов, большое значение среди которых имели программированное изучение уголовных дел и опрос практических работников правоохранительных органов с использованием специальных анкет. Наряду с этим для получения необходимых данных применялись и другие методы: экспертной оценки полученной информации; изучения специальной литературы, ведомственных нормативных актов, обзоров, инструктивно-методических материалов, отчетов, статистических данных, относящихся к предмету данного исследования; экспериментальной проверки эффективности применения некоторых криминалистических учетов. Эти традиционные методы использовались в сочетании с методикой количественной оценки эффективности применения системы криминалистической регистрации в борьбе с преступностью.

В материалах уголовных дел сосредоточен большой объем информации о применении при расследовании данных криминалистических учетов. Сбор ее осуществлялся путем заполнения специально разработанной анкеты. Несмотря на ее относительно небольшой объем, она составлялась таким образом, что в ней содержались как вопросы общего характера, так и относящиеся к использованию определенных криминалистических учетов в процессе раскрытия конкретного преступления. При этом преследовалась цель получить достаточно полную и объективную картину изучаемого явления.

В процессе проведения исследования изучались материалы уголовных дел нескольких категорий: кражи личного и государственного имущества (65%), тяжкие преступления (разбой – 8%, грабежи – 17%, убийства с применением огнестрельного оружия – 10%). Выбор дел указанных категорий объясняется тем, что данные преступления являются наиболее распространенными, на местах их совершения остается большое количество разнообразных следов, требующих для их собирания, исследования, оценки, постановки на учет широкого применения

---

¹ Грамович Г.И. Проблемы теории и практики эффективности применения специальных знаний и научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений: Дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. – Минск: Высшая школа МВД СССР, 1989. – С.148-153.

различных знаний. Кроме того, из-за неэффективного использования данных криминалистических учетов, особенно на первоначальном этапе расследования, многие из этих преступлений остаются нераскрытыми.

Уголовные дела отбирались методом произвольной выборки. Было отобрано 340 дел. При этом изучались как дела, рассмотренные судами (33,3%), так и приостановленные за неустановлением лица, совершившего уголовно наказуемое деяние (66,7%). Такой выбор позволил выявить ряд проблем, связанных с эффективным использованием криминалистических учетов при раскрытии и расследования тех или иных преступлений. Так, на первоначальном этапе расследования только по 18% изученных уголовных дел использовались криминалистические учеты: алфавитно-дактилоскопический (38%), учет по способу совершения и сокрытия преступлений (11%), оперативно-розыскные учеты (26%), учеты экспертно-криминалистических подразделений (23%).

При обработке анкет были получены данные, позволяющие сделать вывод об использовании в процессе раскрытия и расследования преступлений криминалистических учетов, о факторах, положительно и отрицательно влияющих на эффективное применение криминалистической информации в борьбе с преступностью. Это дало возможность в последующем разработать предложения, направленные на повышение эффективности данного рода деятельности в раскрытии, расследовании и предупреждении преступлений.

В процессе исследования этой проблемы использовались также сведения, полученные в ходе изучения специальной литературы, обзоров, отчетов, статистических показателей. Существенную помощь в сборе эмпирического материала оказал также опрос практических работников правоохранительных органов. С их помощью получены данные, которые нельзя было бы собрать при изучении материалов уголовных дел. При этом опрашиваемый старался нейтрализовать отрицательные моменты опроса – субъективизм опрашиваемого и его стремление показать себя с лучшей стороны. Сотрудникам правоохранительных органов разъяснялись задачи исследования, что способствовало получению достоверной информации. При их опросе выяснялись также пожелания и предложения по улучшению регистрационной деятельности органов внутренних дел. В ходе нашего исследования были получены экспертные оценки важности факторов, от которых зависит повышение эффективности использования криминалистических учетов в раскрытии преступлений.

Исходной информацией в излагаемом опыте применения метода экспертных оценок служат мнения специалистов, занимающихся организацией криминалистических учетов, разработкой, внедрением или использованием автоматизированных систем учета в раскрытии и расследовании преступлений. В ходе опроса была использована заранее разработанная анкета.

При опросе сотрудников правоохранительных органов были учтены: их знания, опыт работы с криминалистическими учетами; источники получения информации о криминалистических учетах; учреждения, службы, в которых работают респонденты; стаж работы в органах внутренних дел, образование, должность и

*К ВОПРОСУ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНФОРМАЦИОННО-
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ*

другие показатели. Всего по специально разработанной анкете опрошено 445 сотрудников органов внутренних дел.

Представляется, что повышение эффективности информационно-криминалистического обеспечения ОВД нельзя видеть исключительно в решении научно-технических проблем. На всех этапах этой деятельности любые решения должны подкрепляться продуманными организационными мероприятиями, настойчивым распространением передового опыта использования возможностей криминалистических учетов в интересах раскрытия и расследования преступления.

На результативность использования автоматизированных информационно-поисковых систем оказывает влияние и то обстоятельство, что до настоящего времени не решен вопрос об оценке участия служб в раскрытии преступлений, о критериях оценки их реального вклада в результаты данной работы, нет на этот счет и достоверных статистических данных.

В целях дальнейшего совершенствования информационно-криминалистического обеспечения процесса раскрытия, расследования и предупреждения преступлений, нами проанализированы нормативные акты, регламентирующие вопросы учетов в системе органов МВД Республики Беларусь. Это позволяет сделать вывод о необходимости принятия единого нормативного акта о криминалистическом учете, где нужно четко определить его виды и категории, унифицировать техническую обработку криминалистически значимых сведений. Это мнение в ходе проведенного анкетирования высказало 20,3% опрошенных.

Современный этап должен характеризоваться переходом от традиционных автоматизированных информационных систем и автоматизированных банков данных, накапливающих и обрабатывающих учетную информацию, к принципиально новым автоматизированным системам (так называемым экспертным системам), предоставляющим оперативному работнику набор альтернативных действий при раскрытии и расследовании преступлений. При этом весь комплекс работ по автоматизации, и в первую очередь на уровне ГО-РОВД, будет существенно зависеть от состояния и эксплуатационной надежности системы связи органов внутренних дел, которая должна обеспечить удаленный (терминальный) доступ широкого круга пользователей к оперативным учетам независимо от степени их централизации.

Мощным инструментом противодействия преступности является использование современных информационных технологий и ширококомасштабной компьютеризации служб криминальной милиции, органов предварительного следствия и других подразделений как в центре, так и на местах с целью создания единой структуры информационного обеспечения оперативно-розыскной, следственной и профилактической деятельности ОВД.

Исютин-Федотков Д. В.

ПОЛУЧЕНИЕ ОБРАЗЦОВ ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

В юридической литературе до настоящего времени нет единого мнения об элементах системы следственных действий. Не все ученые относят получение образцов для сравнительного исследования, эксгумацию, контроль и запись переговоров к следственным действиям [1]. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь (далее УПК) не содержит четкого перечня следственных действий.

Получение образцов для сравнительного исследования не относят категорически следственным действиям, «так как целью производства этих процессуальных действий является не получение доказательства, а исходной информации для производства других следственных действий» [2].

Определение понятий следственного действия и процессуального действия, а также система следственных действий имеют применительно к рассматриваемой нами проблематике существенное значение. Отметим, что в литературе сложились три точки зрения на природу получения образцов: а) получение образцов – самостоятельное следственное действие (Жбанков В.А., 1969; Филиппов А.Г., Марков Н.Ф., 1983 и др.); б) получение образцов – предследственное, вспомогательное действие, обеспечивающее возможность назначения и проведения экспертизы (Баев О.Я., 2001; Кукреш Л.И., 2000 и др.); в) получение образцов – следственное действие, являющееся разновидностью меры процессуального принуждения (Корнуков В.М., 1968; Степанов В.В., 1972 и др.).

Система следственных действий рассматривается исходя из признания за определенным процессуальным действием статуса следственного.

В научной литературе существует точка зрения, согласно которой вынесение постановления о возбуждении уголовного дела, принятие дела к производству, задержание подозреваемого, привлечение лица в качестве обвиняемого относят к следственным процессуальным действиям [3].

По мнению О.Я. Баева, все следственные действия есть действия процессуальные, но не все процессуальные действия есть действия следственные, т.к. не все процессуальные действия направлены на доказывание, на переработку доказательственной информации (например, избрание обвиняемому меры пресечения, отстранение его от должности и другие) [4]. Такая позиция, по нашему мнению, является правильной. Лишь те процессуальные действия, в результате которых следователь получает доказательственную информацию, можно считать следственными. В этом и заключается отличие процессуальных действий от процессуальных следственных действий.

Целями процессуальных действий, на наш взгляд, являются обеспечение законных прав и обязанностей и интересов участников уголовного процесса;

ПОЛУЧЕНИЕ ОБРАЗЦОВ ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

обеспечение необходимых условий производства по уголовному делу; управление процессом предварительного расследования и другие.

Мы полагаем, что удачное определение понятия следственного действия предложил С.А. Шейфер, за которым признан авторитет в разработке развернутого представления о следственном действии. Ученый рассматривает следственное действие как категорию, представляющую “собой комплекс регламентированных уголовно-процессуальным законом и осуществляемых следователем (судом) поисковых, познавательных и удостоверительных операций, соответствующих особенностям следов определенного вида и приспособленных к эффективному отысканию, восприятию и закреплению содержащейся в них доказательственной информации” [5]. Следственные действия носят познавательный характер и направлены на обнаружение, фиксацию, изъятие и исследование доказательств [6].

Проведенный нами анализ УПК и процессуальной литературы показывает, что система следственных действий складывается из следующих элементов: осмотр, освидетельствование, обыск, выемка, допрос, очная ставка, предъявление для опознания, прослушивание и запись переговоров, следственный эксперимент, проверка показаний на месте, получение образцов для сравнительного исследования, назначение и проведение экспертизы, наложение ареста на почтово-телеграфные и иные отправления, эксгумация.

Процессуальный характер получения образцов для сравнительного исследования в уголовном процессе остаются открытыми. Одни ученые полагают, что получение образцов – предследственное, вспомогательное действие, обеспечивающее возможность производства такого следственного действия, как назначение и проведение экспертизы [7]. Сторонники такой точки зрения утверждают, что при изъятии образцов доказательственная информация не получается, следовательно, не собирается и не исследуется. Последняя может быть получена при производстве такого следственного действия, как назначение и проведение экспертизы [8]. Едва ли это на самом деле так. Экспериментальные образцы не являются доказательствами (в смысле ст. 234 УПК), но несут в себе доказательственную информацию и способствуют получению и проверке доказательств.

В юридической литературе существует точка зрения, согласно которой получение образцов следует относить к следственным действиям как разновидностям мер процессуального принуждения [9]. В соответствии с действующим УПК получение образцов не является мерой процессуального принуждения.

На наш взгляд, получение образцов есть действие самостоятельное следственное и обладает следующими основными признаками, позволяющими отнести данное процессуальное действие к разряду следственных [10]:

1. *Все процессуальные действия, к которым относятся и следственные, детально регламентируются уголовно-процессуальным законом. Действия следователя осуществляются в строгом соответствии с УПК, некоторые из них носят организующий, подготовительный либо вспомогательно-технический характер и не требуют законодательной регламентации.*

Г. Абдумаджидов, на наш взгляд, справедливо полагает, что “с наибольшей полнотой и тщательностью определены порядок и условия производства тех процессуальных действий следователя, которые направлены непосредственно на обнаружение (получение), фиксацию, изъятие и исследование фактических данных, служащих доказательствами по делу. Такие процессуальные действия большинство авторов называет следственными” [11].

Получение образцов регулируется ст. 234 УПК. Отдельные аспекты получения образцов отражены и в других статьях УПК (ст. ст. 50, 186). Как отмечалось выше, изъятие образцов приводит к получению новой доказательственной информации, а образцы служат для проверки и получения новых доказательств.

2. Следственные действия проводятся только после возбуждения уголовного дела (исключение – осмотр места происшествия, а также назначение и проведение экспертизы, личный обыск при задержании), т.е. в стадии предварительного расследования или судебного следствия.

До возбуждения уголовного дела могут быть получены объяснения, истребованы дополнительные документы, проведены осмотр места происшествия, экспертизы, задержание и личный обыск при задержании (ч. 2 ст. 173 УПК). В стадии возбуждения уголовного дела в соответствии со ст. 173 УПК допускается назначение судебно-медицинской экспертизы для определения причин смерти и степени тяжести телесных повреждений и иных экспертиз, выводы которых могут иметь существенное значение для принятия решения о возбуждении уголовного дела. Не могут назначаться экспертизы, связанные с применением мер процессуального принуждения в отношении физических лиц (ч. 2 ст. 226 УПК).

До возбуждения уголовного дела может возникнуть необходимость в проведении экспертизы, объектами которой будут образцы. Часть 2 ст. 173 УПК предоставляет возможность в стадии возбуждения уголовного дела истребовать документы. Согласно п. 26 ст. 16 Закона Республики Беларусь от 26 февраля 1991 г. № 637-ХІІ “О милиции” для выполнения возложенных обязанностей милиции предоставляется право требовать и получать от материально ответственных, должностных и иных лиц предприятий, учреждений и организаций, независимо от подчиненности и форм собственности, необходимые сведения и объяснения, относящиеся к проверяемой деятельности, истребовать и при необходимости в установленном порядке изымать документы, образцы сырья, полуфабрикатов и готовой продукции [12].

Судебная коллегия по уголовным делам Верховного Суда Российской Федерации допускает возможность проведения экспертизы по документам. Так, для проведения сравнительного исследования может быть предоставлена справка о групповой принадлежности крови граждан, составленная на основании данных, имеющихся в документах соответствующих медицинских учреждений [13].

Таким образом, *положения ст. 234 УПК могут применяться только после возбуждения уголовного дела.* Проведение данного процессуального действия на стадии предварительного расследования отвечает общим принципам уголовного процесса и требованиям, предъявляемым к проведению следственных действий.

ПОЛУЧЕНИЕ ОБРАЗЦОВ ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

3. Следственные действия проводятся следователем, дознавателем, прокурором, начальником следственного подразделения, судьей или по ходатайству некоторых участников процесса вышеуказанными должностными лицами в установленных законом случаях. Получение образцов полностью отвечает данному признаку. Получение образцов осуществляется лицом, ведущим производство по уголовному делу. Эксперт в ходе проведения экспертного эксперимента при проведении экспертизы также вправе получить экспериментальные образцы.

4. Следственные действия проводятся при наличии определенных оснований или фактических данных, предписывающих необходимость их осуществления. Статья 234 УПК не содержит таких оснований, но название процессуального действия “получение образцов для сравнительного исследования” указывает на необходимость изъятия следователем объектов для проведения экспертизы. Кроме того, ч. 2 ст. 234 УПК указывает на цель проведения следственного действия в отношении потерпевшего и свидетеля – необходимость проверить, не оставлены ли ими следы на месте происшествия или на вещественных доказательствах. На наш взгляд, указанное положение является излишним. Образцы получают для проведения судебной экспертизы и именно такую цель необходимо обозначить в УПК. Следует отметить, что основания для проведения таких следственных действий как допрос и следственный эксперимент также не закреплены в УПК.

5. Следственные действия проводятся в целях собирания, проверки, исследования, оценки и использования доказательств и доказательственной информации. Независимо от того, являются образцы отражением идентифицируемого объекта (отпечатки пальцев, орудий взлома и др.) или являются его частями (образцы крови, спермы и др.), они содержат новую доказательственную информацию. Изымая образцы, следователь получает новую информацию, которую можно использовать для установления обстоятельств, подлежащих доказыванию по уголовному делу. Таким образом, данные, которые следователь установил с помощью образцов, являются основой доказательственной базы по уголовному делу. Следовательно, информацию, которая используется при получении образцов, можно назвать доказательственной. Это существенный признак следственного действия.

6. Познавательная и поисковая сторона следственного действия состоит в том, что в результате его проведения следователь получает фактические данные, сведения об обстоятельствах, подлежащих доказыванию по делу. Полученные законным способом и зафиксированные в предусмотренной законом форме, эти данные становятся доказательствами.

При проведении такого следственного действия как получение образцов для сравнительного исследования следователь применяет научные познавательные и поисковые методы, к которым можно отнести наблюдение, сравнение, измерение, эксперимент, моделирование, описание, а также философский диалектический метод познания. По мнению В.П.Первой, “этот метод дает возможность криминалисту рассматривать предмет своих исследований как одно из звеньев бесконечной цепи взаимосвязанных явлений окружающего мира, вооружает его знаниями общих категорий и законов познания, позволяет правильно осмыслить те

факты и явления, с которыми ему приходится сталкиваться. Вместе с тем категории и законы диалектики составляют единый фундамент, на основании которого разрабатываются криминалистические теории. Методологическое значение диалектического метода в криминалистике проявляется также в том, что с его помощью происходит выявление сущности специфических для криминалистики процессов, таких как, например, процесс идентификации людей и предметов по следам-отображениям” [14]. Вышеуказанные методы используются при проведении практически всех следственных действий.

7. *Проведение любого следственного действия оформляется протоколом (исключение составляет следственное действие назначение и проведение экспертизы).*

Получение образцов для сравнительного исследования оформляется протоколом с соблюдением требованием статей 193 и 194 УПК (ч. 4 ст. 234 УПК), которыми регулируются правила составления протокола следственного действия.

8. *Следователь, привлекая лиц к участию в следственных действиях, удостоверяется в их личности, разъясняет им права и обязанности, а также порядок производства следственного действия (ч. 1 ст. 192 УПК).* Очевидно, что данное правило распространяется и на получение образцов.

9. *Место и время следственного действия определяются лицом, производящим предварительное расследование.* Следственные действия, как правило, проводятся в месте проведения предварительного расследования. Производство следственных действия в ночное время не допускается, за исключением случаев, не терпящих отлагательства (ч. 2 ст. 192 УПК).

10. *При проведении следственных действий могут применяться технические средства и использоваться научно обоснованные способы обнаружения, фиксации и изъятия следов преступления и вещественных доказательств (ч. 3 ст. 192 УПК).* Нет сомнений, что при получении большинства разновидностей образцов применяются технические средства и научные методики.

Кроме вышеуказанных основных признаков можно отметить факультативные признаки, свойственные следственным действиям, в том числе получению образцов для сравнительного исследования:

1. *При производстве отдельных следственных действий предусмотрено участие понятых.* Так, статьей 234 УПК обязательное участие понятых при получении образцов для сравнительного исследования не предусмотрено, но согласно ст. 202 УПК следователь по своему усмотрению может привлечь их для производства этого следственного действия.

2. *Для проведения некоторых следственных действий выносятся постановления.* Так, для проведения таких следственных действий как выемка, обыск, осмотр жилища, освидетельствование, наложение ареста на почтово-телеграфные и иные отправления, их осмотр и выемка, назначение и проведение экспертизы, прослушивание и запись переговоров, эксгумация выносятся постановления. В соответствии с ч. 4 ст. 234 УПК о получении образцов для сравнительного исследования следователь, дознаватель также выносят постановления.

ПОЛУЧЕНИЕ ОБРАЗЦОВ ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ СИСТЕМЫ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

3. *Участвовать и оказывать содействие в проведении следственных действий может специалист.* Его участие прямо предусмотрено УПК при проведении таких следственных действий как осмотр, эксгумация, освидетельствование. В необходимых случаях специалист может быть привлечен к участию в других следственных действиях. Получение образцов для сравнительного исследования проводится в необходимых случаях с участием специалистов (ч. 4 ст. 234 УПК).

4. *При проведении следственных действий запрещаются действия и решения, унижающие честь и умаляющие достоинство либо создающие опасность для жизни и здоровья человека.* Данное требование вытекает из общих задач и принципов уголовного процесса. В ряде следственных действий указанные положения закреплены непосредственно в нормах, регулирующих их проведение. Например, следователь не присутствует при освидетельствовании лица другого пола, если освидетельствование сопровождается обнажением тела этого лица. В этом случае освидетельствование проводится врачом в присутствии понятых одного пола с освидетельствуемым (ч. 4 ст. 206 УПК). При получении образцов не должны применяться методы, опасные для жизни и здоровья человека или унижающие его честь и достоинство (ч. 3 ст. 234 УПК).

Изложенное позволяет сделать вывод о том, что *получение образцов для сравнительного исследования является следственным действием*, направленным на получение доказательственной информации, элементом системы следственных действий. Основу данного следственного действия составляет теория моделирования и идентификации.

Изложенные подходы к определению получения образцов как следственного действия, позволяют нам сформулировать следующие выводы:

Получение экспериментальных образцов для сравнительного исследования (согласно ст. 234 УПК) – это следственное действие, заключающееся в получении в установленном законом порядке от подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего и свидетеля объектов, отображающих их признаки, качества, свойства, а также в получении других объектов, необходимых эксперту для проведения исследований и дачи заключения и отображающих признаки, качества, свойства животного, трупа, предмета, материала или вещества.

Получение экспериментальных образцов для сравнительного исследования в порядке ст. 234 УПК допустимо только после возбуждения уголовного дела.

Отнесение к следственным действиям прослушивания и записи переговоров, задержания подозреваемого, эксгумации [15], наложения ареста на имущество требуют дополнительных исследований.

Литература

1. См.: Тактика следственных действий: Учеб. пособие / Под ред. В.И. Комиссарова. – Саратов, 2000. С. 8; Хижняк Д.С. Процессуальные и криминалистические проблемы развития тактики следственных действий. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2004. С. 10; Баев О.Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – М.: Экзамен, 2001, и др.
2. Хижняк Д.С. Указ. соч. С. 35.

3. См.: Герасимов И.Ф. Система процессуальных действий следователя // Следственные действия (криминалистические и процессуальные аспекты): Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. И.Ф.Герасимов. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1983. С. 5-6.
4. См.: Баев О.Я. Указ. соч. С. 189.
5. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. – М.: Юрлитинформ, 2001. С. 38.
6. См.: Шейфер С.А. Собираание доказательств в советском уголовном процессе: Методол. и правовые проблемы. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. С. 104; Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. – М.: Юрид. лит., 1981. С. 18; Абдумаджидов Г. Следственные действия и общие условия их производства // Вопросы криминалистической тактики: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Г. Абдумаджидов. – Ташкент: Ташк. высш. шк. МВД СССР, 1978. С. 6 и др.
7. См.: Кукреш Л.И. Уголовный процесс. Особенная часть: Учеб. пособие. – Минск: Тесей, 2000. С. 59; Баев О.Я. Указ. соч. С. 191.
8. См.: Баев О.Я. Указ. соч. С. 191.
9. См.: Корнуков В.М. Получение образцов для сравнительного исследования как мера процессуального принуждения // Учен. зап. Саратов. юрид. ин-та., 1968. Вып. 17. Ч. 3: Уголовное право, уголовный процесс, криминалистика. С. 157 – 159; Степанов В.В. Предварительная проверка первичных материалов о преступлениях. – Саратов: Саратов. юрид. ин-т, 1972. С. 97.
10. Автор при формулировании признаков следственных действий опирался на труды таких ученых как Г. Абдумаджидов, Л.И. Кукреш, П.В. Мьгник, А.Г. Филиппов, А.А. Чувилев, С.А. Шейфер и др.
11. Абдумаджидов Г. Указ соч. С. 4.
12. См.: О милиции: Закон Респ. Беларусь, 26 февраля 1991 г.: в ред. Законов Республики Беларусь от 23.04.1992 г.; 13.11.1992 г.; 22.05.1995 г.; 03.05.1996 г.; 12.05.2000 г. // Ведомости Верховного Совета Респ. Беларусь. 1991. № 13. Ст. 150; 1992. № 15. Ст. 254; № 32. Ст. 520; 1995. № 14. Ст. 182; 1996. № 21. Ст. 380; Ведомости Национального Собрания Респ. Беларусь. 1998. № 28. С. 458; Национальный реестр правовых актов Респ. Беларусь. № 50. Рег. № 2/166. Подобная норма закреплена в ч. 7 ст. 7 Закона Республики Беларусь “Об органах финансовых расследований Республики Беларусь”. См.: Об органах финансовых расследований Республики Беларусь: Закон Респ. Беларусь, 4 июня 2001 г. // Национальный реестр правовых актов Респ. Беларусь. 2001. № 55. Рег. № 2/773.
13. См.: Определение Судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда Российской Федерации от 22 ноября 1995 года // Бюллетень Верховного Суда Российской Федерации. 1996. № 10.
14. Первой В.П. Современные методы научного познания и их использование в криминалистике // Рос. следователь. 2002. № 2. С. 12.
15. Ряд ученых считают, что эксгумация относится к следственным действиям. См.: Шиканов В.А. Эксгумация трупа в системе следственных действий. Иркутск, 1980. С. 16 – 17; Натура Д.А., Натура А.И. Эксгумация и особенности тактики следственных действий, связанных с эксгумированным трупом. М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2003. С. 11, и др.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

УДК 349.6(477)

Орлов Н. А.

УЧЕТ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ УКРАИНЫ ПО ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНКА

В правовой литературе рыночные отношения рассматриваются как общественные отношения, в которых осуществляется товарно-денежное обращение, обусловленное спросом и предложением на производство товаров и услуг. Спрос и предложение на производство, развитие товаров и услуг – наиболее стихийные и непредсказуемые элементы рыночных отношений, которые невозможно запланировать¹. В данном определении по существу содержится ориентация на стихийный метод развития рыночных отношений, что едва ли правильно. Несомненно, в рыночных отношениях более широко обеспечивается свобода в поведении субъектов конкретных отношений, инициатива в поведении и оптимальное сочетание взаимных интересов участников рыночных отношений и т.д. Однако полностью отрицать плановость в развитии таких отношений едва ли правильно. Да и зарубежный опыт подтверждает приемлемость планирования развития рыночных отношений, например для удовлетворения государственных потребностей определенных материальных ценностей (обеспеченность страны продовольствием, в целях обороны и т.д.). Вместе с тем, приведенное определение рассчитано главным образом на отношения товарно-денежного характера и не учитывает специфику объектов экологических отношений. В большинстве своем природные ресурсы не являются объектами товарно-денежных отношений в силу того, что они прежде всего выполняют экологические функции и являются составной частью единой экологической системы.

Из этого следует важный методологический вывод – не все положения рыночных отношений применимы к экологическим. Их специфику надо учитывать и тогда, когда по внешним признакам экологические отношения носят товарно-денежный характер, например, при продаже земельного участка, принадлежащего конкретному собственнику, и изъявившему его реализовать. В данном случае земельный участок является не только объектом имущественных товарно-денежных отношений, но выполняет еще и экологические функции и это отличает его от имущественного объекта. В имущественных отношениях, регулируемых

¹ Общая теория права и государства: Учебник. / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – С. 346-348.

гражданским правом, их субъекты находятся в юридически равном положении, в экологических же отношениях возможно сочетание властных и равных действий. Например, в договоре на выполнение работ по охране окружающей среды при строительстве очистных сооружений, пыле-газоулавливающих объектов и т.д. наблюдается юридическое равенство сторон. При возникновении же экологических чрезвычайных ситуаций преимущество отдается властным отношениям, так как необходимо осуществлять срочные меры по ликвидации их последствий. В этих случаях едва ли приемлемо юридическое равенство сторон. Таким образом, экологический фактор в рыночных отношениях имеет много специфических черт, обусловленных природными законами и их особенность должна учитываться в правовом регулировании.

Внедрение рынка в экономические отношения, обеспечивающие охрану окружающей среды, являются объективной необходимостью. Другое дело, что в Украине рыночные отношения развиваются парадоксально, с большими перекосами, как правило, на первых этапах формирования рыночных отношений без учета экологических факторов. В дальнейшем наблюдается их внедрение в законодательный процесс. Особо важным является экологизация хозяйственного законодательства.

Хозяйственное законодательство Украины первого поколения в значительной степени предопределялось Кабинетом Министров Украины в начале 1992 года. Оно было направлено на обеспечение расширения прав предприятий, многообразие субъектов хозяйствования различных форм собственности, развитие конкуренции в сфере производства и реализации товаров народного потребления, расширения сферы коммерческого расчета¹. Однако кратковременный всплеск целевой активности не привел к экономическому росту, техническому прогрессу, росту благосостояния народа. Требовалась корректировка курса реформ. Вместо этого в 1992-1993 г.г. под влиянием иностранных советников был продолжен курс на углубление и ускорение радикально-либеральных реформ.

Центральное место этого периода заняли акты, направленные на проведение кампании приватизации государственной собственности и реализацию идеи свертывания роли государства в управлении экономикой, сведению этой роли преимущественно к взиманию налогов. Налоги стали выступать не в качестве экономического регулятора, а в качестве дани, взимаемой специальным дорогостоящим и постоянно растущим государственным аппаратом. Создание огромного надзорного органа в Украине явилось следствием того, что трудности переходного периода решались не экономико-рыночными, а административными методами. Вместо органов хозяйственного управления бывшего СССР, заинтересованных в достижении положительных результатов, командовать предприятиями стали органы, представляющие административно-надзорную систему.

¹ История становления нового хозяйственного законодательства Украины дается по монографии: Хозяйственное право. Учебник. Под. ред. академика Мамутова В.К.; Киев. Юринком Интер.2002, с.122-135.

УЧЕТ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ УКРАИНЫ ПО
ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНКА

Реформирование экономики осложнялось сложившейся в Украине структурой промышленного производства, связанного с развитием энергетической, горно-металлургической, угледобывающей, химической и машиностроительной промышленности, которые характеризуются интенсивным потреблением энергии, сырьевых, водных и земельных ресурсов, а также увеличением нагрузки на окружающую среду¹.

В этих условиях постепенно формируется экологическое законодательство, базовым законодательным актом которых становится Закон Украины «Об охране окружающей природной среды» (1991 г.). В соответствии с его положениями принимаются Законы Украины «Об охране атмосферного воздуха» (1992 г.), «О природно-заповедном фонде Украины» (1992 г.), «О животном мире» (1993 г.), кодексы: земельный (1992 г.), лесной и о недрах (1994 г.), водный (1995 г.) и иные нормативно-правовые акты.

Особенностью этого периода является то, что законодательная база экономики была ориентирована на формирование рыночных отношений без учета экологической ситуации в Украине в рамках административно-правовой системы управления. Административный метод правового регулирования становится характерным и в сфере экологических правоотношений, не учитывающий складывающихся в стране рыночных отношений. Глобальные изменения современного мира выявили для Украины еще один парадокс: «...страны, в которых господствовала плановая экономика, стремятся внедрить индивидуализм, в то время как страны с рыночной экономикой расширяют введение планового начала, пытаются сделать рынок более приемлемым с социальной точки зрения»².

Практика зарубежных стран свидетельствует, что рынок – сложное экономическое явление, требующее немалого времени, умения в его организации. Поверхностный подход к его внедрению на практике кроме вреда ничего не дает. Социальная ориентация экономики в Украине стала осуществляться с принятием 28 июня 1996 г. Конституции.

«Одним из практических следствий выбора социально ориентированной экономики в качестве модели являются положения Конституции, обязывающие Верховную Раду, Кабинет Министров и региональные органы власти и управления осуществлять планирование в форме разработки общегосударственных и региональных программ социально-экономического развития (п. 6 ст. 85; п.3 ст. 116; п. 4 ст. 116; п.5 ст. 116; п.3 ст.119; ст. 143 Конституции). Социальная ориентация требует также целенаправленного государственного регулирования экономики с широким использованием публично-правовых средств. Средствами частноправного характера такая ориентация не может быть обеспечена. Для того чтобы планировать

¹ См. Основные направления государственной политики Украины в области охраны окружающей среды, использования природных ресурсов и обеспечения экологической безопасности // Ведомости Верховной Рады Украины. 1998, № 38-39. Ст. 248

² Рубаник В.Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. – Харьков: Консум, 2004, с. 338

социально-экономическое развитие и обеспечивать реализацию планов, нужно располагать необходимыми хозяйственными правами по управлению различного рода ресурсами, обладать соответствующей хозяйственной компетенцией»¹.

Наряду с социальной ориентацией экономики, Конституция Украины закрепила и иные положения, имеющие важное значения для формирования рыночных отношений, а также определении обязанности государства в сфере экологии. Таковыми стали:

а) разделение полномочий между органами государственной власти по распоряжению объектами государственной и коммунальной собственности (ст. ст. 116, 143)

б) предоставление каждому гражданину право пользоваться естественными объектами права собственности украинского народа (землей, недрами, атмосферным воздухом, водными и другими естественными ресурсами, находящимися в пределах территории Украины, естественными ресурсами ее континентального шельфа и исключительной (морской) экономической зоны), а также объектами права государственной и коммунальной собственности (ст. 14);

в) гарантия прав собственности на землю, которая может приобретаться и реализовываться гражданами, юридическими лицами и государством исключительно соответственно закону; признание земли основным национальным богатством и нахождения ее под особой охраной государства (ст. 14);

г) предоставление собственнику не только прав, но и возложение на него определенных обязанностей. Использование собственности не должно и не может причинять вреда охраняемым законом правам и свободам граждан, интересам общества, ухудшать экологическую ситуацию и естественные качества земли (ст. 13, 41, часть 1 ст. 15);

д) обеспечение экологической безопасности и поддержание экологического равновесия на территории Украины, преодоление последствий Чернобыльской катастрофы – катастрофы планетарного масштаба, сохранение генофонда Украинского народа как обязанность государства (ст. 16);

е) право каждого человека и гражданина на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду и на возмещение причиненного нарушением этого права вреда (ч.1 ст. 50);

ж) гарантия прав свободного доступа граждан к информации о состоянии окружающей среды, о качестве пищевых продуктов и предметов быта, а также право на ее распространение. Такая информация никем не может быть засекречена (часть 2 ст. 50).

Основываясь на положениях ст. 16 Конституции Украины, были разработаны в 1998 году и утверждены постановлением Верховной Рады Украины «Основные направления государственной политики Украины в области охраны окружающей среды, использование природных ресурсов и обеспечения экологической

¹ Хозяйственное право. Учебник. Под ред. академика Мамутова В.К., с.126-127.

УЧЕТ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ УКРАИНЫ ПО ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНКА

безопасности». Они содержат детальный анализ состояния окружающей среды в промышленности, энергетике и предприятиях ядерной отрасли, сельском хозяйстве, на транспорте, жилищно-коммунальном хозяйстве. Отмечая, что многолетняя энергетически-сырьевая специализация, а также низкий технологический уровень промышленности Украины поставили ее в число стран с наиболее высокими абсолютными объемами образования и накопления отходов, лишь треть которых утилизируется.

Проводимая в стране широкомасштабная военная реформа, конверсия оборонной промышленности, ликвидация ракетно-ядерного оружия и химического оружия, оставшегося со второй мировой войны, создают угрозу дальнейшего ухудшения экологической ситуации в стране.

Энерго- и природоресурсовая затратная экономика страны привела к образованию серьезных проблем экологического состояния водных объектов для всех водных бассейнов Украины. Наблюдается нарушение экологически допустимого соотношения площадей пашни, природных кормовых угодий, лесных насаждений, что отрицательно влияет на стойкость агроландшафта. Отсутствие четкого механизма управления и подлежащего государственного надзора за использованием и охраной недр привело к бесхозяйственному отношению горнодобывающих предприятий к минеральному сырью и росту необоснованных его потерь. Во многих городах и районах страны сложилась напряженная экологическая ситуация. Длительное бесконтрольное использование природных ресурсов многих лекарственных растений, интенсификация хозяйственного использования территорий с наличием лекарственных растений, неблагоприятная экологическая ситуация в зоне с высоким ресурсным потенциалом после аварии на Чернобыльской АЭС послужили причиной кризисного состояния ресурсов большинства дикорастущих лекарственных растений. Признается, что в условиях экономического и экологического кризиса при переходе к рыночным отношениям и разным формам собственности без эффективных мер со стороны государства процесс деградации генофонда флоры и фауны, ценозов, экосистем и ландшафтов станет необратимым. Основными проблемами в области охраны и регулирования использования животного мира стали его недостаточная изученность, отсутствие достоверных данных о запасах промышленных видов и объемах их добычи, ухудшение природных условий существования диких животных из-за возрастающего антропогенного воздействия и ослабление их охраны от незаконного использования и уничтожения.

Выход из создавшейся ситуации, приведшей Украину к экологическому кризису, авторы Основных направлений видят в ликвидации чрезмерной энерго- и ресурсоемкости структурно деформированного производства и устранении территориального несоответствия между административными единицами и природными системами как объектами управления. В необходимости, наряду с общегосударственными и местными уровнями управления, выделить региональный уровень управления природоохранными мероприятиями. Объектами такого управления должны стать территории в пределах двух или более областей и

Автономной Республики Крым либо распространяющиеся на территорию сопредельных государств и акваторию морской экономической зоны.

К основным приоритетам охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов были отнесены:

- гарантирование экологической безопасности ядерных объектов и радиационной защиты населения и окружающей среды, сведение к минимуму вредного воздействия последствий аварии на Чернобыльской АЭС;
- улучшения экологического состояния бассейнов рек Украины и качества питьевой воды;
- стабилизация и улучшение экологического состояния в городах и промышленных центрах Донецко- Приднепровского региона;
- строительство новых и реконструкция действующих мощностей коммунальных очистных канализационных сооружений;
- предупреждение загрязнения Черного и Азовского морей и улучшения их экологического состояния;
- формирование сбалансированной системы природопользования и адекватная структурная перестройка производственного потенциала экономики, экологизация технологий в промышленности, энергетике, строительстве, сельском хозяйстве, на транспорте;
- сохранение биологического и ландшафтного разнообразия, заповедное дело.
- Реализовать Основные приоритеты предполагалось через отдельные межгосударственные, государственные, отраслевые, региональные и местные программы, а решение проблем техногенно-экологической безопасности осуществлять на основе:
  - перестройки техногенной среды, технического перевооружения производственного комплекса на основе внедрения новейших научных достижений, энерго- и ресурсосберегающих технологий, безотходных и экологически безопасных технологических процессов, применения восстанавливаемых источников энергии, решения проблем обезвреживания и использования всех видов отходов;
  - налаживания эффективного экологического контроля за научно-исследовательскими работами по созданию объектов искусственного происхождения, их проектированием, строительством и функционированием в целях управления техногенными нагрузками, рациональным использованием природных ресурсов и размещением производительных сил;
  - проведения классификации регионов Украины по уровням техногенно-экологических нагрузок, создания карт техногенно-экологических нагрузок;
  - разработки методологии определения степени экологического риска для окружающей среды, обусловленного техногенными объектами;
  - проведения исследований с целью создания системы моделей мониторингового контроля за объектами наблюдений в промышленности, энергетике, строительстве, транспорте и сельском хозяйстве.
- Программа действий предусматривает меры по противодействию двум типам вредного воздействия техногенной среды:

УЧЕТ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ УКРАИНЫ ПО ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНКА

- в режиме нормальной эксплуатации, обусловленной несовершенством техники и технологии производства, переработки отходов;
- в аварийном режиме, вследствие отклонения от обычно допустимых условий эксплуатации, что влечет или может повлечь за собой такое воздействие на человека и природные объекты.

Реализация Основных направлений предусматривается в три этапа.

На первом этапе (1997-2000 годы) планировалось завершить и реализовать неотложные меры по ограничению вредного воздействия на окружающую среду наиболее опасных источников загрязнения.

На втором этапе (в течение 10-15 лет, начиная с 1998 года) предполагается разработать и начать реализацию комплексных программ, ориентированных на достижение баланса между уровнями вредного воздействия на окружающую среду и ее способностью к восстановлению.

На третьем этапе планируется создать систему государственного управления по использованию природных ресурсов, регулированию техногенного воздействия на окружающую среду как основу управления устойчивым развитием общества.

Главными составляющими механизма реализации государственной экологической политики должны были стать:

- государственная институциональная инфраструктура проведения природоохранной политики;
- законодательно-правовой механизм регулирования производственной деятельности юридических и физических лиц по охране, использованию природных ресурсов и их отходов;
- экономический механизм природопользования и природоохранной деятельности;
- механизм реализации международных, национальных, региональных, отраслевых и местных природоохранных программ.
- Положения Основных направлений стали добротной научной и правовой основой по экологизации земельного¹, уголовного², гражданского и хозяйственного законодательства в рамках реформ данных отраслей.

16 января 2003 года Верховной Радой Украины были одновременно приняты новые Гражданский кодекс Украины и Хозяйственный кодекс Украины. Их принятию предшествовали острые дискуссии о размежевании предмета хозяйственного и гражданского права, которые продолжаются и по настоящее время³. Не менее актуальным является уяснение роли этих отраслей права и законодательства в охране окружающей среды в условиях рынка.

¹ См. Н. Титова. Новый Земельный кодекс Украины: экологизация його норм- Підприємництво, господарства і право. 2002, №7, с.94-96.

² В особенную часть Уголовного кодекса Украины 2001 г. был введен раздел VIII. «Преступления против окружающей среды».

³ См. Хозяйственное право. Учебник. Под ред. академика В.К. Мамутова, с. 34-41.

Новый Хозяйственный кодекс Украины (ст. ст. 3,4) обеспечивает правовое регулирование деятельности предприятия, как субъекта хозяйствования, только в пределах хозяйственных отношений: хозяйственно-производственных, организационно-производственных и внутрихозяйственных¹, а природоресурсовые и природоохранные отношения оно не регулирует. Это вытекает из законодательного определения предприятия, которое является самостоятельным субъектом хозяйствования, созданный компетентным органом государственной власти или органом местного самоуправления, или другими субъектами для удовлетворения общественных и личных потребностей путем систематического осуществления производственной, научно-исследовательской, торговой, иной хозяйственной деятельности, установленных законами(ст. 62 ХК).

Имущество предприятия составляют производственные и непроизводственные фонды, а также другие ценности, стоимость которых отображается в самостоятельном балансе предприятия. К имуществу предприятия можно также отнести земельный участок, который он может приобрести на праве собственности путем: передачи земельных участков из земель государственной или коммунальной собственности; приобретение права на земельный участок за давностью пользования (приобретательная давность); приобретение земельных участков на основании гражданско-правовых соглашений; продажи земельных участков на конкурентных началах; в других случаях, предусмотренных законом (ст. 150 ХК; ст. 82, 116, 127, 128, глава 21 ЗК).

Предприятиям для осуществления хозяйственной деятельности могут предоставляться земля и другие природные ресурсы в пользование на основании специальных разрешений (решений) уполномоченных государством органов (в том числе за плату или на иных условиях), в порядке установленных земельным, водным, лесным и другим специальным законодательством (ст. 151 ХК).

Основные права и обязанности предприятия, как природопользователя, определены ст.ст. 152 и 153 ХК. В соответствии с ними предприятия:

имеют право	обязаны
эксплуатировать полезные свойства предоставленных им природных ресурсов; использовать для хозяйственных потребностей в установленном законодательством порядке полезные	использовать природные ресурсы в соответствии с целевым назначением, определенным при их предоставлении (приобретении) для использования в хозяйственной деятельности; эффективно и экономно использовать

¹ Хозяйственно-производственными являются имущественные и другие отношения, возникающие между субъектами хозяйствования при непосредственном осуществлении хозяйственной деятельности.

Под организационно-хозяйственными отношениями понимаются отношения, складывающиеся между субъектами хозяйствования и субъектами организационно-хозяйственных полномочий в процессе управления хозяйственной деятельностью.

Внутрихозяйственными являются отношения, складывающиеся между структурными подразделениями субъекта хозяйствования, и отношения субъекта хозяйствования с его структурными подразделениями.

**УЧЕТ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ УКРАИНЫ ПО
ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНКА**

<p>ископаемые местного значения, водные объекты, лесные ресурсы, находящиеся на предоставленных им земельных участках; получать доходы от результатов хозяйственной деятельности, связанной с использованием природных ресурсов; получать льготные краткосрочные и долгосрочные кредиты для реализации мероприятий по эффективному использованию, воспроизводству и охране природных ресурсов, а также пользоваться налоговыми льготами при осуществлении указанных мероприятий; требовать компенсации ущерба, причиненного принадлежащим природным ресурсам другими субъектами, а также устранение препятствий в осуществлении хозяйственной деятельности, связанной с использованием природных ресурсов.</p>	<p>природные ресурсы на основе применения новейших технологий в производственной деятельности; осуществлять мероприятия по своевременному воспроизводству и предупреждению порчи, загрязнения, засорения и истощения природных ресурсов, не допускать снижения их качества в процессе хозяйствования; своевременно вносить соответствующую плату за использование природных ресурсов; осуществлять хозяйственную деятельность без нарушения прав других собственников и пользователей природных ресурсов; возмещать убытки, причиненные им собственникам или первичным природопользователям природных ресурсов; и другие обязанности.</p>
--	---

Проведенный анализ Хозяйственного Кодекса Украины показывает, что используемые предприятиями природные ресурсы являются неотъемлемой частью их хозяйственной деятельности, но предоставляются они им без учета экологической ситуации того региона (местности), на котором предприятия размещены.

Из этого можно сделать следующий вывод: субъекты хозяйствования не несут правовой ответственности за состояние окружающей среды той местности, на которой расположены и функционируют их предприятия.

Орлов А. Н.

ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ЛЕЧЕБНЫХ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ МЕСТНОСТЯХ ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРАВА

Формирование рекреационного права в Украине обусловлено, на наш взгляд, законодательными и научно-практическими проблемами. Законодательные проблемы проявляются в необходимости кодификации рекреационного законодательства, которое включает в себя значительное количество нормативно-правовых актов, регулирующих общественные отношения по охране и использованию различных природных ресурсов для организованного массового отдыха населения и туризма. В свою очередь, антропогенные нагрузки на рекреационные территории вызывают потребность в выработке механизма реализации норм, направленных на предупреждение разрушения рекреационных экосистем и комплексов. Разрешить перечисленные проблемы с научно-практических позиций представляется наиболее правильным в рамках рекреационного права как подотрасли экологического права. Отдельные аспекты его структуры разработаны и предложены В.И. Андрейцевым¹.

Важное место в структуре рекреационного права должно, по нашему мнению, отводиться изучению истории развития законодательства о лечебных и оздоровительных местностях. Обусловлено это тем, что в учебной и научной литературе, как правило, употребляются законодательные положения о рекреационных территориях, рекреационных зонах. Вне научного исследования оказались взаимосвязи рекреационных территорий (зон) с природными ландшафтами как объектов правового регулирования, а также рекреационного права с курортным правом, другими отраслями знаний естественных наук, в первую очередь с рекреационной географией, ландшафтоведением, экологией. Изучение истории развития законодательства о лечебных и оздоровительных местностях позволяет восполнить отмеченные пробелы в научных исследованиях и лучше уяснить истоки становления рекреационного права.

Прежде чем приступить к анализу истории развития законодательства о лечебных и оздоровительных местностях следует уточнить содержание объекта научного исследования. Ими являются местности, обладающие лечебными и оздоровительными свойствами. Однако понятие «местность» имеет два значения.²

¹ Андрейцев В.И. Экологическое и земельное право Украины: Практикум для студентов юрид. ВУЗов и фак. – К.: Юринком Интер, 1998. – С. 20.

² Советский энциклопедический словарь. / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. третье. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – С. 792.

**ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
О ЛЕЧЕБНЫХ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ МЕСТНОСТЯХ
ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРАВА**

По первому местность выступает в виде части территории, характеризующейся общностью каких-либо признаков (природных, исторических или других). По второму – местность рассматривается как крупная морфологическая часть географического ландшафта, комплекс урочищ. Такая местность изучается специальной отраслью знаний – физической географией.

Использование первых признаков местности позволяет отличать одну местность от другой по внешним признакам, например, наличие на ее территории природных источников, обладающих лечебными или оздоровительными свойствами. Второе значение местности выявляет не только внешние отличия одной местности от другой, но и позволяют дать их качественные отличительные характеристики по структуре ландшафтов. Они состоят из морфологических частей (местностей, урочищ, фаций) и компонентов (горных пород, почв, растительности и других). Процессы обмена веществом и энергией между ними определяют структуру каждого ландшафта. Ландшафты подвержены ритмическим и необратимым изменениям.¹ Разрушенный ландшафт, пусть не в полной мере, но все же восстановим, если в нем не нарушена геолого-геоморфологическая основа.

В Крыму, например распространены равнинные, предгорные, горные классы ландшафтов. Ландшафтное разнообразие является необходимой предпосылкой для сохранения биологического разнообразия, так как наличие местообитаний – одно из главных условий сохранения видового, популяционного и биоценотического разнообразия. «Во-вторых, ландшафты выполняют прямые функции сохранения общего экологического баланса, ибо не достаточно одной биотической части биосферы для его сохранения. Требуется также успешное функционирование всех компонентов географической оболочки.

В-третьих, речь идет об обеспечении экономики (хозяйства) ресурсами, в-четвертых, о выполнении социальных функций (рекреация, отдых, эстетические качества и другие). Все названные функции в совокупности обеспечивают эколого-социально-экономический баланс территории»².

С учетом изложенного, следует уточнить в каком качестве рассматривать лечебные и оздоровительные местности на законодательном уровне и их правовой режим в историческом аспекте как часть территории, характеризующейся общностью каких либо признаков или как крупная морфологическая часть географического ландшафта?

Анализ развития законодательства о лечебных и оздоровительных местностях свидетельствует о том, что по субъектам правотворчества и историческим этапам развития украинской государственности законодательство об рассматриваемых местностях можно классифицировать, на наш взгляд, на три уровня развития:

---

¹ Там же. – С. 685.

² Проект Крымской программы реализации «Стратегии сохранения биоразнообразия в Украине» – Понтида // Приложение к сборнику «Вопросы развития Крыма». – Симферополь: Таврия Плус. – 1999. – № 1. – С. 86.

союзное законодательство, законодательство Украины, законодательство Автономной Республики Крым. Анализ трехуровневого законодательства позволяет наиболее оптимально рассматривать его развитие в историческом и территориальном аспекте и выявить тенденции правопреемства.

Интенсивные научные исследования 1955-1964 г.г. в области науки советского земельного права,¹ в том числе по проблемам права землепользования в СССР и его видов, позволили выделить местности с лечебными и оздоровительными свойствами в качестве объектов правового регулирования. К ним стали относить курорты. Юридически они признавались в качестве таковых после принятия специального постановления Совета Министров СССР или Совета Министров союзных республик курортом.²

В основу правового регулирования охраны курортов как местностей, обладающих лечебными свойствами, было положено постановление Совета Министров Союза ССР от 10 апреля 1940 года «Об утверждении Положения о санитарной охране курортов и местностей лечебного значения»,³ которым округ санитарной охраны курортов делился на три зоны. Каждая зона имела свой правовой режим с целью обеспечения сохранности лечебных свойств курорта как местности и создания наиболее благоприятных условий для использования их в здравоохранении.

Земли курортов входили в состав земель промышленного, транспортного и иного несельскохозяйственного (специального) назначения. Они предоставлялись в пользование санаториям и домам отдыха, находившиеся в ведении органов профсоюза, либо государственных органов (например, Министерства обороны, министерства охраны общественного порядка и т.д.).

Наряду с курортами, как местностями, обладающими особыми лечебными свойствами, начинают юридически формироваться рекреационные зоны. В частности, из городских земель выделяются земли общего пользования. Одним из функциональных предназначений которых было использование отдельных земельных участков общего пользования с целью отдыха, развлечения, общения и удовлетворения других гигиенических и культурных потребностей городского населения. К ним относились сады, парки, скверы, бульвары.

Законодательно выделяются защитные леса, которые наряду с охранительными функциями (почвозащитные, полезащитные, горные леса, запретные полосы вдоль рек, железных и шоссейных дорог, вокруг водохранилищ, озер и других водоемов и т.п.) стали выполнять и рекреационные (курортные леса, леса зелен зон).

¹ Перечень монографических исследований см.: Б.В.Ерофеев. Советское земельное право: Учебник для юридических институтов и факультетов. – М.: Изд. «Высшая школа», 1995. – С. 42-43.

² О правовом режиме природных ресурсов курортов см. там же, с. 230-231, 235-241, 262-263, 344, 348-349, 372, 375.

³ Собрание постановлений Правительства СССР. – 1940. – № 12. – Ст. 289.

**ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
О ЛЕЧЕБНЫХ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ МЕСТНОСТЯХ
ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРАВА**

С принятием Основ земельного законодательства Союза ССР и союзных республик (ст.34) в состав рекреационных территорий стали включаться пригородные и зеленые зоны.

Законодательно пригородные зоны устанавливались вокруг больших городов (с проектной численностью населения не менее 250 тыс. человек), и порядок их использования определялся разработанным для данного города проектом планирования пригородной зоны.

Ведущие ученые 70-х годов XX в. (Г.А. Аксененок, Н.Д. Казанцев, О.С. Колбасов, Г.Н. Полянская) отмечали, что принятие Основ земельного и водного законодательства Союза ССР и союзных республик и соответствующих республиканских кодексов не могло решить и не решает проблемы урегулирования отношений по охране природы и рациональному использованию природных ресурсов в целом. Указанные законодательные акты касались не всей области отношений в этой сфере, а только отдельных природных ресурсов. Признавалось, что речь должна идти о регулирующем и охранном режиме всего природного комплекса, как единого целого, включая в него всю землю, все недра, всю живую силу природы и атмосферу, взятые в их единстве и взаимосвязи.¹

Недостаток законодательства СССР 70-х годов в отношении местностей, обладающих лечебными и оздоровительными свойствами заключался в том, что земли курортов рассматривались как территориальный (пространственный) базис, место расположения средств курортной, туристической и иной несельскохозяйственной деятельности.

Правовой режим тех минеральных, грязевых и иных лечебных источников, которые по разным причинам пока еще не использовались курортными и иными лечебными учреждениями законодательством не регулировались. Они по сути не имели хозяина. Ответственность за их использование и истощение не устанавливалась.²

Правовой режим пригородных и зеленых зон на курортные города не распространялся, да и рассматривался он, прежде всего с позиции более эффективного их использования для отдыха городского населения, улучшения микроклимата и других потребностей крупного города. Сохранение же на них ландшафтного и биологического разнообразия как основы устойчивости экологических систем пригородных и зеленых зон речь не шла.

В середине 80-х годов украинскими учеными-юристами делалась попытка решить эту проблему административным методом, рассматривая курорты уже не как местности, а как лечебно-оздоровительные зоны, к которым стали относиться земельные или водные территории, предназначенные для лечения граждан и

---

¹ Мунтян В.Л. Правовые проблемы рационального природопользования: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – Харьков, 1975. – С. 42.

² Титова Н.І. Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1973. – С. 208.

восстановления их здоровья. Пригородные и зеленые зоны рассматривались как часть рекреационных зон.

При таком подходе к определению лечебных и оздоровительных местностей, несмотря на кажущуюся простоту изложения, проблема определения объектов правовой охраны рассматриваемых местностей еще более осложнилась, так как произошло не только смещение понятий: местность – территория – зона.

Нами уже указывалось на то, что понятие «местность» имеет два значения: как часть территории, характеризующейся общностью каких-либо признаков или как крупная морфологическая часть географического ландшафта. В юридическом аспекте любая территория одновременно является частью системы территориальной организации государства, на основе которой образуются и функционируют органы государственной власти и управления. Под зоной¹ понимается полоса, пространство между какими-либо границами или же территория, участок чего-либо, характеризующийся определенными признаками. Тем самым произошло не только смещение понятий: местность-территория-зона, но и создались правовые основания осуществлять ограничения видов деятельности на них и обеспечивать их охрану без учета того, что они являются частью географического ландшафта.

Современные исследования в сфере экологии и географии² позволяют утверждать, что основную стабилизирующую роль природных качеств местности играют природные ландшафты и экосистемы. К средообразующим ландшафтам специалисты относят как типичные для региона природные ландшафты, так и искусственно созданные: различные типы леса, лесокустарники, кустарники, степи и пустыни, аквальные комплексы, парки, лесополосы и др. Каждый из них не только в структуре ландшафтной сферы, но и региона выполняет свою функцию. Аквальные комплексы прежде всего регулируют газовый и температурный состав атмосферы; лесные – являются активными нейтрализаторами загрязняющих веществ и снабжают окружающую среду кислородом, фитонцидами и др. Таким образом, естественные экосистемы и ландшафты поддерживают постоянный по химическому составу и термодинамическим свойствам среду нашего существования и они же должны выступать объектами правовой охраны.

Положительным результатом первого этапа развития законодательства о лечебных и оздоровительных местностях является то, что сначала были научно обоснованы и определены, а затем законодательно закреплены понятия курортов, лечебно-оздоровительных, пригородных, зеленых и рекреационных зон, а также их правовой режим.

Второй этап развития законодательной базы о курортно-рекреационных и лечебно-оздоровительных местностях начинается с декабря 1991 года, когда на общенародном референдуме Украина была признана независимым, суверенным государством.

¹ Советский энциклопедический словарь. Изд. третье. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. Энциклопедия, 1984. – С.467.

² Перспективы создания единой природоохранной сети Крыма. – С. 46-47.

**ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
О ЛЕЧЕБНЫХ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ МЕСТНОСТЯХ
ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРАВА**

После вступления Украины в новый исторический этап многие нормативно-правовые акты бывшего СССР, регулирующие правоотношения в сфере курортов, лечебно-оздоровительной и рекреационной деятельности, постепенно стали заменяться нормативно-правовыми актами, принимаемыми новыми органами государственной власти и управления Украины.

С принятием в 1991 году Закона Украины “Об охране окружающей природной среды” (ст.60, 62, 63), правовое понятие лечебных и оздоровительных местностей перестало существовать. Вместо них ввели понятие территорий и объектов, подлежащих особой охране, куда вошли курортные, лечебно-оздоровительные и рекреационные зоны.

15 марта 1992г. за № 2196-ХІІ вносятся изменения и дополнения в Земельный кодекс Украинской ССР.¹ В соответствии с ним земли рекреационного и оздоровительного назначения вместе с землями природоохранного и историко-культурного назначения выделяются в самостоятельную категорию земель (ст. 2). Эти земли запрещается передавать в коллективную и частную собственность (ст. 4).

Под землями оздоровительного и рекреационного назначения стали пониматься земельные участки (выделено нами – О.А.) обладающие природными лечебными факторами., благоприятными для организации профилактики и лечения или занятия территорией домов отдыха, пансионатов, кемпингов, туристических баз, стационарных и палаточных туристско-оздоровительных лагерей, домов рыболовов и охотников, детских туристических станций, парков, зеленых зон вокруг городов и других населенных пунктов, учебно-туристических троп, маркировочных трасс, детских и спортивных лагерей. Рекреационные земли должны были быть расположены за пределами земель оздоровительного назначения и предназначались для организованного массового отдыха и туризма населения (ст.ст. 73 и 74 ЗК).

Внесение изменений и дополнений в Земельный кодекс Украинской ССР было вызвано необходимостью перестройки экономики Украины на рыночные отношения. Законодатель стал рассматривать земли лечебных и оздоровительных местностей в качестве объекта права собственности, а формирование рынка земли в Украине повлияло на выбор понятийного аппарата относительно земель лечебных и оздоровительных местностей. Это влияние выразилось в том, что предметом купли-продажи земель, независимо от их целевого назначения, становится земельный участок.

В 1992 году Верховный Совет Украины принимает специальный Закон “О плате за землю”.² В соответствии с ним налог на земельные участки на территориях и объектах природно-заповедного, рекреационного назначения, занятых производственными, культурно-бытовыми, хозяйственными строениями и сооружениями, которые не отвечают целевому назначению этих земельных участков, взимается в пятикратном размере соответствующего земельного налога,

---

¹ Ведомости Верховного Совета Украины. – 1992. – № 25. – Ст. 354.

² Ведомости Верховного Совета Украины. – 1992. – № 38. – Ст. 560.

установленного ч. 2 и 5 ст. 7 названного закона. Законодательно создавались предпосылки естественного вытеснения производственных объектов и видов деятельности, не соответствующих функциональному назначению курортов, лечебно-оздоровительных и рекреационных зон. В определенной степени увеличивается налог на земельные участки, предоставляемые во временное пользование на землях природоохранного, оздоровительного, рекреационного, историко-культурного назначения, за исключением земельных участков, указанных в ч. 2 ст. 6 данного закона. Он стал взиматься в размере 50% от денежной оценки единицы площади пахотных земель по Автономной Республике Крым.

Плата за землю стала не единственным показателем перевода курортных, рекреационных и лечебно-оздоровительных зон на рыночные отношения. Другим, не менее важным показателем этого процесса, является передача курортных и лечебно-оздоровительных учреждений субъектам хозяйствования с различной формой собственности. Такая возможность возникла после принятия Основ законодательства Украины о здравоохранении (ст. 16). Ими санаторно-курортные и лечебно-оздоровительные учреждения были отнесены к субъектам предпринимательской деятельности с разной формой собственности, в том числе частной, но с сохранением за ними статуса учреждения здравоохранения, действующего на основании устава, утверждаемого собственником или уполномоченным им органом. Независимо от юридического статуса руководство такими учреждениями могло осуществляться только лицом, отвечающим установленным государством единым квалификационным требованиям.

В 1996 году принимается ряд основополагающих нормативно-правовых актов, направленных на обеспечение охраны, рациональное использование природных ресурсов, обладающих лечебно-оздоровительными свойствами, устанавливается порядок управления ими. К таким нормативно-правовым актам в первую очередь следует отнести Конституцию Украины,¹ определившую полномочия органов государственной власти в сфере курортной и рекреационной деятельности. В частности, ст. 92 Конституции установлено, что порядок пользования природными ресурсами определяется исключительно законами Украины, которыми, в свою очередь, закрепляются полномочия соответствующих органов государственной власти по распоряжению природными ресурсами, обладающими лечебно-оздоровительными свойствами. Важно здесь также подчеркнуть, что ст. 138 Конституции Украины к ведению Автономной Республики Крым относит разработку, утверждение и реализацию программ АРК по вопросам рационального природопользования, охраны окружающей среды в соответствии с общегосударственными программами и дает ей право устанавливать статус местности как курорта, а также зоны санитарной охраны на них. Полномочия органов местного самоуправления в этой же части определены Законами Украины

¹ Конституция Украины от 28 июня 1996. – К., 1996.

**ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
О ЛЕЧЕБНЫХ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ МЕСТНОСТЯХ
ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРАВА**

“О местном самоуправлении в Украине”¹ (1997 г.) и “О местных государственных администрациях” (1999 г.).²

В рамках общего природоресурсового законодательства и в целях реализации предписаний о специальном пользовании природными ресурсами, обладающих лечебно-оздоровительными свойствами, Кабинет Министров Украины и отдельные министерства приняли ряд нормативных актов, которые конкретизируют отдельные общие положения.

Природопользование и охрана окружающей среды на курортных, лечебно-оздоровительных и рекреационных зонах стала регулироваться не только специальными правовыми актами, но и актами общего характера. К ним относятся Закон Украины “О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Украины по вопросам охраны окружающей природной среды”, вступивший в силу с 9 апреля 1996 года.³ Изменения и дополнения внесены в последние годы также в кодекс Украины об административных правонарушениях;⁴ изданы постановление Кабинета Министров Украины “О внесении изменений в Порядок установления нормативов сбора за загрязнение окружающей природной среды и взимание этого сбора” от 11 августа 2000г., № 1261,⁵ приказы Минэкологии и природных ресурсов Украины, Государственной налоговой администрации “Об утверждении Инструкции о порядке исчисления и уплаты сбора за загрязнение окружающей природной среды” от 19 июля 1999г., №162/379; от 28 февраля 2001г. № 75/76,⁶ постановление Верховной Рады Автономной Республики Крым “О внесении изменений и дополнений в Положение о Республиканском (Автономной Республики Крым) фонде охраны окружающей природной среды” от 21 ноября 2001г. № 2153 – 2/01.⁷

За прошедшее время после введения в действие перечисленных правовых актов общего характера стало возможным более эффективно осуществлять административный надзор за соблюдением физическими и юридическими лицами требований по общему и специальному использованию природных ресурсов и охране окружающей среды, включая курортно-рекреационные и лечебно-оздоровительные местности; позволило создать единый на территории Украины порядок исчисления и уплаты сбора за загрязнение окружающей природной среды, а также определить ответственность плательщиков за достоверность данных об объемах выбросов в атмосферный воздух загрязняющих веществ, сбросы

---

¹ Ведомости Верховной Рады Украины. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

² Ведомости Верховной Рады Украины. – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.

³ Ведомости Верховной Рады Украины. – 1996. – № 15. – Ст. 70.

⁴ Ведомости Верховной Рады Украины. – 2000. – № 8. – Ст.ст. 49, 50.

⁵ Собрание постановлений правительства Украины. – 2000. – № 24. – Ст. 694.

⁶ Офіційний вісник України. – 2001. – №12.

⁷ Собрание законодательства Республики Крым. – 1996. – № 4.

загрязняющих веществ непосредственно в водные объекты, размещенные отходы и за правильность исчисления, полноту и своевременность уплаты сбора.

Вместе с тем остаются и некоторые проблемы практической реализации названных правовых актов. В частности, фактически не работают рыночные механизмы по эффективному использованию государственных средств фондов охраны окружающей природной среды при проведении природоохранных мероприятий,¹ требует научного осмысления вопросы о принципиальных различиях между экологическим налогом и платежами за загрязнение окружающей природной среды.²

Изложенное позволяет заключить, что с 1991 года существенно изменился подход государства к распоряжению и правовому регулированию пользования природными ресурсами страны по сравнению с Советским периодом.

Принимаются меры по совершенствованию правового регулирования использования курортно-рекреационных местностей в условиях рынка на всей территории Украины, включая и Крым. Некоторые курортные местности объявляются специальными экономическими зонами, что обусловлено принятием 18 марта 1999г. ряда законов: “О специальной экономической зоне туристическо-рекреационного типа “Курортополіс “Трускавець””; “О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины по вопросам налогообложения в связи с созданием специальной экономической зоны туристическо-рекреационного типа “Курортополіс “Трускавець””.³ 21 декабря 2000 года за № 2189-III принимается Закон Украины “О специальном режиме инвестиционной деятельности на территории приоритетного развития и специальной экономической зоне “Порт Крым” в Автономной Республике Крым”.⁴ Данным законом дается определение территории приоритетного развития. В содержании данного закона обращает на себя внимание то, что в нем территории приоритетного развития, основная часть которых расположена на лечебных и оздоровительных местностях, не рассматриваются как особо охраняемые.

Земельный Кодекс Украины 2001г. (ст. 48), выделяя территории лечебно-оздоровительных местностей (выделено нами – А.О.) и земли курортов, запретил в пределах округа санитарной (горно-санитарной) охраны этих территорий передавать земельные участки в собственность и предоставлять в пользование предприятиям, учреждениям, организациям и гражданам для деятельности, несовместимой с охраной природных лечебных свойств и отдыхом населения.⁵

Анализ украинского законодательства о лечебных и оздоровительных местностях показывает противоречивость в определении их как объектов правового

¹ См. Н.Орлов. Правовое обоснование участия малого и среднего бизнеса в природоохранной деятельности на территории Автономной Республики Крым// Підприємництво, господарство і право. – 2002. – №2. – С.102-104.

² См.: Петрова Т.В. Плата за загрязнение окружающей природной среды: платежи или налоги? // Вестник Моск. ун-та. Сер.11. Право. – 1999. – №3. – С.62-73.

³ Ведомости Верховной Рады Украины. – 1999. – № 18. – Ст.ст.139, 140.

⁴ Ведомости Верховной Рады Украины. – 2001. – № 9. – Ст. 40.

⁵ Ведомости Верховной Рады Украины. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.

**ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
О ЛЕЧЕБНЫХ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ МЕСТНОСТЯХ
ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ РЕКРЕАЦИОННОГО ПРАВА**

регулирования. В основном экологическом законе Украины «Об охране окружающей природной среды» вместо понятий «лечебных и оздоровительных местностей» стали употребляться понятия курортных, лечебно-оздоровительных и рекреационных зон. В дальнейшем они закрепляются в земельном, лесном, в водном и ином природоресурсовом законодательстве. Законодательные акты устанавливающие рыночные отношения природопользования и охраны окружающей среды на лечебных и оздоровительных местностях рассматривают их также в качестве курортных, лечебно-оздоровительных и рекреационных зон, выступающих материальной базой для экономической деятельности в границах территории приоритетного развития без учета воздействия такой деятельности на их экологическое состояние. В то же время в Конституции Украины (ст. 138) и Земельном кодексе Украины 2001г. (ст. 48 ч. 2) речь идет о курортных и лечебно-оздоровительных местностях.

Проведенный анализ законодательства СССР и Украины о лечебных и оздоровительных местностях позволяет сделать следующие выводы:

при определении их в качестве объекта правового регулирования юридической науке пришлось последовательно, с учетом данных правоприменительной практики, разрешать ряд сложных правовых проблем, но при этом оставалось неизменным одно – лечебные и оздоровительные местности рассматривались вне связи с географическими ландшафтами. При таком подходе лечебные и оздоровительные местности юристами рассматривались в качестве самостоятельных природных образований. Взаимосвязь их с экологической и геологической средой оказывалась вне научного исследования;

при определении их правового статуса в качестве курортных, лечебно-оздоровительных рекреационных зон берутся не сами местности, а природные и лечебные свойства этих местностей.

Исследования по экологии и рекреационной географии¹ позволяют говорить о том, что лечебные и оздоровительные местности являются частью природных ландшафтов. Их использование в курортной и рекреационной деятельности ведет к формированию рекреационных ландшафтов, и созданию на их основе территориальных рекреационных систем (ТРС). ТРС – это единая функциональная и территориальная структура, в состав которой входят следующие взаимосвязанные элементы : органы управления, рекреанты, природные и историко-культурные комплексы, технические ситемы (инженерные сооружения), обслуживающий персонал.

С правовой точки зрения ТРС представляют интерес в двух аспектах: а) анализ их функционирования позволяет объяснить объективные процессы, связанные с изменениями природных свойств курортов и лечебно-оздоровительных местностей, рекреационных территорий, вызванных возрастающими с каждым годом

---

¹ Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – Т.2. – К.: Укр. Рад. Енциклопедія, 1990. – С.256; Там же. – Т.3. – С. 278-279.

антропогенными воздействиями на них; б) вовлечение лечебных и оздоровительных местностей в рекреационную деятельность с использованием рыночных экономических механизмов позволяет рассматривать их уже не просто в качестве курортов, а курортно-рекреационных и лечебно-оздоровительных местностей.

Современные научные знания ландшафтоведения и экологии¹ указывают на то, что сохранность качества природных лечебных и оздоровительных ресурсов рассматриваемых местностей обеспечивается, прежде всего, благодаря наличию разнообразия природных ландшафтов и экосистем, которые выступают в качестве средообразующих геосистем. Сокращение участков естественных ландшафтов и экосистем, например, в Крыму из-за территориального совмещения промышленного производства и градостроительной деятельности с рекреационными комплексами в природной зоне и предгорье, неравномерного распределения курортно-рекреационных нагрузок, все большей урбанизации курортной полосы западной части южного побережья ведет к снижению средообразующих функций геосистем и к ухудшению экологической ситуации в целом, несмотря на принимаемые правовые меры охраны курортно-рекреационных и лечебно-оздоровительных местностей.

Таким образом, изучение истории развития законодательства о лечебных и оздоровительных местностях показывает, что становление рекреационного права – это естественный процесс, тесно связанный с развитием курортного права и использованием знаний естественных наук.

---

¹ К.М. Ситник, А.В. Брайон, А.В. Гордецкий, А.П. Брайон. Словник-довідник з екології. К., 1994. – С. 271.

ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР

УДК 343.843(470+571)

Беляев В. П.

ОБ ОПТИМИЗАЦИИ НАДЗОРА В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ

В настоящей статье предпринимается попытка рассмотреть отдельные проблемные вопросы надзора, в частности, прокурорского¹ в направлении его оптимизации.

Начнем с замечания о том, что в последнее время вновь усилились споры среди политиков, ученых и практических работников по вопросу о месте и роли прокуратуры в государственном механизме, о ее функциях, о предназначении прокурорского надзора в целом². Дискуссия происходит на фоне судебно-правовой и административной реформ³, одной из важнейших целей которых является обеспечение эффективного механизма защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина. Известно, что в этом механизме немаловажная роль отводится и прокурорскому надзору, что обуславливает необходимость дальнейшего научного освоения его проблем, поиска путей повышения эффективности деятельности прокуратуры.

Отдельные проблемы требуют своего скорейшего разрешения и в числе таковых – установление оптимального соотношения надзорных полномочий прокуратуры с полномочиями органов, реализующих контрольные полномочия законодательной, исполнительной, судебной властей; точного и недвусмысленного закрепления правового статуса прокуратуры в контексте триады властей в государственном механизме; определение функциональной принадлежности прокуратуры в механизме правового регулирования; освобождение прокуратуры от

---

¹ Вновь созданные контрольно-надзорные структуры в системе органов исполнительной власти по указу Президента РФ от 09.03.2004 г. пока ничем себя не проявили и, думается, преждевременно говорить об их надзорной функции. Пройдет время, будет наработан опыт, вот тогда, полагаем, появятся основания для анализа и их надзорных полномочий.

² Горбачев М., Некипелов А., Лебедев А. К обществу без «общего надзора» // Независимая газета. 2001. 1 июня; Орлов М. Нет прокуратуры – нет проблем // Законность. 2003. № 1. С. 23-26; Ломовский В. Какой власти принадлежит прокуратура // Российская юстиция. 2001. № 9. С. 21-22; Чуглазов Г. Прокуратура в системе органов государственной власти // Законность. 2003. № 2. С. 30-32; Кетов Ю. Проблемы прокуратуры на современном этапе // Законность. 2003. № 5. С. 9-10; Мельников Н.В. Прокурорский надзор – самостоятельная форма осуществления прокурорской власти в России // Государство и право. 2003. № 5. С. 34-41; Беляев В.П. Надзорные и иные функции прокуратуры – совместимы ли они? // Российский следователь. 2005. № 4. С. 39-43.

³ Об административной реформе государственного управления см., напр.: Трунов И.Л. Административная реформа государственного управления // Право и политика. 2004. № 4. С. 24-28.

несвойственных ей функций, за счет чего станет возможным укрепить надзор за исполнением законов государственными органами и должностными лицами, повысить его эффективность.

Строительство правового государства, приоритетом которого является решение всех вопросов общественной и государственной жизни с позиций закона, создало реальные предпосылки для детальной правовой регламентации прокурорского надзора. Без сомнения, развитие законодательства о прокурорской деятельности должно проходить с учетом научных разработок теории прокурорского надзора, уже предпринимаемых отдельными учеными¹. И один из путей совершенствования прокурорского надзора лежит в русле устранения проблем и противоречий, возникших вследствие отступления законодателя в отдельных случаях от принципов, разработанных наукой, игнорирования исторических традиций и опыта, «перекосах» в расстановке акцентов функциональной принадлежности прокуратуры.

Вначале отметим, что по действующему законодательству Генеральный прокурор РФ назначается на должность и освобождается от нее Советом Федерации по представлению Президента РФ. По нашему мнению, такое положение в определенной мере противоречит принципу независимости прокурорского надзора². Как известно, деятельность органов законодательной и исполнительной властей субъектов РФ поднадзорна прокуратуре РФ и возглавляющему ее Генеральному прокурору. Однако при существующем порядке на должность Генерального прокурора может быть назначен кандидат, оцениваемый не с точки зрения профессиональной пригодности, а с точки зрения лояльности к большинству представителей субъектов Федерации. Поэтому предлагаем назначать Генерального прокурора и освобождать его от должности Государственной Думой.

Далее, Конституция РФ предусматривает назначение прокуроров субъектов Российской Федерации Генеральным прокурором РФ по согласованию с субъектами федерации. На наш взгляд, это отход от основного принципа независимости прокуратуры от местных органов власти, опираясь на который можно реально избежать превращения ее в «карманный» орган региональных политиков. Уместно заметить, что прокуратура находится в исключительном ведении РФ (п. «о» ст. 71 Конституции РФ). Конституционный Суд в постановлении по делу о толковании ч. 4 ст. 66 Конституции по данному вопросу высказался вполне определенно: «что касается создания и деятельности федеральных органов государственной власти, включая суд и прокуратуру,

¹ Даев В.Г., Маршунов М.Н. Основы теории прокурорского надзора. Л., 1990; Маршунов М.Н. Прокурорско-надзорное право. СПб., 1991; Ломовский В.Д. О понятии и значении прокурорского надзора в современных условиях // Закон и право. 2001. № 2. С. 24-28; Беляев В.П. Надзорная форма государственной деятельности в России (вопросы теории). Белгород, 2001 и др.

² О принципе независимости прокурорского надзора см., напр.: Мельников Н.В. Прокурорский надзор – самостоятельная форма осуществления прокурорской власти в России // Государство и право. 2003. № 5. С. 34-35; Беляев В.П. Прокуратура и прокурорский надзор в России. Белгород, 2003. С. 86-87.

действующих в субъектах РФ, то эти вопросы отнесены к ведению РФ и не связаны с особенностями статуса субъекта РФ»¹.

Обратим внимание на деталь, касающуюся принципа централизма в том виде, в каком он закреплен в ч. 1 ст. 129 Конституции РФ. С точки зрения организации системы органов прокуратуры он возражений не вызывает: вся система прокуратуры сверху донизу организуется и действует на основе единых принципов, руководствуется единым законодательством, преследует единые цели и задачи. Однако подчинение нижестоящего прокурора вышестоящему при осуществлении надзорной деятельности не всегда гарантирует исключение властного вмешательства со стороны последнего. Поэтому целесообразно законодательно закрепить положение о том, что при осуществлении надзорных полномочий прокуроры руководствуются только Конституцией РФ и федеральными законами. Иерархическую служебную соподчиненность прокуроров это предложение не отменяет, поскольку речь идет, с одной стороны, о принципе деятельности, а с другой – о принципе организации. Но укреплению объективного надзора (его беспристрастности, оперативности), думается, послужит. Централизация должна служить одной цели: быть гарантией в борьбе с местным и ведомственным влиянием, бюрократизмом, произволом. Централизованный прокурорский надзор, одной из задач которого является охрана единой законности, должен включаться там, где федеральные органы, превышая свои полномочия, негативно влияют на местные органы власти, либо местные органы игнорируют центральную власть. Однако отдельные ученые высказывают мнение о необходимости децентрализации прокуратуры², в противовес которому мы считаем, что именно централизм позволяет прокурорам на местах защищать права граждан от различных посягательств и дискриминации, когда эту задачу по тем или иным причинам не решают органы власти субъектов РФ. События в кавказском регионе наглядно подтверждают актуальность такого вывода и убедительно показывают, что связанному «двойной» подчиненностью прокурору такая роль не по силам.

Особенностью российской прокуратуры как прокуратуры федеративного государства является то, что она выступает важнейшим элементом системы сдержек и противовесов не только в контексте разделения и взаимодействия законодательной, исполнительной и судебной властей, но и между федеральными и органами власти субъектов федерации, являясь своеобразным гарантом соблюдения государственных интересов России³. Нейтрализации местнических, сепаратистских тенденций средствами прокурорского надзора также способствовало бы наделение прокуроров правом приостанавливать действие противоречащих закону правовых актов, а также актов органов местного самоуправления. Сама жизнь настоятельно требует

¹ См.: Вестник Конституционного Суда РФ. 1997. № 5.

² Дмитриев Ю.А., Шапкин М.А. Проблемы централизации в руководстве органами прокуратуры // Государство и право. 1995. № 7. С. 33.

³ Подробнее по этой проблеме см., напр.: Ашурбеков Т. Прокурорский надзор и национальные государственные интересы России // Законность. 2002. № 3. С. 2-5.

законодательного закрепления положения о немедленном приостановлении действия опротестованного нормативного акта местного органа власти или должностного лица. Практика свидетельствует, что число издаваемых незаконных правовых актов очень велико, а 95% принесенных прокурорами протестов на такие правовые акты удовлетворяются органами власти и должностными лицами добровольно, без суда¹. Отмененный по протесту прокурора незаконный нормативный акт должен лишаться юридической силы с момента его принятия (а не отмены), поскольку его применение в течение даже короткого времени может повлечь ущемление прав граждан, организаций (особенно это касается актов местных органов власти, устанавливающих платежи, сборы, штрафные санкции и т.п.²).

От роли и значимости принципов централизации и независимости прокуратуры, от того, каким реальным социально-политическим и правовым содержанием они будут наполнены, в значительной мере зависит и обоснованность именованная прокурорского надзора «высшим». Как известно, дореволюционная юриспруденция его использовала. Вновь термин «высший надзор» появился в Конституции СССР 1936 года и закреплялся Основным законом СССР 1977 года. Последовавшее по разным причинам в 1980-90-х годах умаление роли и значения прокурорского надзора в государственном механизме повлекло за собой и отказ от понятия «высшего надзора за соблюдением законов». Думается, что в связи с изменениями в законодательном регулировании деятельности прокуратуры, в частности, наделением ее функцией надзора за соблюдением Конституции РФ, необходимо вернуться к определению прокурорского надзора как высшего; такое предложение уже высказали и ученые³, и практики⁴.

Учитывая государственную значимость прокурорского надзора и то, что прокуратура РФ осуществляет надзор от имени Российской Федерации, представляется необходимым закрепить в Конституции РФ и другие принципы организации и деятельности прокуратуры, разработанные теорией прокурорского надзора, такие как: публичность, независимость, универсальность и гласность. Хорошо сознавая сложности, связанные с внесением поправок в Конституцию РФ (кто виноват, что в Основном законе так много недоработок и упущений; но рано или поздно все же придет время для внесения в него изменений), считаем

¹ Чурилов А.В., Гуцин В.З. Правозащитные функции прокуратуры в постсоциалистическом государстве // Государство и право. 1998. № 5. С. 62.

² Беляев В.П., Горячковская Ю.М. Проблемы правового регулирования прокурорского надзора в РФ // Правовая политика и правовая жизнь. 2001. № 4. С. 79-88.

³ Даев В.Г. Концепция прокурорского надзора в свете правовой реформы // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1990. № 4. С. 38-40.

⁴ Туйков В.И. Российская прокуратура в условиях становления правового государства // Правоведение. 1998. № 2. С. 162-166. Заметим, что Правительство РФ при внесении проекта Трудового Кодекса РФ на рассмотрение Государственной Думы предлагало именовать прокурорский надзор высшим государственным надзором за точным и единообразным исполнением законов и иных нормативных правовых актов о труде и охране труда. См. проект федерального закона «Трудовой Кодекс РФ» // Российская газета. 1999. 17 февраля.

необходимым записать в Основной закон государства право законодательной инициативы Генерального прокурора РФ. Обратим внимание, что по Конституции 1977 года Генеральный прокурор СССР обладал этим полномочием и лишился его с принятием нового Основного закона России в 1993 году. Закон о прокуратуре предусматривает только «участие прокуроров в правотворческой деятельности», хотя в сравнении с другими субъектами законодательной инициативы кто как не прокуроры владеют полной информацией о недостатках и несовершенстве законодательства, практике его применения. Примечательно, что Совет Федерации Федерального Собрания РФ в постановлении о мерах по укреплению законности в стране уже признавал необходимым при подготовке предложений о внесении поправок в Конституцию РФ предусмотреть наделение Генерального прокурора РФ правом законодательной инициативы¹. Неопределенность прокурорского статуса в этом плане налицо: возлагая на прокуратуру надзор за соблюдением Конституции РФ и за соответствием ей принимаемых законов и нормативных актов, законодатель в то же время лишил прокуроров эффективного средства для устранения выявленных нарушений².

Кроме того, поскольку надзор за деятельностью высших органов государственной власти не входит в компетенцию Генерального прокурора РФ, он должен обладать правом обращения в Конституционный Суд с просьбой о проверке конституционности нормативных актов Президента, Правительства РФ. Это способствовало бы более эффективной деятельности как органов прокуратуры, так и Конституционного Суда, а в конечном итоге – всей правоохранительной системы государства в целом. Об этом уже говорят работники органов прокуратуры, судьи Конституционного суда РФ, ученые³. Заметим, что законодательство некоторых республик в составе РФ (Бурятия, Дагестана, Карелии и др.) наделяет прокуроров этих субъектов федерации правом обращения в конституционные суды республик с просьбой о проверке соответствия законов и иных нормативных актов субъектов РФ их конституциям⁴.

В числе других проблем остается вопрос о функциях прокуратуры. В настоящее время, на наш взгляд, прокуратура наделена рядом функций, несвойственных ей, как органу надзора: к примеру, расследование дел «прокурорской» подследственности, координация деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью, уголовное преследование, поддержание государственного обвинения в суде.

Вначале хотелось бы привлечь внимание к проблеме координации, и вот почему. Так, несмотря на внешнее оформление координации, в частности, по борьбе с

¹ См.: Российская газета. 1998. 10 сентября.

² Брежнев О.В. Конституционный суд и органы прокуратуры: особенности взаимоотношений // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1997. № 5. С. 75-82 и др.

³ Эбзеев Б.С. Конституционный суд РФ – судебный орган конституционного контроля // Вестник Конституционного Суда РФ. № 2-3. С. 89; Шульженко Ю.И. Институт конституционного надзора в Российской Федерации. М., 1998. С. 112.

⁴ Чурилов А.В., Гуцин В.З. Правозащитные функции прокуратуры в постсоциалистическом государстве. С. 79.

преступностью и наличие нормативной основы таковой, ее содержание, а тем более результаты, оставляют желать лучшего. Поэтому достойно осуждения то упорство, с которым некоторые авторы¹, вопреки реальной ситуации (имеется в виду неспособность прокуратуры эффективно и результативно координировать борьбу с преступностью), по-прежнему убеждают в необходимости сохранения координирующей роли прокуратуры в борьбе с преступностью. По нашему мнению, необходимо отказаться от роли координатора по борьбе с преступностью в лице прокуратуры по ряду причин. Не секрет, что, осуществляя координационную деятельность, прокурор фактически приобретает властно-распорядительные полномочия в отношении руководителей правоохранительных органов. Координация немыслима без конкретных организационно-властных действий прокурора; она по существу предполагает фактическое руководство, а, значит, и вмешательство в непосредственную деятельность правоохранительных органов. Наделение прокурора полномочиями координатора автоматически накладывает на него ответственность за положение дел с раскрываемостью преступлений, за сроки и качество расследования преступлений, состояние и динамику преступности и т.п. То есть, вопреки ее сущностному предназначению как органа надзора, прокуратуре вменяется в обязанность борьба с преступностью и ответственность за ее результаты².

Учитывая, что одним из направлений прокурорского надзора является надзор за исполнением законов органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, дознание и предварительное следствие (правоохранительными органами), возникает парадокс: прокурор обязан координировать (направлять, организовывать, контролировать) их деятельность и в то же время надзирать за ее законностью. При таком положении, полагаем, практически невозможно качественно и объективно осуществлять надзор, так как задача повышения эффективности борьбы с преступностью зачастую вступает в противоречие с законностью форм и методов таковой. Поэтому представляется необходимым исключить из закона о прокуратуре функцию координации деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью. Ее следует возложить на другой орган власти (например, на действующие в центре и на местах Советы

¹ См., напр.: *Шалумов М.С.* Координация борьбы с преступностью: некоторые вопросы теории и практики // Прокурорская и следственная практика. 2001. № 1-2. С. 89-96; *Бессарабов В.Г.* Координация российской прокуратурой деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью (история, состояние, перспективы) // Журнал российского права. 2001. № 3. С. 7-15; *Кобзарев Ф.* Координация деятельности по борьбе с преступностью // Законность. 2005. № 4. С. 42-44. Характерно, что на момент выхода указанной публикации В.Г. Бессарабов – заместитель директора НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ, а Ф. Кобзарев – заведующий кафедрой этого института.

² См.: Положение «О координации деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью», утв. Указом Президента от 18.04.1996 г. // Российская газета. 1996. 5 мая; *Кобзарев Ф.* О роли и полномочиях прокуратуры в сфере борьбы с преступностью // Уголовное право. 1998. № 3. С. 90-97 и др.

безопасности¹), сохранив надзорные полномочия прокурора и его участие в координации, основной целью которой должна быть согласованность действий прокуратуры и других правоохранительных органов, избежание «накладок» в их деятельности и противостояния ведомственных интересов². В этой связи недоумение вызывают высказывания отдельных авторов о возможности совмещения прокуратурой двух функций – надзора и борьбы с преступностью. Так, Ю. Ковязина считает такое положение реальным, хотя «в настоящее время оба эти направления деятельности прокуратуры в должной мере еще не обеспечиваются – нет ни эффективного противодействия местническому и ведомственному нормотворчеству, ни результативной борьбы с преступностью». После такого парадоксального вывода автор предлагает сформировать в системе органов государственной власти единый централизованный орган, осуществляющий исключительно надзор за единообразным применением законов на всей территории РФ, для воплощения в жизнь законов, не противоречащих Конституции и выполняющего функции надзорной власти³. Последнее нами полностью разделяется: действительно, современной России нужен орган, специализирующийся только на осуществлении надзора. Но зачем изобретать велосипед, такой орган есть – это прокуратура! Дело заключается лишь в том, чтобы, повторимся, исключить несвойственные ей как органу надзора функции и оставить только одну – надзорную.

Убеждены, именно во многофункциональности прокуратуры России и кроется ее основная беда; именно потому, что она «разрывается» на части, стремясь обеспечить многочисленные направления деятельности, прокуратура обречена на низкую эффективность и низкий КПД. И последнее замечание. Как известно, вновь созданные федеральные службы по контролю и надзору проходят период становления. Наряду с необходимостью координации деятельности указанных служб и прокуратуры, надо иметь в виду, что они – объекты прокурорского надзора.

¹ Такое мнение высказывают, к примеру, *Соловьев А.Б., Токарева М.Е.* Проблемы координации борьбы с преступностью и прокурорского надзора в досудебных стадиях уголовного процесса // Проблемы уголовного судопроизводства. Сб. трудов. М.-Кемерово, 1998. С. 54-55, а также депутат Г. Гудков, предлагающий пересмотреть роль Совета безопасности, который, по его мнению, «должен стать эффективным координирующим органом». См.: *Закатнова А.* Дума готовит новые законы // Российская газета. 2004. 7 сентября.

² Представляется, что всякие другие предложения (к примеру, о том, что «Генеральный прокурор может быть одновременно и председателем Совета безопасности РФ, выполняя в том числе функции координации деятельности по борьбе с преступностью»). См.: *Кулагин П.* Прокуратура должна стать органом президентской власти // Законность. 2001. № 1. С. 30) являются неприемлемыми и в качестве конструктивных рассматриваться не могут, поскольку функция надзора не совместима с координационной и прокуратура фактически с ролью координатора не справляется, для этого у нее нет реальных сил и возможностей, почему и не наблюдается сокращение преступности. В определенной степени с таким выводом смыкается и мнение А. Мышкова, высказанное им в статье «Координационная деятельность прокуратуры: какой она должна быть?» // Законность. 2005. № 5. С. 20.

³ *Ковязина Ю.* Основы возникновения и существования надзорной власти в России // Законность. 2002. № 1. С. 7.

Правильно пишет А. Мельников о том, что задача прокуратуры – проверками побуждать контролирующие органы к более активному использованию специальных полномочий по борьбе с правонарушениями¹.

Настало время оценить достигнутые результаты, взвесить все возможности и ресурсы надзорной формы деятельности, на конституционном уровне окончательно закрепить правовой статус важнейшего государственного надзорного органа – прокуратуры. Определенность, стабильность и научно обоснованные перспективы – вот те слагаемые успешного функционирования прокуратуры на ближайшую перспективу, призванной обеспечить соблюдение Конституции РФ и надзор за исполнением законов во всех сферах жизни нашего государства. Представляется, что предложенные меры в определенной степени позволят оптимизировать прокурорский надзор, что безусловно послужит укреплению законности в стране, обеспечению правопорядка, устранению правового нигилизма и защите прав граждан России.

---

¹ Мельников А. Плюсы и минусы «общего» надзора // Законность. 1999. № 6. С. 7.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

УДК 343.102

Клименко Н. І.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ СЛІДЧИХ ЯК УМОВА ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ

Покращення підготовки спеціалістів з вищою юридичною освітою для діяльності в умовах правової держави, в тому числі і роботи в правоохоронних органах – невідкладне завдання сьогодення. Переважна більшість юристів у країні, в тому числі і майбутніх слідчих, навчаються у цивільних вищих закладах освіти, готуються як юристи широкого профілю. Є також і спеціальні відомчі вищі заклади освіти (Національна академія внутрішніх справ України, Національна академія Служби безпеки України) [1].

Практика свідчить, що всі галузі законодавства та юридичних дисциплін стануть у пригоді майбутньому слідчому. Сьогоднішній слідчий повинен бути високоерудованим юристом. Скорочення вивчення загальнотеоретичних дисциплін, дисциплін широкого правового профілю на угоду вивченню навичок і правил оперативно-розшукової роботи в майбутньому буде лише шкодити об'єктивності слідства.

У моделі підготовки майбутнього фахівця-юриста в правовій літературі виділяється кілька складових частин. На наш погляд, стосовно слідчих найбільш вдало формулює їх М.І. Порубов, включаючи до них чотири аспекти: пізнавальний, комунікативний, організаторський, виховний [2, с. 60].

Дійсно, слідчий за сигналом про вчинений злочин або одержавши до провадження порушену кримінальну справу насамперед повинен з'ясувати механізм вчиненого злочину, виявити комунікативність щодо роботи з свідками, потерпілими і підозрюваними, організувати роботу з розкриття злочину шляхом проведення слідчих дій, залучити до цього працівників оперативно-розшукових підрозділів міліції, по кожній кримінальній справі встановити та вжити заходів щодо усунення причин, що сприяли вчиненню злочину. Юристу, що не має цих якостей, буде тяжко оволодіти складною і відповідальною професією слідчого – першопрохідника у боротьбі зі злочинністю.

На підставі рекомендацій спеціалістів, за згодою міністерств та відомств, для яких готуються спеціалісти, ще колишній Мінвуз СРСР затвердив кваліфікаційні характеристики зі спеціальності "Правознавство" (наказ № 122 від 9.12.82). Проте слушно деякі автори зазначають, що будь-яка кваліфікація (від себе додамо – в бюрократичному папері) не може заздалегідь визначити фенотипичних якостей, які потрібні найбільше і можуть бути утворені на генетичній основі [3, с. 16]. Стосовно

правильного, на наш погляд, висновку вчені-педагоги вищих закладів освіти не повинні механічно підходити до розподілу студентів по циклах та спеціалізаціях, а враховувати здібності специфіки характеру студента. На розвиток класифікації, запропонованої М.І. Порубовим, ми вважаємо, що добираючи студентів для майбутньої слідчої роботи, потрібно враховувати: особливості нервової системи, темпераменту, емоціональної стабільності, рішучості та настирливості, високих інтелектуальних якостей. Від студентів, які мають намір стати слідчими, не потрібно утаювати, що ця професія вимагає підвищеного і фізичного навантаження. А одне з головних – заклад освіти повинен навчити майбутнього слідчого поважати закон і свято керуватись ним у своїй діяльності. Здається одне з найголовніших – з'ясувати чи не є бажання стати фахівцем цієї професії не більш як поверхове знання її специфіки і скорозникаючий інтерес. Романтика слідчої роботи в тому, що слідство починається, як правило, «з чистого аркушу» і закінчується з'ясуванням об'єктивної істини. Слідчому завжди протидіють сили, які ретельно маскують злочин, не бажають, щоб він був розкритий і хтось би поніс передбачену законом відповідальність.

Автор у свій час проанкетувала 300 слідчих міськрайпрокуратур з усіх областей України, 150 слідчих районної ланки органів внутрішніх справ м. Києва, Київської та деяких інших областей.

На запитання, чи забезпечило їм вивчення предметів кримінально-процесуального циклу в вищих закладах освіти сталі знання з профілю роботи відповіді:

1. Так, забезпечило на 65-75% (це випускники, в основному, юридичних академій – Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого та ін.).

2. Так, забезпечило (випускники Національної академії внутрішніх справ України).

3. Ні, не забезпечило, не достатньо забезпечило (випускники юрфаків університетів).

Були висловлені і побажання, що спеціалізацію потрібно починати з першого курсу (такий досвід у свій час поширювався на юрфаках у Ленінградському і Латвійському держуніверситетах), продовжити строки виробничої практики тощо.

Вважаємо, що слідчому за нинішніх умов підготовки спеціалістів – юристів з вищою освітою потрібні ґрунтовні теоретичні знання (таку розкіш, принаймні, у нас в Україні, собі можемо дозволити). Міцні знання потрібні як і з загальноосвітніх, так і з профільних дисциплін. Кримінальні справи – різноманітні, як і саме суспільне життя, і невідомо правові відносини якої галузі права йому доведеться аналізувати, зіставляти з конкретною ситуацією. Тому у кримінальній справі законом дозволяється залучати фахівця в будь-якій галузі суспільнокорисної праці. Лише не юристів. Тут він повинен покладатись на самого себе. Спеціалісти "правого вуха", "лівого ока" нам не потрібні.

Звичайно, слід погодитись з висловлюванням деякого з анкетованих, що вони ще в практичній діяльності наштовхуються на невміння організувати планування при розслідуванні одночасно декількох кримінальних справ, застосуванні сучасних науково-технічних засобів. Є нарікання на забуту практику, що після закінчення

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ СЛІДЧИХ ЯК УМОВА ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ

міжкафедрального спецкурсу (кримінальне право, криміналістика) кожен студент повинен підготувати навчальну кримінальну справу і здати окремо по цьому спецкурсу екзамен, недостача навчальних фільмів, діафільмів, слайдів, плакатів, таблиць тощо. Тут багато в чому винні і працівники правоохоронних органів і науковці – викладачі. Адже не секрет, що ще й досі зв'язки, скажімо, професорсько-викладацького складу юрфаку Київського національного університету імені Тараса Шевченка з Генеральною прокуратурою України, прокуратурами областей та великих міст бажають бути тіснішими і плідотворнішими. Це наша спільна справа і ділові стосунки для вирішення нашого спільного питання – покращення підготовки висококваліфікованих фахівців – ми повинні неухильно розвивати. Не завадили (а були б на користь) наукові дослідження про ефективність виробничої практики студентів, про їхню роботу у період становлення спеціалістами.

Можна погодитися з думкою, що спеціалізації юристів у вищих закладах освіти взагалі, а слідчих зокрема необхідно приділяти більше уваги [4]. Ми не поділяємо думку, що система підготовки юристів широкого профілю зовсім відійшла та стала архаїчною [5]. Необхідний комплексний підхід до спеціалізації, коли загальна теоретична підготовка поєднується з прикладними знаннями профілю майбутньої роботи випускника. Не можна підготувати висококваліфікованого спеціаліста без теоретичної бази. Однак заглиблюючи фундаментальну підготовку, треба забезпечувати засвоєння і прикладних знань, умінь, навичок з метою повноцінного виконання спеціалістом наступних конкретних обов'язків. Студент з перших днів навчання у вищому навчальному закладі повинен знати, ким він буде. Тоді психологічно зміниться його ставлення до засвоєння навчального матеріалу, це можуть забезпечити належний професійний відбір, у якому активнішу участь повинні брати правоохоронні органи та більш рання спеціалізація. Нині склалася така ситуація, що високі конкурси не відображають рівня професійного покликання абітурієнтів, а зумовлені іншими причинами. Думається, що реорганізація юридичної освіти в сучасний період розвитку економіки, ринкових відносин, може бути пов'язана з перепрофілюванням та спеціалізацією закладів освіти на зразок деяких зарубіжних країн, зокрема країн Східної Європи. (Так, випускників університетів Угорщини, Польщі, Німеччини готують для народного господарства та державних органів, а слідчих навчають у спеціальних вищих закладах).

Це сприятиме покращенню наукової та матеріальної бази, планування підготовки та розподілу спеціалістів, росту наукового потенціалу та забезпечить систему безперервного навчання. З метою покращення підготовки слідчих у вищих закладах освіти треба розширити участь працівників прокуратури в професійному становленні кадрів, в забезпеченні бази для виробничої практики студентів та керівництві нею.

Прокуратури разом з викладачами повинні аналізувати недоліки професійного навчання випускників вищих закладів освіти, які виявляються під час стажування, та повідомляти про них навчальні заклади, щоб покращити навчально-виховний процес. Так ще за радянського періоду Прокуратура СРСР зобов'язувала прокурорів республік, країв, областей встановлювати постійні зв'язки з відповідними юридичними інститутами та факультетами університетів з метою наближення навчального процесу

для потреб слідчої та прокурорської практики. Регулярно направляти у вищі заклади освіти нормативні матеріали, інформаційні методичні листи, огляд практики та інші документи, які необхідні для навчання студентів, забезпечення кафедр та лабораторій необхідними посібниками та криміналістичною технікою [6].

Слід зазначити, що ці вимоги не скрізь виконуються. На перших порах участь працівників прокуратури в проведенні лекцій та практичних занять зі студентами, стажування викладачів у прокуратурах забезпечувалась, але поступово їх активність почала знижуватися.

Було б корисним і конче потрібним, щоб науковці разом з працівниками прокуратури проаналізували стан стажування молодих спеціалістів і внесли свої пропозиції про зміну порядку такого стажування.

Оптимізація розслідування злочинів передбачає також розширення різних видів інформації і для майбутнього і для вже працюючого слідчого. Насамперед потрібно утворювати великі масиви інформативного матеріалу для керівництва з розслідування (узагальнення колективної практики). Його можна і потрібно утворювати вивченням слідчої практики. Стосовно деяких конкретних видів злочинних проявів (розслідування вбивств, розкрадань, хуліганств тощо такі узагальнення вже проведені) [7]. Проте цей напрям наукових досліджень потребує розширення, збагачення, поповнення. Такі дослідження лише б збагатилися, коли б у них, поряд з науковцями брали участь практичні працівники слідчого апарату.

Потрібні й найновіші криміналістичні розробки у науці, програмування й алгоритмізація, безмашинне і машинне розслідування злочинів у типових слідчих ситуаціях. Перші успішні спроби створення таких типових програм розслідування зроблені в роботах Л.Г. Відонова, Г.А. Густова, М.О. Селіванова та інших криміналістів [8]. Ставиться питання про створення експертних систем в органах прокуратури та пропонуються варіанти їх вирішення за допомогою ЕОМ [9].

Таку роботу розпочато в Україні ще в січні 1990 р. і полягала вона у створенні банку даних у пам'яті ЕОМ, створення експертної системи, введення в ЕОМ структурованої інформації більше 100 кримінальних справ з розслідування нерозкритих вбивств серії "Лісополоса". Одночасно розроблялися документи з метою введення формалізованої інформації в пам'ять ЕОМ (у вигляді анкет, списків та інших спеціальних форм). У цьому прокуратурі допомагала лабораторія Всесоюзного НДІ проблем зміцнення законності та правопорядку [10].

Такі системи можуть стати базою для створення інших експертних систем, а також автоматизованих робочих місць слідчих (АРМів) різного рівня. Функціонування таких експертних систем і АРМів можливе у локальній мережі різного рівня (район, місто, область, країна) [11].

Покращенню слідчої діяльності допоможе вдосконалення інформаційних систем і банків даних. Особливий інтерес являють об'єкти обліку. У свій час було розроблено і запропоновано типовий автоматизований банк даних оперативно-пошукового та профілактичного призначення (АБД), накреслено напрями його вдосконалення шляхом замкнення структури автоматизованих систем на рівні райлінорганів внутрішніх справ і робочих місць з об'єднанням обчислювальних засобів відділів внутрішніх справ і передачі інформації каналами безпосереднього зв'язку

[12]. Запропоновано програмне забезпечення вирішення інформаційних задач комп'ютеризованого робочого місця слідчого [13]. Створені системи показали свою ефективність, дали змогу виявити розкрадання на підприємствах служб побуту, громадського харчування, а також постачання паливно-мастильних матеріалів.

Відповідальні завдання, які стоять перед правоохоронною діяльністю на сучасному етапі розвитку, вимагають покращення підготовки слідчих кадрів.

З метою вдосконалення професійної підготовки слідчих необхідно вже сьогодні впроваджувати в навчальний процес проблемне та програмоване навчання з використанням автоматизованих форм на базі ЕОМ та інших активних методів, які розробляються викладачами [14].

Така робота проводилася в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, де раніше було створено клас ЕОМ, і студенти набували навичок використання ЕОМ. Тоді ж було захищено кілька дипломних робіт під керівництвом професора В.Г. Гончаренка. Отже, підготовка висококваліфікованих кадрів слідчих є однією з важливих умов покращення розслідування злочинів.

Література

1. Автор цієї статті за усунення відомчої науки, відомчої підготовки юристів. Проте це вже окрема тема для дискусії, яка виходить за межі теми статті.
2. Порубов Н.И. Научная организация труда следователя. – Минск: Вишэйшая школа, 1970. – 264 с.
3. Гончаренко В.И., Заславский С.Я., Иванов-Муромский К.А., Иванов Ю.К., Кабаков Б.З. О некоторых возможностях моделирования психической деятельности и идентификации состояния человека в криминалистике и судебной экспертизе // Актуальные проблемы теории и практики применения математических методов и ЭВМ в деятельности органов юстиции: Тезисы докладов на V Всесоюзной конференции по проблемам правовой кибернетики. – М., 1975. – Вып. 3. – С. 113-117.
4. Ковалев М. Пути совершенствования подготовки юристов // Соц. Законность. – 1979. – № 1. – С. 46-48; Укреплять связь органов прокуратуры с юридическими вузами // Соц. законность. – 1982. – № 8. – С. 39-40.
5. Пинаев А. Каких юристов надо готовить в вузах // Соц. законность. – 1990. – № 8. – С. 35-39.
6. Щека Б., Гаврилов В. Творческое сотрудничество прокуратуры и вуза // Соц. законность. – 1990. – № 5. – С. 47-48.
7. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В.К. Лисиченко, В.И. Гончаренко, М.В. Салтевский и др.; Под ред. В.К. Лисиченка. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 405 с.; Криминалистика: Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник / Под ред. В.Д. Грабовского, А.Ф. Лубина. – Ниж. Новгород: Нижегород. ВШ МВД России, 1995. – 400 с.; Пособие для следователей. Расследование преступлений повышенной общественной опасности / Под ред. Н.А. Селиванова, А.И. Дворкина. – М.: «ЛИГА РАЗУМ», 1999. – 505 с.; Справочная книга криминалиста / Под ред. Н.А. Селиванова. – М.: Изд-во НОРМА (Изд-кая группа НОРМА-ИНФРА*М), 2000. – 727 с.; Руководство по расследованию преступлений: Учебное пособие / Рук. Авт. Кол. А.В. Гриненко. – М.: Изд-во НОРМА (Изд-кая группа НОРМА-ИНФРА*М), 2000. – 768 с.; Руководство по расследованию преступлений: Научно-практическое пособие / А.В. Гриненко, Т.В. Каткова, Г.К. Кожевников и др. – Харьков: Консум, 2001. – 608 с.; Руководство для следователей / Под ред. В.В. Мозькова. – М.: Изд-во «Экзамен», 2005. – 910 с. та інші.
8. Хмыров А.А. О возможностях и пределах алгоритмизации расследования преступлений // Актуальные проблемы формирования правового государства: Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции, 24 - 26 октября 1990 г. – Харьков: Изд-во Харьковского юрид. ин-та, 1990. – С. 274-275.
9. Звягинцев А. Создание экспертной системы в органах прокуратуры // Соц. законность. – 1987. – № 2.

10. Сидоренко Ю. Следствию нужна ЭВМ // Соц. законность. – 1990. – № 9. – С. 38-39; Программное обеспечение решения информационных задач на компьютеризованном рабочем месте. – К., 1989; Информатика в органах внутренних дел: Учеб. пособие / Ред. Н.Я. Швец. – К.: Ни и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – 215 с. та інші.

11. Полевой Н.С. Криминалистическая кибернетика. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 328 с.; Сидоренко Ю. Следствию нужна ЭВМ // Соц. законность. – 1990. – № 9. – С. 38-39; Правовая информатика и кибернетика: Учебник / Под ред. Н.С. Полевого. – М.: Юрид. лит., 1993. – 528 с. та інші.

12. Информатика в органах внутренних дел: Учеб. пособие / Ред. Н.Я. Швец. – К.: Ни и РИО КВШ МВД СССР, 1989. – 215 с.

13. Программное обеспечение решения информационных задач на компьютеризованном рабочем месте. – К., 1989.

14. Гончаренко В.И., Кибернетика в уголовном судопроизводстве. – К., 1984; Клименко Н.И., Биленчук П.Д. Логико-математические и кибернетические методы в криминалистике: Учебное пособие. – К.: УМК ВО, 1988. – 104 с.

ПЕРСОНАЛИИ

УДК 343.9(092)

Михайлов М. А.

НИКОЛАЙ ДМИТРИЕВИЧ ВОРОНОВСКИЙ

*Н. Д. Вороновский
(1900-1981)*

Возрождение юридической науки в Крыму, возникновение учебных заведений юридического профиля способствовали пробуждению интереса к истории этих процессов в регионе, к ученым и практикам юристам.

Специализируясь в области уголовного процесса и криминалистики, мы попытались отыскать пионеров этой специальности, работавших на крымской земле. Обращение к биографиям профессуры Таврического Университета, собравшихся в благодатном Крыму, спасаясь у Деникина и Врангеля, от голода Советской России, к успеху не привело¹. Среди них были юристы и даже с мировым именем, однако интересующих нас специалистов в справочнике «Профессоры Таврического университета»² не упоминается³.

Другое направление поиска: от практики к науке было более удачным. Изданная в 1997 году энциклопедия по криминалистике содержит небольшую персоналию о Николае Дмитриевиче

Вороновском как об одном из организаторов криминалистической службы в милиции, возглавлявшем в довоенное время научно-технический отдел крымской милиции. Статья сопровождается списком научных трудов криминалиста и его фотопортретом⁴.

¹ З історії викладання криміналістики в кримському регіоні//Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. - Сімферополь:2004. Вип.5.-228 с..С.150.

² Профессора Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского(1918-1920).Київ „Либіль“2000.150с.

³ К счастью, эти сведения оказались неполными. Благодаря изысканиям ученых Москвы и Киева, удалось установить следы деятельности в Крыму проф. Н.Д. Киселева, который непродолжительное время в 1920 г. возглавлял кафедру уголовного права и судопроизводства Таврического университета.

⁴ Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. М.: Издательство БЕК. 1997.- 342 с.С.39.

Заинтересовавшись личностью Н. Д. Вороновского, мы попытались разыскать сведения о жизни и деятельности этого человека в крымских источниках. Соседи семьи Вороновских из дома № 39 по ул. Набережной в Симферополе еще помнят пенсионера МВД, проживавшего в 30-й квартире. Но многого от них узнать не удалось. Вдова Николая Дмитриевича лишь на несколько лет пережила супруга, а его дочь скончалась еще при жизни Вороновского. Найти сослуживцев полковника мы не смогли, ведь он ушел в отставку более 40 лет назад. Архивные изыскания были более плодотворны. Удалось не только обнаружить интересные документы о Вороновском, но и проследить всю его службу в крымской милиции¹. Документы свидетельствовали, что это человек не простой судьбы.

Родился Н. Д. Вороновский 18 сентября 1900 года в селе Студенок Суджанского района Курской губернии в семье служителей культа, как тогда было принято называть священников. Это казалось бы невинное по понятиям начала и конца XX века обстоятельство доставило Николаю Дмитриевичу немало неприятностей на службе. И хотя ни в одной из многочисленных анкет и автобиографий Вороновский не скрывал своего происхождения, оно являлось поводом к длительным и унижительным проверкам как при назначении на новую должность, так и во время регулярных кадровых чисток, практиковавшихся в те годы. Уже в 50-х годах, в очередной раз объясняясь по поводу своей биографии, Вороновский «в сердцах» так и пишет в рапорте: «Моя беда заключается в том, что я имел несчастье родиться в семье попа...». Судьба его отца еще менее завидна. Он был осужден по ст. 58-10 ч.2 Уголовного кодекса (агитация к ослаблению Советской власти с использованием религиозных предрассудков масс) к 10 годам лишения свободы, затем выслан в Северный край, где и скончался в 1933 году.

Юность корифея крымской криминалистики также не безупречна с точки зрения преданности делу революции. В сентябре 1919 года он мобилизуется в армию Деникина, откуда бежит, но, заболев тифом, попадает в военный госпиталь и переезжает из Харькова через Краснодар в Феодосию. Так начинается крымский период жизни Вороновского. В Крыму Николай Дмитриевич прожил всю свою жизнь, за исключением короткого периода, связанного с немецко-фашистской оккупацией, но об этом позже. А тогда, весной 1920 года, он направляется писарем в пулеметную команду пехотного полка армии Врангеля. Оказавшись в Бахчисарае, Вороновский вновь дезертирует и вступает в партизанский отряд. Сейчас трудно судить, насколько полезной была деятельность этого отряда для «дела революции», однако после вступления в Бахчисарай частей регулярной Красной армии отряд реорганизован в Первый Симферопольский караульный полк. Бойцам полка доверяется охрана складов, тюрьмы и ликвидация остатков армии Врангеля в Горном Крыму. Несмотря на столь героическое окончание военной карьеры молодого Вороновского, шестимесячная служба писарем в армии Врангеля значительно осложнила его дальнейшую жизнь. Это обстоятельство стало основанием для целого

¹ Архив ГУ МВД Украины в АРК. Личное дело №17654 полковника милиции Вороновского Николая Дмитриевича

ряда проверок, а однажды уже в пятидесятых годах – даже поводом для его вызова в Москву и дачи личных объяснений в благонадежности. Много неприятностей доставила эта строка его биографии родственникам Вороновского. Уже через десятилетия после гражданской войны престарелая мать, вызванная в НКВД, проговорила, что в 1919 году сын заходил домой в шинели. Работники НКВД долго, но безуспешно пытались выяснить, были ли на шинели погоны.

Милицеская служба Николая Вороновского началась в 1922 году с должности младшего агента уголовного розыска НКВД Крымской АССР. Характеру Вороновского были присущи любознательность, настойчивость в овладении знаниями, активная жизненная позиция. Он преподавал в Школе грамоты, работал стенкором газеты «Красный милиционер», занимался в драматическом кружке. Именно в те годы Вороновский заинтересовался новыми методами раскрытия преступлений – дактилоскопией и судебной фотографией. Внедрение этих методов в работу полиции Крыма началось еще в начале века и использовалось в основном для борьбы с политическими преступниками¹. Однако даже тот небогатый опыт был утрачен в лихое время революции и гражданской войны. Специалистов не осталось, картотеки и оборудование также были утрачены. Так что в 1923 году Н.Д. Вороновскому, назначенному на должность дактилоскопа-регистратора, приходилось начинать почти с нуля. По личной инициативе, используя свой очередной отпуск, он едет в Москву, где в течение месяца работает в научно-техническом отделе Главного Управления Милиции, познавая секреты криминалистики. Личное знакомство с видными криминалистами СССР П.С. Семеновским и С.М. Потаповым получит дальнейшее развитие в научном и практическом сотрудничестве.

Вернувшись в Крым, Вороновский организует систему регистрации и учета преступников и руководит этой работой вплоть до реорганизации своего подразделения в 1938 году. Параллельно с этим он принимает участие в подготовке кадров. Лично Николаем Дмитриевичем обучено более 60 милицеских фотографов и дактилоскопистов.

В 1926 году в Симферополе на базе курсов создается областная школа милиции (одна из немногих, образовавшихся тогда в СССР) и Н.Д. Вороновский помимо выполнения своих служебных обязанностей становится приватным преподавателем криминалистики и оперативной техники в этом учебном заведении. «Авторитетен, инициативен, хорошо знает методику преподавания, принимал активное участие в оборудовании кабинета оперативной работы...» – строки из характеристики молодого преподавателя тех лет.

Работая педагогом, Вороновский ощущает острый недостаток учебников и методической литературы. Переводные досоветские издания стали редкостью, а труды отечественных авторов (С.М. Потапова, И.Н. Якимова и других) еще не появились в Крыму в необходимом количестве. В конце 20-х годов он решает

¹ ГААРК Ф.706. оп. 1. д.1.

подготовить собственное руководство по криминалистике. Результатом двухлетнего труда становится книга «Уголовная техника. Начальный курс», которая в 1931 году выходит в свет в издательстве НКВД СССР. Конечно, в чем-то первая работа Н.Д. Вороновского явилась повторением положений, уже высказанных криминалистами Р.А. Рейссом и И.Н. Акимовым, да и сам автор считает, что не избежал недостатков. В то же время книга была замечена и даже включена в учебные программы курсов и школ милиции и погранохраны. Уже в наше время на эту книгу ссылается известный ученый, профессор Ленинградского государственного университета И.Ф.Крылов¹. Главное Управление Милиции отметило работу крымского криминалиста и поручило Н.Д. Вороновскому разработку пособия по судебной фотографии. Николай Дмитриевич давно увлекался фотографией и даже изготавливал цветные снимки. С заданием Главка он справлялся успешно. Его книга «Судебная фотография» выходит в свет в 1940 году и также включается в программы учебных заведений Наркомата внутренних дел СССР. Уже после войны в 1948 году Вороновский возвращается к этой теме. По просьбе кафедры криминалистики Всесоюзного заочного юридического института он готовит пособие-практикум для студентов-заочников².

По-видимому, изыскания Вороновского не ограничиваются криминалистической (или, как ее называли в те годы, «уголовной») техникой. В одном из служебных документов Вороновский упоминает о подготовке работы «Осмотр места происшествия», якобы изданной в 1943 году, но отыскать это пособие или хотя бы ссылку на него нам не удалось. Н. Д. Вороновский поддерживает связь с московскими коллегами, становится известным в научных кругах. Отмечают Николая Дмитриевича и на службе. Еще в 1925 году его премируют серебряным портсигаром. В 1927 году Н. Д. Вороновский награждается почетным знаком Крымского ЦИКа, а еще через три года – Почетной грамотой Главного управления Милиции и личным оружием от ОГПУ Крыма. Однако известность и награды блекнут перед его «темным прошлым». В 1939 году Николай Дмитриевич, которому еще не исполнилось и 40 лет, вынужден уйти на пенсию «по выслуге лет». Вороновский продолжает заниматься любимым делом – фотографией, работая инструктором-консультантом Крымского государственного фотографического треста. Однако не проходит и года, как молодого пенсионера вновь отзывают на службу. Он восстанавливается в должности старшего эксперта уголовного розыска Управления Рабоче-Крестьянской милиции НКВД Крымской АССР.

В трудные годы войны Вороновский по указанию УНКВД работает в прифронтовой полосе. В 1942 году он переправляется во временно освобожденную от врага Керчь, затем работает на Кавказе. Его деятельность отмечена медалью «За оборону Кавказа». Вороновский организует работу по подготовке научно-технических кадров в НКВД Кабардино-Балкарской АССР, возглавляет паспортный

¹ Крылов И.Ф., Басаргин А.И. Розыск, дознание, следствие. Л., 1984. С. 37.

² Вороновский Н.Д. Судебная фотография. Практикум для заочников. Под ред. Проф. Н.В. Терзиева. М.: 1948. – 16с.

отдел республики. Помимо основной работы, Николай Дмитриевич преподает криминалистику в школе инструкторов служебного собаководства в г. Нальчике. В апреле 1944 года сразу после освобождения полуострова от фашистов Вороновский возвращается в Крым. Он продолжает службу более 10 лет в должности начальника паспортного отдела Крымской милиции. Его заслуги высоко оценены. Николай Дмитриевич Вороновский награжден двумя орденами Красного Знамени. Он кавалер высшей в то время награды страны – ордена Ленина.

Опубликовав результаты поисков¹, мы обратились ко всем, кто мог знать этого человека, надеясь узнать об этом практике и педагоге от его учеников. Однако откликнулись лишь знакомые Николая Дмитриевича и его племянница, которые охарактеризовали Н.Д. Вороновского как очень эрудированного, общительного человека, старавшегося всегда быть среди молодежи, являвшегося сторонником всего нового и прогрессивного. Написал и профессор Р.С. Белкин, который в свое время искал информацию о крымском криминалисте для своей энциклопедии. Нам была приятна похвала патриарха отечественной криминалистики за сохранение памяти о Вороновском – этом «достойном человеке и незаурядном криминалисте». Дальнейшие изыскания позволили получить еще несколько свидетельств и документов. О Николае Дмитриевиче есть упоминание на одном из стендов музея милиции Севастополя. Но фото криминалиста и краткая подпись не дают нам представления о его научной и педагогической деятельности. Музей же Крымской милиции к нашему стыду прекратил свое существование после смерти его хранителя - бывшего сотрудника угрозыска П. И. Качуры, и большая часть его фондов была утрачена. К счастью уцелел фотоальбом «Школа подготовки среднего начсостава рабоче-крестьянской милиции Крымской АССР.1933 год», переданный музею именно Н.Д. Вороновским, с его комментарием. Это было большой находкой, потому как на фотографиях изображены и сам приватный преподаватель и плоды его педагогической деятельности. Так интерьер кабинета криминалистики (видимо тот, что упоминается в личном деле Вороновского) содержит стенды с обстоятельной информацией о правилах составления словесного портрета, дактилоскопической регистрации преступников, о методиках борьбы с карманными кражами, мошенничеством, детской беспризорностью, богатые коллекции оружия, отмычек и орудий взлома. На фотоснимке занятий в летнем учебном центре школы, мы видим преподавателя Вороновского в палатке-аудитории на занятиях по дактилоскопии. Схема пальцевого узора, мелом выполненная преподавателем, с разметкой всех потоков и особенностей, свидетельствует о высоком профессионализме педагога-практика.

К сожалению, нам не удалось отыскать большей части работ Н.Д. Вороновского. Из-за грифа «Только для работников НКВД» в общие фонды

¹ Михайлов М.А., Грачев Э.А. Криминалист// Весы Фемиды.-1998.-№1.- С.57-58; Михайлов М. А. Н.Д. Вороновский – ученый, практик и преподаватель криминалистики // 350-річчя відродження української державності: Минуле та сучасне: Всеукр. наук. конф.: Доп. I повідом. – 1998.- С.31-33.

библиотек они не попали¹. Неизвестна и судьба шести тетрадей с воспоминаниями Н.Д. Вороновского, которые, судя по записям в Главной книге музея крымской милиции, были от него получены.

Сквозь призму десятилетий трудно однозначно оценивать деятельность человека в те времена, тем более что он нес службу в органах НКВД в самый разгар репрессий. Нельзя однозначно расценить как заслугу и его работу по выявлению авторов антисоветских карикатур и листовок. Кто-то может усомниться в законности действий начальника паспортного отдела Крыма в период депортации. Однако ложные наветы и подозрения так часто возникали на жизненном пути Вороновского, что будь он сейчас жив, то точно смог бы выстоять и стряхнуть с себя все эти наговоры и обвинения. Несмотря на то, что социальное происхождение и служба в Белой армии на протяжении всей жизни ставилась ему в вину, Николай Дмитриевич Вороновский плодотворно работал на протяжении всей своей службы и его вклад в отечественную криминалистику очевиден.

Скончался Н.Д. Вороновский 22 января 1981 года в г. Симферополе.

---

¹ Удалось найти лишь фотографию титульных листов этих изданий, сделанную самим автором.

РЕЦЕНЗИИ

УДК 351.74(031)

Тимощук О. В.

НОВА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ПРАЦЯ У ГАЛУЗІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІЦЕЇСТИКИ

Другий том „Міжнародної поліцейської енциклопедії”, який має назву „Права людини у контексті поліцейської діяльності”, виданий у рамках Державної програми „Правове забезпечення розбудови держави”, вражає широтою постановки задач: в цій роботі розглядаються нові підходи щодо розуміння прав і свобод людини, їх глобального зв'язку з розвитком у сфері міжнародного та європейського співробітництва; досліджуються проблематика поліцейської діяльності у контексті захисту прав і свобод людини та громадянина, єдині європейські напрями та принципи у галузі функціонування та відповідальності поліції для забезпечення безпеки та дотримання прав людини; висвітлюються міжнародні системи захисту прав людини, зокрема – європейських механізмів, ролі поліції у захисті прав людини, демократії та законності тощо.

Кожен з цих аспектів представлений у декількох вимірах, що дозволяють коректно використати компаративний підхід, покладений у підґрунтя цього видання. Імпонує наукова толерантність та культура авторів у викладенні наукового матеріалу, термінів та концептуальних напрацювань.

Виходячи з об'єктивних реалій нашого сьогодення, що потребують якісно нових підходів у діяльності правоохоронних органів, представлений енциклопедичний матеріал містить поняття, які розкривають забезпечення прав і свобод людини у процесі конкретної поліцейської діяльності -оперативно-розшукової, слідчої, адміністративної та іншої. Зазначене, на наш погляд, робить унікальним це видання. Адже аксіологічне значення сьогодення України полягає в тому, що наша держава своїм першочерговим завданням визнає забезпечення та охорону прав і свобод людини. Априорі сутність держави розкривається через її політику в галузі прав людини. Але реалізація прав залежить не тільки від держави, а й від рівня загальноправової культури суспільства і особистості. Формування останнього базується на принципово нових науково-теоретичних засадах, спрямованими насамперед на обґрунтування пріоритету особи в шкалі гуманітарних цінностей, обумовленості невід'ємного обов'язку держави із захисту людини й забезпечення її прав. Просвіта в галузі прав людини для кожного члена соціуму - шлях до суспільства гармонії та злагоди, тому що права людини - це одна з атрибутивних властивостей особистості.

Для реального відтворення прав і свобод людини не достатньо тільки їх проголошення та закріплення правом. Права вимагають забезпечення та захисту. Саме ці потреби й обумовили безпосередній зв'язок прав людини з усіма аспектами правоохоронної діяльності. Охорона і дотримання прав людини – важлива частина

роботи правоохоронних органів, оскільки вони при виконанні своїх повноважень не тільки зобов'язані поважати права людини, але й покликані активно захищати їх.

У реформах, які сьогодні відбуваються в органах внутрішніх справ, особливу увагу приділяють правам і свободам людини. Це обумовлено, принаймні, трьома факторами. По-перше, це рекомендації Ради Європи урядам країн-членів керуватися в своєму внутрішньому законодавстві та практиці, а також в кодексі поведінки для поліції, принципами, що викладені в Європейському кодексі поліцейської етики, з метою забезпечення поступового введення їх в практику та більш широкого їх розповсюдження. По-друге, принципи, на яких ґрунтуються права людини – повага до людської гідності, універсальність, невід'ємність і рівність, постають найважливішими гуманістичними передумовами, що формують основу для відносин між державою і народом, тим, хто відтворює владні повноваження і тим, від імені кого це робиться. По-третє, довіра населення до правоохоронних органів безпосередньо пов'язана з позицією та поведінкою правоохоронних органів до населення й особливо до дотримання ними людської гідності та основних прав і свобод в тому вигляді, в якому вони закріплені у Конституції України, міжнародних актах з прав людини.

Разом з цим, важливим є і той факт, що права людини мають безпосередній позитивний вплив на діяльність правоохоронних органів, оскільки захист прав людини є функцією ОВС, а вимога поваги до прав людини впливає на засоби, якими вони виконують всі свої функції. Визнаючи забезпеченість прав і свобод людини й громадянина реальним показником глибини демократичних процесів, що відбуваються в державі, обумовили нові вимоги до діяльності правоохоронних органів, до формування у співробітників професійних та моральних якостей. Адже ефективність виконання покладених на них завдань залежить не лише від їх правової, спеціальної професійної підготовки, але й від рівня морально-етичної культури. Йдеться про утвердження нової філософії правоохоронної діяльності, що ґрунтується на засадах поваги до людської індивідуальності, дотриманні та непорушенні прав і свобод людини.

Однак, цінність енциклопедії не є вичерпною зазначеними обставинами. На відміну від інших подібних видань, у рецензованій роботі не просто розглядаються функції поліції у контексті захисту прав людини, а й визначаються кола проблем та питань середовища дотримання деонтологічних поліцейських принципів. Прикладом можуть слугувати визначення кола проблем, пов'язаних із регламентацією норм поліцейської етики на міжнародному рівні, правовим нігілізмом, як наслідком порушення прав і свобод людини, нагальними потребами у підвищенні правової підготовки працівників правоохоронних органів на основі сконцентрованого міжнародного досвіду. Зміст роботи та розуміння складних теоретичних проблем добре сприймається завдяки логічно структурованому матеріалу, його систематизації, що слугує найбільш глибокому та зрозумілому сприйняттю загальної думки та конкретних позицій.

Орієнтуючись на філософські моделі прав і свобод людини, що створені в рамках світової правової науки, не тільки переглянута діяльність органів внутрішніх справ крізь призму такого поняття, а й проаналізована одна з моделей поліцейської служби

„Служіння громадськості”, що, з одного боку, є одним з пропонуванних шляхів подолання недоліків наявних раніше моделей щодо відповідальності поліції за безпеку громадян і суспільства. А з іншого – реальне представлення нових теоретичних підходів щодо формування нового поліцейського, нових методів роботи, формування нових.

На особливу увагу, заслуговують теми, такі як: „Захист прав уразливих верств населення у правоохоронній діяльності”, „Діяльність правоохоронних органів щодо захисту прав осіб – національних, етнічних та релігійних меншин”, „Діяльність правоохоронних щодо захисту людини від дискримінації” є принципово новими, на які досі окремо не акцентувалася увага.

В межах невеликої рецензії неможливо охарактеризувати всі сторони презентованої роботи. В цілому, другий том „Права людини у контексті поліцейської діяльності” десяти томної „Міжнародної поліцейської енциклопедії” дає дослідникам поліцейської деонтології найцінніший матеріал, який вдало поєднує в собі якості енциклопедії, монографії, навчального посібника і довідкового матеріалу, що вміщує високий інформаційний потенціал для дослідження проблеми захисту прав людини. Матеріал видання допомагає більш глибоко зрозуміти філософію поліцейської деонтології, сприяє розширенню досліджень проблематики забезпечення прав і свобод людини в конкретних правових науках, де ці питання не ставились, або вивчались вкрай фрагментарне та епізодично.

АННОТАЦИИ

Аверьянова Т. В. **Внутреннее убеждение эксперта как рациональная основа его нравственности** // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 143-148.

В статье рассматривается проблема внутреннего убеждения эксперта в его нравственном значении, источниках и взаимосвязи со степенью уверенности в истинности выводов. Рассматривается роль интуиции и внушения в формировании внутреннего убеждения, возможность существования коллективного внутреннего убеждения экспертов, производящих комиссионные и комплексные исследования.

Ключевые слова: внутреннее убеждение эксперта, этика эксперта, интуиция.

Беляев В. П. **Об оптимизации надзора в современной России** // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 195-202.

Автор пытается на примере российской прокуратуры рассмотреть отдельные проблемные вопросы надзора и направления его оптимизации. Предлагается изменить порядок назначения прокуроров; ограничить властное вмешательство вышестоящих прокуратур в деятельность нижестоящих; немедленно приостанавливать действием опротестованного прокурором нормативно правового акта и другие пути оптимизации прокурорского надзора.

Ключевые слова: прокурорский надзор, протест прокурора, назначение прокуроров.

Головатенко В. И. **Взаимоотношения главы государства и судебной власти: сравнительно-правовой аспект** // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 10-22.

В статье представлен сравнительно-правовой аспект взаимоотношений главы государства и судебной власти. Президент Украины и органы судебной власти не имеет прямого влияния друг на друга. Их взаимоотношения имеют опосредствованный характер. Однако, основным заданием как Президента Украины, так и органов судебной власти должно быть эффективное функционирование системы защиты конституционных прав и свобод человека.

Ключевые слова: судебная власть, глава государства, защита прав и свобод.

Грозовский И. Н. **Этнонациональный фактор в зарождении становлении и развитии Запорожской Сечи** // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 62-69.

В статье рассматриваются основные причины возникновения Запорожской Сечи. Автор делает вывод, что Запорожье сыграло значительную роль в деле консолидации украинского народа, а именно, в формировании его национального

типа. Основной причиной зарождения и развития Запорожской Сечи являлся этнонациональный фактор.

Ключевые слова: консолидация украинского народа, этнонациональный фактор, история Запорожской Сечи.

Гудзь Л. В. Проблемы финансирования выборов в Украине // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 37-41.

Представлен анализ конституционно-правового регулирования общественных отношений в сфере финансирования выборов в Украине. А также автор приходит к выводу, что сегодня в Украине еще не сформировалась достаточно развитая система избирательного законодательства. Основным заданием украинского законодательства является принятие единого кодифицированного нормативного правового акта о выборах в форме кодекса о выборах.

Ключевые слова: избирательное законодательство, финансирование выборов, кодекс о выборах.

Заец И. А. Правовое регулирование земельных отношений в Крымской Советской Социалистической республике (апрель-июнь 1919 г.) // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 83-89.

В статье автор дает анализ основных правовых актов, регулировавших земельные отношения в Крымской Советской Социалистической республике на протяжении апреля – июня 1919 г.

Ключевые слова: Крымская ССР, земельные отношения, земельное право.

Заулочная С. А. Политико-правовые предпосылки формирования Крымской автономии в 1921 г. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 70-82.

В статье анализируются основные политико-правовые предпосылки формирования Крымской автономии в 1921 г. Дается краткий анализ историографии по данной проблеме.

Ключевые слова: Крымская автономия, гражданская война в России, крымская государственность.

Зорин Г. А., Зорин Р. Г. Криминалистические технологии многовариантных информационных типовых программ допросов (с преактивным эффектом) // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 149-152.

Авторы, известные своими неординарными эвристическими разработками в криминалистике, и на этот раз предлагают технологии, позволяющие существенно облегчить работу следователя при производстве допросов и повысить их эффективность. Раскрывается сущность многовариантных типовых программ

допросов, их достоинства и цели разработки. Прогнозируется эффект от внедрения их в следственную практику.

Ключевые слова: тактика допроса, алгоритмы расследования, эвристика.

Исаев А. М. Значение воли и волеизъявления в договоре дарения // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 128-134.

В статье рассматривается история договорного оформления актов дарения, анализируются различные точки зрения на соотношения воли и волеизъявления сторон в договоре дарения. Автор приходит к выводу, что эти категории имеют решающее значение для определения отношений дарения как договора. Гражданское законодательство требует упорядочения норм регулирующих формы волеизъявления для предупреждения возможных споров в гражданском обороте.

Ключевые слова: договор дарения, волеизъявление в гражданском праве, история договорного оформления дарения.

Исютин-Федотков Д. В. Получение образцов для сравнительного исследования как элемент системы следственных действий // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 168-174.

Раскрывается природа получения образцов для сравнительного исследования как элемент системы следственных действий. Дискутируется мнение об отнесении этой процедуры к вспомогательным предследственным действиям, предваряющим проведение экспертизы. Предлагается система основных и факультативных признаков следственного действия.

Ключевые слова: образцы для сравнительного исследования, предследственные действия, криминалистическая тактика.

Клименко Н. И. Совершенствование подготовки следователей как условие оптимизации расследования // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 203-208.

Анализируются проблемы повышения качества подготовки следователей. На основании анкетирования 450 следователей прокуратуры и ОВД, автор вскрывает недостатки вузовской подготовки специалистов этого профиля. Предлагается широкое внедрения в практику подготовки новых прогрессивных методов, с учетом компьютеризации труда следователя, широкого использования им различных банков данных, программ, разработанных для автоматизированных рабочих мест следователя.

Ключевые слова: подготовка следователей, компьютеризация труда следователя, автоматизированное рабочее место следователя.

Крикун В. Г. Истинно-православные христиане и «общественность» 1961-1965 гг. (по материалам центрального Черноземья) // Ученые записки

Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 54-61.

Антицерковная политика Советского Союза стимулировала появление тайных церковных общин. Среди них наиболее влиятельным становится истинно-православное христианство. В статье автор анализирует основные направления антирелигиозной кампании, которая, несмотря на радикальные меры, не смогла решить проблему «религиозного сектанства».

Ключевые слова: религиоведение, церковная политика СССР, «истинно-православные» христиане.

Марушев А. Д. К вопросу о формах взаимодействия следователя и специалиста – бухгалтера в процессе расследования экономических преступлений // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 153-160.

Особенности способов совершения экономических преступлений требует плотного взаимодействия следователя со специалистом-бухгалтером. Рассматриваются конкретные цели и задачи использования специальных бухгалтерских знаний при расследовании. Автор анализирует формы такого взаимодействия классифицируя их на общие, процессуальные и непроцессуальные.

Ключевые слова: судебно-бухгалтерская экспертиза, взаимодействие следователя и специалиста, экономические преступления.

Мельников А. В. Подоходный налог в годы второй мировой войны на оккупированной Германией территории Украины и Крыма // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 98-103.

Анализируется финансовая политика нацистской Германии в области подоходного налога с населения оккупированного Крыма.

Ключевые слова: подоходный налог, оккупационный режим, Крым и Украина в войне.

Михайлов М. А. Николай Дмитриевич Вороновский // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 209-214.

В статье рассказывается о жизни и деятельности одного из организаторов криминалистической службы в органах внутренних дел руководителе научно-технической службы крымской милиции, авторе одного из первых учебников по уголовной технике для учебных заведений НКВД и погранохраны Н.Д. Вороновском(1900-1981). Приведены малоизвестные факты, обнаруженные в местных архивах.

Ключевые слова: история криминалистики, криминалистическая техника.

Новикова С. О. Конституционные проекты П. И. Пестеля и Н. М. Муравьева как объект историко-правового исследования // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 109-113.

Автор обращает внимание на новый аспект изучения «Русской правды» декабристов - источниковедческий. Авторство этого конституционного проекта, его совершенствование по мере обсуждения в кругу тайных обществ, поиск полного текста этого документа, проблемы, которые поднимает автор в настоящей статье.

Ключевые слова: декабристы, «Русская правда», конституционные проекты.

Омельянчук И. В. Национальный вопрос в идеологии черносотенных партий // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 90-97.

Черносотенные партии стремились блокировать развернувшиеся в России процессы национальной самоидентификации, понимая что за ним последует процесс самоопределения новообразованных наций, ведущий к распаду Российской империи и созданию новых независимых государств.

Ключевые слова: Черносотенные партии, национализм, распад Российской империи.

Орлов А. Н. Значение изучения истории развития законодательства о лечебных и оздоровительных местностях для становления рекреационного права // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 184-194.

Анализируется генезис нормативно-правовой базы о курортных местностях как источник формирования новой отрасли права – рекреационного права. Подчеркивается важность изучения истории законодательства в этой сфере для совершенствования правовой охраны рекреационных объектов. Предлагается создание территориальных рекреационных систем со своими органами управления и обслуживания.

Ключевые слова: рекреационное право, новые отрасли права, территориальные рекреационные системы.

Орлов Н. А. Учет экологического фактора в законодательстве Украины по осуществлению хозяйственной деятельности в условиях рынка // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 175-183.

Подчеркивается исключительность экологических отношений, на которые нельзя автоматически распространять отношения рыночные при решении хозяйственных задач.

Ключевые слова: экологическое право, хозяйственная деятельность, право рыночной экономики.

Пацкевич А. П. К вопросу оценки эффективности информационно-криминалистического обеспечения правоохранительной деятельности в республике Беларусь // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 161-167.

Автор рассматривает критерии определения эффективности криминалистической регистрации на примере правоохранительных органов Республики Беларусь. Для анализа используется произвольная выборка из 340 уголовных дел и опрос практических работников. Автор приходит к выводу о необходимости принятия единого нормативного акта о криминалистическом учете; о переходе от традиционных банков данных к экспертным системам, предоставляющим инициатору запроса набор альтернативных вариантов.

Ключевые слова: банки данных в юриспруденции, экспертные системы, криминалистическая регистрация.

Пацкевич А. П., Стороженко С. Н. Исторические предпосылки зарождения уголовной регистрации // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 47-53.

Анализируется начальный период развития криминалистической регистрации. Делается вывод о том, что он является основным, первичным и всеохватывающим средством криминалистической техники, из которого в дальнейшем в результате дифференциации и специализации обособились ее современные отрасли. В статье приводятся примеры регистрации преступников в виде членовредительства и клеймения, как исторические предпосылки зарождения уголовной регистрации.

Ключевые слова: история криминалистической регистрации, клеймение преступников, членовредительские наказания.

Ротань В. Г. Проблема системы права и творческий потенциал трудового права // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 114-122.

Рассматривается вопрос совершенствования системы права и места в этой системе такие отрасли как трудовое право. Автор предлагает определить это место через уточнение предмета и методов трудового права.

Ключевые слова: система права, предмет трудового права, метод трудового права.

Рубаник В. Е. К вопросу о «российской», «украинской» и «восточнославянской» традициях частнопроводного регулирования отношений собственности // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 123-127.

В статье обозначена проблема выбора концепций правового регулирования отношений собственности в нашей стране в постсоветский период. Не имея опыта трансформации командной экономики в рыночную наша страна переживает значительные трудности и терпит перекося, при которых в отношениях собственности главную роль играет не предприниматель, а госчиновник, не конкуренция, а монопольные структуры.

Ключевые слова: право собственности, частноправовое регулирование правоотношений, право рыночной экономики.

Рыжаков А. П. Понятие обвиняемого в российском уголовном процессе // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 135-142.

В статье анализируется понятие обвиняемого как одно из ключевых в уголовном процессе. Рассматриваются недостатки правового регулирования статуса этого участника расследования на примере российского законодательства. Отмечается необходимость регулирования статуса обвиняемого на судебной стадии по делам частного обвинения.

Ключевые слова: понятие обвиняемого статус обвиняемого, дела частного обвинения,

Скакун О. Ф. Метод интерпретации правовой теории и правовой нормы: схожесть и отличие // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 3-9.

В работе рассматривается методология толкования права в общетеоретическом аспекте в единстве с методами толкования (интерпретации) конкретных норм права как идеальных моделей поведения. Указывается общеметодологическое содержание данных подходов и различия, обусловленные теоретической и практико-прикладной сферами.

Ключевые слова: методология толкования права, интерпретация норм права, теория интерпретации.

Тодыка А. Ю. Тенденции развития правовой политики государства в сфере народовластия // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 28-36.

Государственно-правовая практика, развитие конституционно-правовых процессов на постсоветском пространстве в сфере избирательных отношений требуют четкого анализа тенденций развития правовой политики государства в сфере народовластия. Автор делает вывод о том, что сегодня в действующем законодательстве Украины широко и обоснованно закрепляется механизм реализации народовластия, основные политические права и свободы гражданина. Но при этом в практике существует немало нарушений.

Ключевые слова: правовая политика, народовластие, права человека.

Трифонов С. Г. Регулирование наследственных отношений на украинских землях в XVI – первой половине XVII в. по польскому праву // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 42-46.

Автор выявляет характерные черты наследственных отношений в Украине в период польского права, а именно ограничение прав женщин при наследовании недвижимости, отличие городского наследственного права от земского, самостоятельность формирования брачного права, существования института вины. Делается ударение на регулировании наследственных отношений в городском праве Речи Посполитой как магдебургским, так и хелминским правом.

Ключевые слова: наследственное право, польское право, магдебургское право, хелминское право.

Трофимчук С. А. Судебная реформа 1864 года и ее влияние на формирование основ правового государства в России и Украине // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 104-108.

Характеризуются основные направления судебной реформы 1864 г. и особенности ее проведения на Украине и в России. Судебная реформа стала важным этапом на пути к правовому государству и положила начало процессу кардинальных изменений в общественном сознании.

Ключевые слова: правовое государство, судебная реформа 1864, суд присяжных.

Чуб А. А. Конституционные основы права граждан Украины на обращение // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2005. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 23-27.

Важным политическим правом, обеспечивающим участие граждан Украины в управлении государственными делами, является право гражданина на обращение к органам государственной власти, их должностным и служебным лицам. Проанализировав основные функции обращения граждан Украины, автор приходит к выводу, что они выполняют тройную функцию.

Ключевые слова: права граждан, обращение в органы власти, народовластие.

АНОТАЦІЇ

Авер'янова Т. В. **Внутрішнє переконання експерта як раціональна основа його моральності** // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 143-148.

В статті розглядається проблема внутрішнього переконання експерта у його етичному значенні, джерелах і взаємозв'язку із ступенем упевненості в істинності висновків. Розглядається роль інтуїції і навіювання у формуванні внутрішнього переконання, можливість існування колективного внутрішнього переконання експертів, що проводять комісійні і комплексні дослідження.

Ключові слова: внутрішнє переконання експерта, етика експерта, інтуїція.

Беляєв В. П. **Щодо оптимізації нагляду в сучасній Росії** // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 195-202.

Автор на прикладі діяльності російської прокуратури розглядає окремі проблемні питання нагляду і напряму його оптимізації. Пропонується змінити порядок призначення прокурорів; обмежити владне втручання вищих прокуратур в діяльність нижчих; негайно припиняти дію опротестованого прокурором нормативно правового акту і інші шляхи оптимізації прокурорського нагляду.

Ключові слова: прокурорський нагляд, протест прокурора, призначення прокурорів.

Головатенко В. І. **Взаємовідносини глави держави і судової влади: порівняльно-правовий аспект** // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 10-22.

В статті подається порівняльно-правовий аспект взаємовідносин глави держави і судової влади. Президент України і органи судової влади не мають прямого впливу одне на одного. Їх взаємовідносини мають опосередкований характер. Але головним завданням як Президента України, так і органів судової влади має бути ефективне функціонування системи захисту конституційних прав і свобод людини.

Ключові слова: судова влада, глава держави, захист прав і свобод.

Грозовський І. М. **Етнонаціональний чинник у становленні та розвитку Запорозької Січі** // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 62-69.

В статті розглядаються основні причини виникнення Запорозької Січі. Автор доходить висновку, що Запоріжжя відіграло значну роль у справі консолідації українського народу, а саме, у формуванні його національного типу. Основною причиною становлення та розвитку Запорозької Січі є етнонаціональний чинник.

Ключові слова: консолідація українського народу, етнонаціональний чинник, історія Запорозької Січі.

Гудзь Л. В. Проблеми фінансування виборів в Україні // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 37-41.

Подано аналіз конституційно-правового регулювання суспільних відносин в сфері фінансування виборів в Україні. Автор доходить висновку, що сьогодні в Україні ще не сформувалась достатньо розвинута система виборчого законодавства. Основним завданням українського законотворення є прийняття єдиного кодифікованого нормативного правового акту про вибори у формі Виборчого кодексу.

Ключові слова: виборче законодавство, фінансування виборів, кодекс про вибори.

Засць І. О. Правове регулювання земельних відносин у Кримській Радянській Соціалістичній республіці (квітень-червень 1919 р.) // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 83-89.

В статті автор дає аналіз основних правових актів, що регулювали земельні відносини у Кримській Радянській Соціалістичній республіці протягом квітня – червня 1919 р.

Ключові слова: Кримська РСР, земельні відносини, земельне право.

Заулочна С. А. Політико-правові передумови формування Кримської автономії в 1921 р. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 70-82.

В статті аналізуються основні політико-правові передумови формування Кримської автономії в 1921 р. Дається короткий аналіз історіографії по даній проблемі.

Ключові слова: Кримська автономія, громадянська війна в Росії, кримська державність.

Зорін Р. А., Зорін Р. Г. Криміналістичні технології багатоваріантних інформаційних типових програм допитів (з преактивним ефектом) // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 149-152.

Автори, відомі своїми неординарними евристичними розробками в криміналістиці, і цього разу пропонують технології, що дозволяють істотно полегшити роботу слідчого при виробництві допитів і підвищити їх ефективність. Прогнозується ефект від упровадження їх в слідчу практику.

Ключові слова: тактика допиту, алгоритми розслідування, евристика.

Ісаєв А. М. Значення волі та волевиявлення у договорі дарування // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 128-134.

У статті розглядається історія договірної оформлення актів дарування, аналізуються різні точки зору на співвідношення волі і волевиявлення сторін в договорі дарування. Автор приходить до висновку, що ці категорії мають вирішальне значення для визначення відносин дарування як договору. Цивільне законодавство вимагає впорядкування норм регулюючих форми волевиявлення для попередження можливих суперечок в цивільному обороті.

Ключові слова: договір дарування, волевиявлення в цивільному праві, історія договірної оформлення дарування.

Ісютін-Федотков Д. В. Отримання зразків для порівняльного дослідження як елемент системи слідчих дій // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 168-174.

Розкривається природа отримання зразків для порівняльного дослідження як елемент системи слідчих дій. Дискутується думка про віднесення цієї процедури до допоміжних передслідчих дій, що передують проведенню експертизи. Пропонується система основних і факультативних ознак слідчої дії.

Ключові слова: зразки для порівняльного дослідження, передслідчі дії, криміналістична тактика.

Клименко Н. І. Вдосконалення підготовки слідчих як умова оптимізації розслідування // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 203-208.

Аналізуються проблеми підвищення якості підготовки слідчих. На підставі анкетування 450 слідчих прокуратури і ОВС, автор розкриває недоліки вузівської підготовки фахівців цього профілю. Пропонується широке запровадження в практику підготовки нових прогресивних методів, з урахуванням комп'ютеризації праці слідчого, широкого використання ним різних банків даних, програм, розроблених для автоматизованих робочих місць слідчого.

Ключові слова: підготовка слідчих, комп'ютеризація праці слідчого, автоматизоване робоче місце слідчого.

Крикун В. Г. Істинно-православні християни і «громадськість» 1961-1965 рр. (за матеріалами центрального Чернозем'я) // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 54-61.

Антицерковна політика Радянського Союзу стимулювала появу таємних церковних общин. Серед них найвпливовішим стає істинно-православне християнство. В статті автор аналізує основні напрями антирелігійної кампанії, яка,

не дивлячись на радикальні заходи, не змогла розв'язати проблему «релігійного сектантства».

Ключові слова: релігієзнавство, церковна політика СРСР, «істинно-православні» християни.

Марушев А. Д. До питання про форми взаємодії слідчого і фахівця – бухгалтера в процесі розслідування економічних злочинів // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 153-160.

Особливості способів здійснення економічних злочинів вимагає щільної взаємодії слідчого з фахівцем-бухгалтером. Розглядаються конкретні мета і завдання використання спеціальних бухгалтерських знань при розслідуванні. Автор аналізує форми такої взаємодії класифікуючи їх на загальні, процесуальні і непроцесуальні.

Ключові слова: судово-бухгалтерська експертиза, взаємодія слідчого і фахівця, економічні злочини.

Мельников А. В. Прибутковий податок в роки другої світової війни на окупованій Німеччиною території України і Криму // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 98-103.

Аналізується фінансова політика нацистської Німеччини в сфері прибуткового податку з населення окупованого Криму.

Ключові слова: прибутковий податок, окупаційний режим, Крим і Україна у війні.

Михайлов М. А. Микола Дмитрович Вороновський // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 209-214.

У статті розглянуто про життя і діяльність одного з організаторів криміналістичної служби в органах внутрішніх справ, керівника науково-технічної служби кримської міліції, автора одного з перших підручників з криміналістичної техніки для навчальних закладів НКВС і прикордонної охорони М. Д. Вороновського (1900-1981). Приведені маловідомі факти, знайдені в місцевих архівах.

Ключові слова: історія криміналістики, криміналістична техніка.

Новікова С. О. Конституційні проекти П. І. Пестеля та Н. М. Муравйова як об'єкт джерелознавчого історико-правового дослідження // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 109-113.

Автор звертає увагу на новий аспект вивчення «Російської правди» декабристів – джерелознавчий. Уточнено авторство цього конституційного проекту, його вдосконалення у контексті обговорення в колі таємних товариств.

Ключові слова: декабристи, «Російська правда», конституційні проекти.

Омельянчук І. В. Національне питання в ідеології чорносотенних партій // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 90-97.

Чорносотенні партії прагнули блокувати процеси національної самоідентифікації, що розгорнулися в Росії, розуміючи що за ним розпочнеться процес самовизначення новоутворених націй, ведучий до розпаду Російської імперії і створення нових незалежних держав.

Ключові слова: Чорносотенні партії, націоналізм, розпад Російської імперії.

Орлов А. М. Значення вивчення історії розвитку законодавства про лікувальні і оздоровчі місцевості для становлення рекреаційного права // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 184-194.

Аналізується генезис нормативно-правової бази про курортні місцевості як джерело формування нової галузі права – рекреаційного права. Підкреслюється важливість вивчення історії законодавства в цій сфері для вдосконалення правової охорони рекреаційних об'єктів. Пропонується створення територіальних рекреаційних систем з своїми органами управління і обслуговування.

Ключові слова: рекреаційне право, нові галузі права, територіальні рекреаційні системи.

Орлов М. О. Облік екологічного чинника в законодавстві України по здійсненню господарської діяльності в умовах ринку // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 175-183.

Підкреслюється винятковість екологічних відносин, на які не можна автоматично поширювати відносини ринкові при рішенні господарських задач.

Ключові слова: екологічне право, господарська діяльність, право ринкової економіки.

Пацкевич А. П. До питання оцінки ефективності інформаційно-криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності в республіці Білорусь // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 161-167.

Автор розглядає критерії визначення ефективності криміналістської реєстрації на прикладі правоохоронних органів Республіки Білорусь. Для аналізу використовується довільна вибірка з 340 кримінальних справ і опит практичних працівників. Автор приходить до висновку про необхідність ухвалення єдиного нормативного акту про криміналістський облік; про перехід від традиційних банків даних до експертних систем, що надають ініціатору запиту набір альтернативних варіантів.

Ключові слова: банки даних в юриспруденції, експертні системи, криміналістична реєстрація.

Пацкевич А. П., Стороженко С. Н. Історичні передумови зародження кримінальної реєстрації // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 47-53.

Аналізується початковий період розвитку криміналістичної реєстрації. Робиться висновок про те, що він є основним, первинним і всеохоплюючим засобом криміналістичної техніки, з якого надалі в результаті диференціації і спеціалізації відокремилися її сучасні галузі. В статті наводяться приклади реєстрації злочинців у вигляді членушкодження і таврування, як історичні передумови зародження кримінальної реєстрації.

Ключові слова: історія криміналістичної реєстрації, таврування злочинців, членушкодницькі покарання.

Рижаків О. П. Поняття обвинуваченого в російському кримінальному процесі // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 135-142.

В статті аналізується поняття обвинуваченого як одне з ключових в кримінальному процесі. Розглядаються недоліки правового регулювання статусу цього учасника розслідування на прикладі російського законодавства. Наголошується на необхідності регулювання статусу обвинуваченого на судовій стадії у справах приватного звинувачення.

Ключові слова: поняття обвинуваченого статус обвинуваченого, справи приватного звинувачення,

Ротань В. Г. Проблема системи права і творчий потенціал трудового права // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 114-122.

Розглядається питання вдосконалення системи права і місця в цій системі таке галузі як трудове право. Автор пропонує визначити це місце через уточнення предмету і методів трудового права.

Ключові слова: система права, предмет трудового права, метод трудового права.

Рубаник В. Є. До питання про «російську», «українську» і «східнослов'янську» традицій приватноправового регулювання відносин власності // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 123-127.

В статті позначена проблема вибору концепцій правового регулювання відносин власності в нашій країні в пострадянський період. Не маючи досвіду трансформації командної економіки, в ринкову, наша країна переживає значні

труднощі і терпить перекося, при яких у відносинах власності головну роль виконує не підприємець, а держчиновник, не конкуренція, а монопольні структури.

Ключові слова: право власності, приватноправове регулювання правовідносин, право ринкової економіки.

Скакун О. Ф. Метод інтерпретації правової теорії і правової норми: схожість і відмінність. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 3-9.

У роботі розглядається методологія тлумачення права в загальнотеоретичному аспекті в єдності з методами тлумачення (інтерпретації) конкретних норм права як ідеальних моделей поведінки. Вказується на загальнометодологічний зміст даних підходів і відмінності, обумовлені теоретичною і практико-прикладною сферами.

Ключові слова: методологія тлумачення права, інтерпретація норм права, теорія інтерпретації.

Тодика О. Ю. Тенденції розвитку правової політики держави в сфері народовладдя // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 28-36.

Державно-правова практика, розвиток конституційно-правових процесів на пострадянському просторі в сфері виборчих відносин вимагають чіткого аналізу тенденцій розвитку правової політики держави в сфері народовладдя. Автор робить висновок, що сьогодні в діючому законодавстві України більш широко і ґрунтовно закріплюється механізм реалізації народовладдя, основні політичні права і свободи громадянина. Але при цьому в практиці є чимало порушень.

Ключові слова: правова політика, народовладдя, права людини.

Трифонов С. Г. Регулювання спадкових відносин в українських землях у XVI – першій половині XVII ст. за польським правом // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 42-46.

Автор виявляє характерні риси спадкових відносин в Україні у період польського права, а саме обмеження прав жінок при спадкуванні нерухомості, відмінність міського спадкового права від земського, самостійність формування шлюбного права. Наголошується на регулюванні спадкових відносин у міському праві Речі Посполитої як магдебурзьким, так і хелминським правом.

Ключові слова: спадкове право, польське право, магдебурзьке право, хелминське право.

Трофімчук С. А. Судова реформа 1864 року і її вплив на формування основ правової держави в Росії і Україні // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 104-108.

АНОТАЦІЇ

Характеризуються основні напрями судової реформи 1864 р. і особливості її проведення на Україні і в Росії. Судова реформа стала важливим етапом на шляху до правової держави і поклала початок процесу кардинальних змін в суспільній свідомості.

Ключові слова: правова держава, судова реформа 1864, суд присяжних.

Чуб О. О. Конституційні основи права громадян України на звернення
// Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – 2005. – Серія «Юридичні науки». – Т. 18 (57). – № 3. – С. 23-27.

Важливим політичним правом, що забезпечує участь громадян України в управлінні державними справами, є право громадянина на звернення до органів державної влади, їх посадових і службових осіб. Проаналізував основні функції звернення громадян України, автор доходить висновку, що вони виконують потрійну функцію.

Ключові слова: права громадян, звернення до органів влади, народовладдя.

SUMMARY

T. V. Averyanova. Expert's Inner Conviction as a Rational Background for His or Her Morality // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 143-148.

The article deals with the issue of expert's inner conviction, his or her moral values, sources and mutual relationship with the degree of the conviction that the opinion is true. The role of intuition and persuasion in the formation of inner conviction, a possibility of existence of collective inner conviction of experts performing commission and complex investigation are also examined.

Keywords: expert's inner conviction, expert's ethics, intuition.

V. P. Beliaiev. On Optimisation of Prosecutors' Supervision in Present-day Russia // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 195-202.

Some problem issues of prosecutors' supervision and orientations of its optimisation are dealt with. The author proposes to change the procedure for prosecutors' appointment, to restrict authoritative interference of higher prosecutors into activity of lower ones, without delay to suspend the effect of the normative legal act protested against by a prosecutor as well as other ways of optimisation of prosecutors' supervision.

Keywords: prosecutor's supervision, prosecutor's protest, prosecutor's appointment.

O. O. Chub. Constitutional Basis of the Right of Citizens of Ukraine to Petition // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 23-27.

The article deals with a major political right that ensures participation of citizens of Ukraine in managing state affairs, a citizen's right to file petitions to state authorities, their officers and officials. Upon analysing major functions of a petition of Ukrainian citizens, the author reaches a conclusion that they have three functions.

Keywords: rights of citizens, petition to the authorities, democracy.

V. I. Holovatenko. Mutual relations between the head of the state and judiciary: comparative legal aspect // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 10-22.

Comparative legal aspect of mutual relations between the head of the State and the judiciary is dealt with. The President of Ukraine and bodies of judicial power do not directly influence each other. Their relationship is of indirect character. However the main objective of both the President of Ukraine and bodies of judicial power shall be efficient functioning of the system of protection of constitutional human rights and freedoms.

Keywords: judiciary, head of the state, protection of rights and freedoms.

I. M. Hrozovsky. Ethno-national Factor in the Evolution and Development of Zaporizhian Sich // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 62-69.

SUMMARY

Major reasons for the emergence of the Zaporizhian Sich are dealt with. The author concludes that Zaporizhia played an important part in consolidation of the Ukrainian nation, i.e. in the formation of its national character, the ethno-national factor being the major reason for its evolution and development.

Keywords: consolidation of the Ukrainian nation, etnono-national factor, history of the Zaporozhian Sich.

L. V. Hudz'. Issues of elections funding in Ukraine. // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 37-41.

Constitutional legal regulation of public relations in the sphere of elections funding in Ukraine is dealt with. The author concludes that the system of electoral legislation has not been sufficiently developed in Ukraine. Major task of Ukrainian Law-makers is the adoption of a uniform normative legal act on elections in the form of Electoral Code.

Keywords: electoral legislation, elections funding, electoral code.

A. M. Isaiev. Significance of Will and Will Expression in a Contract for Donation // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 128-134.

History of contract execution of donation acts is dealt with as well as various opinions with regard to correlation of the parties' will and will expression in a contract for donation are analysed. The author concludes that these categories are of decisive significance for determining the donation relations as a contract. Civil legislation requires that the norms regulating forms of expressing will be well-ordered to prevent possible controversies in civil circulation.

Keywords: contract for donation, will expression in civil law, history of contractual execution of donation.

D. V. Isiutin-Fedotkov. Obtaining Samples for Comparative Investigation as an Element of the System of Investigative Actions // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 168-174.

The nature of obtaining samples for comparative investigation as an element of the system of investigative actions is dealt with. An opinion is debated concerning the assignment of this procedure to subsidiary pre-investigative actions that precede the conduct of expert examination. A system of principal and optional signs of investigative actions is proposed.

Keywords: samples for comparative investigation, pre-investigative actions, criminalistic tactics.

N. I. Klymenko. Improvement of Training Investigators as a Precondition of Investigation Optimisation // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 203-208.

Issues of improving the quality of training investigators are dealt with. On the basis of questionnaires of 450 investigators from prosecution offices and internal affairs departments the authors disclose shortcomings of training such specialists in higher educational institutions. Extensive application of new progressive methods is proposed to be introduced into such training, with due account of computerization of investigators' work, their access to various database elaborated specifically for investigators' workplaces.

Keywords: investigator's training, computerizing of investigator's labour, investigator's workstation.

V. H. Krykun. Genuine Orthodox Christians and "The Public" of 1961-1965 (Based on Materials of Central Black Soil Regions) // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 54-61.

Anti-religious policy of the Soviet Union encouraged the emergence of secret church parishes, genuine Orthodox Christianity becoming the most influential one among them. The author analyses major orientations of anti-religious campaign, which in spite of the drastic measures taken, was unable to resolve the issue of "religious sectarianism".

Keywords: religion science, church policy of the USSR, genuine Orthodox Christians.

A. D. Marushev. On Forms of Mutual Relations of Investigators and Specialist Accountants in the Process of Investigating Economic Crimes // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 153-160.

Peculiarities of the manner of committing economic crimes demand close cooperation on the part of an investigator and specialist-accountant. Specific goals and a tasks of applying special knowledge of accounting while investigating such crimes are being considered. The author analyses forms of such interaction classifying them into general, procedural and non-procedural ones.

Keywords: forensic accounting examination, cooperation of an investigator and a specialist, economic crimes.

A. V. Melnikov. Income Tax During the Second World War on Germany-Occupied Territories of Ukraine and the Crimea // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 98-103.

Financial policy of nazi Germany in the sphere of levying income tax on the population of the occupied Crimea is analysed.

Keywords: incometax, occupation regime, the Crimea and Ukraine during the war.

M. A. Mykhailov. Nikolai Dmitriyevych Voronovsky // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 209-214.

The article deals with the life and activity of one of the organizers of a criminalistic agency in the law enforcement bodies, the chief of the forensic service of the Crimean

SUMMARY

---

police, the author of one of the first textbooks in criminal methodology for educational institutions of People's Commissariat of Internal Affairs and the border guard N.D.Voronovsky (1900-1081). Facts discovered in local archives that are unknown to the public are adduced.

Keywords: history of criminalistics, teaching of criminalistics.

S. O. Novikova. Constitution Drafts of P. I. Pestel and N. M. Muraviov as an Object of Historical Legal Research // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 109-113.

The author focuses on a new aspect of studying the Decembrist's "Russkaya Pravda", that of source studies. The article raises issues of authorship of this constitution draft, its improvement during its discussion in secret societies as well as search for the complete text of the document.

Keywords: Decembrists, Russkaya Pravda, constitutional drafts.

I. V. Omelianchuk. National Issue in Ideology of Black-Hundred Parties // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 90-97.

Black-Hundred parties were striving to obstruct the processes of national self-identification in Russia being aware that they will be followed by the process of self-determination of newly formed nations that would lead to the dissolution of the Russian Empire and the establishment of independent states.

Keywords: Black-Hundred parties, nationalism, dissolution of the Russian Empire.

A. N. Orlov. Significance of Studying History of Development of Legislation on Curative and Health Improving Localities for the Evolution of Recreation Law // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 184-194.

The article analyses genesis of the normative legal base on health resorts as a source of origin of a new branch of law – recreation law. The author focuses on the significance of studying history of legislation in this sphere in order to improve legal protection of recreation objects. Creation of territorial recreation systems with their bodies of management and services has been proposed.

Keywords: recreation law, new branches of law, territorial recreation systems.

N. A. Orlov. Environmental Factor in Ukrainian Legislation on Economic Activity in Market Conditions // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 175-183.

The author focuses on the exclusive nature of environmental relations to which market relations cannot be automatically extended in realizing economic targets.

Keywords: environmental law, economic activity, market economy law.

A. P. Patskevych. On Assessment of Efficiency of Information-Criminalistic Provision of Law Enforcement Activity in the Republic of Belarus // Academic

proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 161-167.

The author deals with the criteria for determining the efficiency of criminalistic registration by the example of law enforcement bodies of the Republic of Belarus. Random samples of 340 criminal case-files and practicing officers interviews were used for the analysis. The author concludes that there is need for adopting a uniform normative act on criminalistic registration, the need for transition from traditional database to expert systems providing a set of alternative options to anyone who initiates an inquiry.

Keywords: databases in jurisprudence, expert systems, criminalistic registration.

A. P. Patskevych, S. N. Storozhenko. Historical Prerequisites of Origins of Criminal Registration // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 47-53.

Initial period of the development of criminalistic registration is dealt with. The author concludes that it is fundamental, initial and comprehensive means of criminalistic identification, which resulted in subsequent differentiation, specialisation and establishment of its present-day branches. The author adduces examples of criminals' registration by means of mutilation and branding as historical prerequisites for the initiation of criminals' registration.

Keywords: history of criminalistic registration, branding, mutilation punishments.

V. H. Rotan. Issues of the System of Law and Labour Law Creative Potential // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 114-122.

The issue of improvement of the system of law and the place therein of such a branch of law as labour law is dealt with. The author proposes to determine this place by specifying the subject and methods of labour law.

Keywords: system of law, subject of labour law, method of labour law.

V. Ye. Rubanyk. On “Russian”, “Ukrainian” and “East Slavonic” Traditions of Private-Law Regulation of Property Relations // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 123-127.

The issue of selection of concepts of legal regulation of property relations in our country in post-Soviet period is dealt with. Not possessing any experience of transforming command economy into market economy our country endures considerable hardships due to the fact that major role is played not by an entrepreneur, but by state functionary, not by competition, but by monopoly structures.

Keywords: property law, private-law regulation of jural relations, market economy law.

A. P. Ryzhakov. Concept of the Accused in Russian Criminal Procedure // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 135-142.

SUMMARY

The concept of the accused as one of the key concepts in criminal procedure is dealt with. Shortcomings of legal regulation of the status of this participant in proceedings are examined on the example of Russian legislation. The author focuses on the need to regulate the status of the accused at the trial stage in cases of private prosecution.

Keywords: concept of the accused, status of the accused, cases of private prosecution.

O. F. Skakun. Method of Interpretation of Legal Theory and Legal Norm: Similarity and Difference // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 3-9.

Methodology of interpreting law in general theoretical aspect in conjunction with methods of interpretation of particular norms of law as ideal models of behaviour is dealt with. The author focuses on general methodological essence of these approaches and differences determined by theoretical and practical applied spheres.

Keywords: methodology of interpreting law, interpretation of legal norms, interpretation theory.

O. Yu. Todyka. Tendencies of Development of the State Legal Policy Sphere of Democracy power // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 28-36.

State legal practice, the development of constitutional legal processes in the post-Soviet space in the sphere of electoral relations require efficient analysis of tendencies of development the State legal policy in the sphere of democracy power. The author concludes that present-day effective legislation of Ukraine sets forth the mechanism of democracy of people's power, citizen's fundamental political rights and freedoms more comprehensively. However in practice there are numerous violations.

Keywords: legal policy, democracy, human rights.

S. G. Trifonov. Regulation of Relations of Succession With Respect of Ukrainian Lands in the 16th Century and the First Half of the 17th Century Under Polish Law // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 42-46.

The author reveals characteristic features of relations of succession in Ukraine during the period of Polish law, in particular restrictions on women's rights as to inheritance of real estate, difference of urban inheritance law from the rural one, independence of marriage law evolution, existence of the institute of guilt. The author focuses on the regulation of relations of succession in urban law of Rzech Pospolita both by Magdeburg and Chelm Law.

Keywords: inheritance law, Polish law, Magdeburg law, Chelm law.

S. A. Trofimchuk. Judicial Reform of 1864 and its Influence on the Formation of Law-Based State in Russia and Ukraine // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 104-108.

Major orientations of the judicial reform of 1864 and specificity of its conduct in Ukraine and Russia are characterised. The judicial reform has become an important stage

on the way towards a jural state and laid the foundation for the process of drastic changes in public conscience.

Keywords: jural state, judicial reform of 1864, jury trial.

I. O. Zaiets. Legal Regulation of Land Relations in the Crimean Soviet Socialist Republic (April-June 1919) // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 83-89.

The article analyses major legal acts that regulated land relations in the Crimean Soviet Socialist Republic during April-June 1919.

Keywords: Crimean SSR, land relations, land law.

S. A. Zaulochna. Political and Legal Prerequisites for the Formation of the Crimean Autonomy. // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 70-82.

Major political and legal prerequisites for the formation of the Crimean autonomy in 1921 are dealt with. Brief analysis of historiography pertaining to the issue has been provided.

Keywords: Crimean autonomy, civil war in Russia, Crimean statehood.

G. A. Zorin, R. G. Zorin. Criminalistic Technologies of Multi-Alternative Information Standard Programmes of Interrogation (With Pre-active Effect) // Academic proceedings of Taurida National Vernadsky University. – 2005. – Law Series. – Vol. 18 (57). – No. 3. – P. 149-152

The authors known for their extraordinary heuristic elaborations in criminalistics propose technologies allowing to substantially facilitate an investigator's work while conducting interrogations and to raise their efficiency. The article reveals the essence of multi-alternative standard programmes of interrogations, their advantages and objectives of elaboration. The effect of their implementation in investigative practice is prognosticated.

Keywords: tactic of interrogation, algorithms of investigation, heuristics.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аверьянова Т. В. – доктор юрид. наук, профессор, заслуженный деятель науки России, зам. начальника ЭКЦ МВД России

Беляев В. П. – канд. юрид. наук, профессор, зав. кафедрой административного и финансового права Белгородского университета потребительской кооперации (г. Белгород, Российская Федерация)

Головатенко В. И. – ст. преподаватель Международного Соломоновского университета (г. Киев)

Грозовський И. Н. – канд. юрид. наук, доцент, проректор гуманитарного университета «Запорожский институт государственного и муниципального управления»

Гудзь Л. В. – преподаватель кафедры правоведения Кировоградского института регионального управления и экономики

Заец И. А. – ассистент кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Заулочная С. А. – соискатель кафедры историко-правовых дисциплин и основ правоведения Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

Зорин Г. А. – доктор юрид. наук, профессор, зав. кафедрой уголовного процесса и криминалистики УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы»

Зорин Р. Г. – канд. юрид. наук, доцент кафедры уголовного процесса и криминалистики УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы»

Исаев А. М. – аспирант кафедры гражданского права Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого (г. Харьков)

Исютин-Федотков Д. В. – канд. юрид. наук, ст. преподаватель кафедры криминалистики Академии МВД Республики Беларусь

Клименко Н. И. – доктор юрид. наук, профессор кафедры Киевского национального университета лингвистики та права

Крикун В. Г. – канд. ист. наук, доцент, заведующий кафедрой теории и истории государства и права Белгородского университета потребительской кооперации.

Марушев А. Д. – канд. юрид. наук, доцент кафедры криминалистики НЮрАУ им. Ярослава Мудрого (г. Харьков)

Мельников А. В. – аспирант кафедры историко-правовых дисциплин Таврического национального университета им. В. И. Вернадского

Михайлов М. А. – канд. юрид. наук, доцент, зав. кафедрой уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В.И. Вернадского

Новикова С. О. – соискатель, Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского

Омельянчук И. В. – канд. истор. наук, доцент кафедры теории и истории государства и права Харьковского экономико-правового университета

Орлов А. Н. – ст. преподаватель Таврического национального университета им. В.И. Вернадского

Орлов Н. А. – канд. юрид. наук, доцент, зав. кафедрой экологического и хозяйственного права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского

Пацкевич А. П. – канд. юрид. наук, доцент кафедры криминалистики Академии МВД Республики Беларусь

Ротань В.Г. – зав. кафедрой гражданского и трудового права Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, доктор юрид. наук, профессор

Рубаиик В. Е. – доктор юрид. наук, доцент, зав. кафедрой конституционного и международного права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского

Скакун О.Ф. – доктор юрид. наук, профессор, член-корр. АПН Украины

Стороженко С.Н. – доцент кафедры трудового права и специальных юридических дисциплин Учреждения образования Федерации профсоюзов Беларуси «Международный институт трудовых и социальных отношений»

Тимощук А. В. – доктор юрид. наук, профессор, декан юридического факультета Таврического национального университета им. В.И. Вернадского

Тодика О. Ю. – канд. юрид. наук, докторант Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого (г. Харьков)

Трифонов С. Г. – соискатель, Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского

Трофимчук С. А. – соискатель, Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского

Чуб О. О. – канд. юрид. наук, Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого (г. Харьков)

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Скакун О. Ф.

Метод інтерпретації правової теорії і правової норми:
схожість і відмінність 3

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Головатенко В. І.

Взаємовідносини глави держави і судової влади:
порівняльно-правовий аспект 10

Чуб О. О.

Конституційні основи права громадян України на звернення 23

Тодика О. Ю.

Тенденції розвитку правової політики держави в сфері народовладдя 28

ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ

Гудзь Л. В.

Проблеми фінансування виборів в Україні 37

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Трифонов С. Г.

Регулювання спадкових відносин в українських землях
у XVI – першій половині XVII ст. за польським правом 42

Пацкевич А. П., Стороженко С. Н.

Исторические предпосылки зарождения уголовной регистрации 47

Крикун В. Г.

Истинно-православные христиане и «общественность»
1961-1965 гг. (по материалам Центрального Черноземья) 54

Грозевський І. М.

Етнонаціональний чинник у становленні та розвитку Запорозької Січі 62

Заулочная С. А.

Политико-правовые предпосылки формирования
Крымской автономии в 1921 г. 70

Заєць І. О.

Правове регулювання земельних відносин у Кримській Радянській
Соціалістичній Республіці (квітень-червень 1919 р.) 83

Омельянчук И. В.

Национальный вопрос в идеологии черносотенных партий 90

Мельников А. В.	
Подходный налог в годы Второй мировой войны на оккупированной Германией территории Украины и Крыма	98
Трофимчук С. А.	
Судебная реформа 1864 года и ее влияние на формирование основ правового государства в России и Украине	104
ИСТОРИЯ УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ	
Новікова С. О.	
Конституційні проекти П.І. Пестеля та Н.М. Муравйова як об'єкт джерелознавчого історико-правового дослідження	109
ТРУДОВОЕ ПРАВО И ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ	
Ротань В. Г.	
Проблема системи права і творчий потенціал трудового права	114
ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ	
Рубаник В. Е.	
К вопросу о «российской», «украинской» и «восточнославянской» традициях частноправового регулирования отношений собственности	123
Ісаєв А. М.	
Значення волі та волевиявлення у договорі дарування	128
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА	
Рыжаков А. П.	
Понятие обвиняемого в российском уголовном процессе	135
Аверьянова Т. В.	
Внутреннее убеждение эксперта как рациональная основа его нравственности	143
Зорин Г. А., Зорин Р. Г.	
Криминалистические технологии многовариантных информационных типовых программ допросов (с преактивным эффектом)	149
Марушев А. Д.	
До питання про форми взаємодії слідчого зі спеціалістом-бухгалтером в процесі розслідування економічних злочинів	153
Пацкевич А. П.	
К вопросу оценки эффективности информационно-криминалистического обеспечения правоохранительной деятельности в Республике Беларусь	161
Исютин-Федотков Д. В.	
Получение образцов для сравнительного исследования как элемент системы следственных действий	168

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

Орлов Н. А.

Учет экологического фактора в законодательстве Украины по осуществлению хозяйственной деятельности в условиях рынка 175

Орлов А. Н.

Значение изучения истории развития законодательства о лечебных и оздоровительных местностях для становления рекреационного права 184

ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР

Беляев В. П.

Об оптимизации надзора в современной России 195

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Клименко Н. І.

Вдосконалення підготовки слідчих як умова оптимізації розслідування 203

ПЕРСОНАЛИИ

Михайлов М. А.

Николай Дмитриевич Вороновский 209

РЕЦЕНЗИИ

Тимощук О. В.

Нова енциклопедична праця у галузі вітчизняної поліцейстики 215

Аннотации 218

Анотації 226

Summary 234

Сведения об авторах 241

Содержание 243